

વિષય સૂચી

સુક્ષ્મ ધિરાણ

મુખ્ય તંત્રી અનુરાગ મિશ્રા
ગુજરાતી આવૃત્તિના
સંયુક્ત નિદેશક મનીષા વર્મા
તંત્રી ભરત દેવમણિ

આયોજન અને વિકાસને વાચ્યા આપતું આ માસિક ગુજરાતી, અંગ્રેજી, આસામી, તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, મલયાલમ, ઉર્દૂ, હિંદી, કન્નડ, પંજાબી અને ઉડિયા ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

યોજનામાં પ્રગટ થતા લેખોમાંના મંતવ્યો લેખકના પોતાના છે. તેના સાથે તંત્રી સહમત છે એમ માની લેવું નહીં.

યોજનાના લેખો સાભાર નોંધ સાથે પુનર્મુદ્રિત કરી શકાય છે.

છૂટક નકલ	રૂ.	૧૦-૦૦
વાર્ષિક લવાજમ	રૂ.	૧૦૦-૦૦
બે વર્ષ	રૂ.	૧૮૦-૦૦
ત્રણ વર્ષ	રૂ.	૨૫૦-૦૦

લવાજમની રકમ ના નામે ચેક/મની ઓર્ડર/બેંક ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે. લવાજમ મોકલવાનું સરનામું :

યોજના કાર્યાલય

અંબિકા કોમ્પ્લેક્ષ, યુ.કો. બેંકની ઉપર,
પાલડી ચાર રસ્તા પાસે,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૭.
૨૬૫૮૮૬૬૯ (કાર્યાલય)

(૧) ગરીબને ધિરાણ તો આપો	શ્રી મોહમ્મદ યુનુસ સાથેની મુલાકાત	૬
(૨) ગરીબ મહિલાઓ માટે બનેલી 'સેવા'	રીમાબેન નાણાંવટી	૯
(૩) ભારતમાં માઇક્રોફાઇનાન્સ : પ્રશ્નો અને વ્યૂહો	એન. ડી. જયોર્જ	૧૨
(૪) સુક્ષ્મધિરાણ: નાની લોનનો મોટો ચમત્કાર	અનુરાગ પ્રિયદર્શી	૧૫
(૫) સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં ખાનગી મૂડીરોકાણ	પ્રો. એમ. એસ શ્રીરામ	૨૧
(૬) સુક્ષ્મ ધિરાણનું મહત્વ	જલ્પા પટેલ	૨૪
(૭) જામનગરમાં માઇક્રો ફાઇનાન્સ	બિનોય આચાર્ય	૨૬
(૮) સ્વસહાય જૂથો : સ્વાયત્તાનો માર્ગ	સેજલ દંડ	૩૧
(૯) માઇક્રો ફાઇનાન્સ દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસ	પ્રો. ધીરેન વંડ્રા	૩૩
(૧૦) સ્વ સહાય જૂથ - બેંક જોડાણ કાર્યક્રમ	મુકેશ સી. ઠક્કર	૩૭
(૧૧) આર્થિક વિકાસનો આધાર સુક્ષ્મધિરાણ	વિપુલ વાળંદ	૩૯

પ્રકિર્ણ

(૧૨) અનુદાનિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ	સૂર્યકાંત શાહ	૪૨
(૧૩) ગુજરાતમાં શહેરીકરણના પ્રવાહો	પ્રા. પીનલ પટેલ	૪૫
(૧૪) કૃષિ ક્ષેત્રે હરિયાણી ક્રાંતિ બાદ પરિવર્તન	શાંતિલાલ ભૈયા	૫૦
(૧૫) દેશમાં સિંચાઈ ક્ષેત્રનો વિકાસ	સંજય કુમાર	૫૩
(૧૬) બાળકો - રાષ્ટ્રની સંપત્તિ	ડી. સી. મહેન્દીરતા	૫૫

ટાઈટલ

● આવરણ ડિઝાઈન	-	૧
● સ્પાઈસીસ પાર્ક	એમ. સ્મીથ	૨
● ભારત: કૃષિ વિકાસ દર કેટલો ?	જયોત્સના પટેલ	૩
● પ્રકાશન વિભાગના ગુજરાતી પુસ્તકો	-	૪

અંદાજપત્રના તલસ્પર્શી અભ્યાસ માટે વાંચો

બજેટનો વિશેષ અંક

આગામી માર્ચ ૨૦૦૮ અંકમાં જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી, વિષય નિષ્ણાતો દ્વારા આર્થિક સર્વેક્ષણ, રેલવે બજેટ, અને કેન્દ્રીય અંદાજપત્રની છણાવટ કરવામાં આવશે. જેમાં વિગતવાર વિશ્લેષણ, આંકડાકીય સમજૂતી અને ચિત્રો તેમજ ગ્રાફીક્સ દ્વારા તમામની ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવશે.

કેન્દ્રીય બજેટની સંસદના બંને ગૃહોમાં (૨૮મી ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮) રજૂઆત થયા બાદ આ ખાસ અંક બહાર પડવાનો હોવાથી રાબેતા મુજબ પ્રસિધ્ધ ન થતાં થોડો વિલંબથી પ્રસિધ્ધ થશે.

વાચકો તેમની નકલ સ્થાનિક એજન્ટો દ્વારા મેળવી શકે છે અથવાતો સંપાદક, યોજના કાર્યાલય, અંબીકા કોમ્પ્લેક્સ, યુ.કો. બેંકની ઉપર, પાલડી ચાર રસ્તા પાસે, અમદાવાદનો સંપર્ક કરી મેળવી શકે છે. અંગ્રેજી અને હિન્દીના અંક માટે *Circulation and Advertisement Manager, Publications division, Ministry of information and Broadcasting, East Block-IV, Level-VII, R.K. Puram, New Delhi-110066. (Tel. : 26100207)* દ્વારા મેળવી શકે છે.

મુખ્યતંત્રીની કલમે

ગરીબ નાગરિકો માટે આર્થિક તથા સામાજિક સલામતિનો પ્રબંધ

સામાજિક સલામતિની ઉપલબ્ધિને પ્રત્યેક નાગરિક માટે મૂળભૂત માનવઅધિકાર ગણવામાં આવે છે. તીવ્ર ગતિએ કાચી ઘરગથ્થુ પેદાશ(જીડીપી) માં નોંધાઈ રહેલી વૃદ્ધિ વચ્ચે વિકાસની સમાન વહેંચણી દ્વારા ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેની અસમાનતા ઘટાડવાની ખેવના હોવી જરૂરી છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના અંદાજ મુજબ દેશની ૪૦ ટકા વસતિ કોઈપણ પ્રકારનું બેંક ખાતુ ધરાવતી નથી, તો નેશનલ સેમ્પલ સર્વેના પલમાં રાઉન્ડ (૨૦૦૩) પ્રમાણે માત્ર ૨૭ ટકા ખેડૂત પરિવારોને સંસ્થાગત ધિરાણ ઉપલબ્ધ હતું. ૨૨ ટકા ખેડૂત પરિવાર પરંપરાગત ધિરાણ પધ્ધતિ કે નાણાં ધિરધાર કરતી વ્યક્તિ કે પેઢી પાસેથી ધિરાણ માંગ પૂરી કરતા હતા. બાકી વધતા ૫૧ ટકા જેટલા નાના તથા સિમાંત ખેડૂત પરિવારોને કોઈપણ પ્રકારનું ધિરાણ ઉપલબ્ધ નહીં હોવાનું મોજણી દ્વારા જાણવા મળ્યું હતું.

ગ્રામીણ ગરીબોની ધિરાણ માટેની વણસંતોષાયેલી માંગના સંદર્ભમાં વિચાર કરતા સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓની ભૂમિકા ખરેખર પ્રશંસનિય છે. આવી સંસ્થાઓ સરકારી ખાતાઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તથા સામાજિક સંગઠનો સાથે મળીને ગરીબી નિવારણ, રોજગારી સર્જન, મહિલા અધિકારિતા, આરોગ્ય તથા પોષણના સ્તરમાં સુધારણા જેવી બાબતોમાં ઊમદા કામગીરી કરી રહી છે. સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવૃત્તિ એટલે તારણમાં મુકવા યોગ્ય બિલ્કુલ સંપતિ ધરાવતા નથી તેવા સાવ ગરીબ નાગરિકો માટે ધિરાણની જોગવાઈ.

આજે વિશ્વમાં બાંગ્લાદેશની ગ્રામીણ બેંક સહિત ૧૭ રાષ્ટ્રોમાં ૪૧ સુક્ષ્મ ધિરાણ કાર્યક્રમો સફળતાપૂર્વક ચાલી રહ્યા છે. તટસ્થ અભ્યાસમાં તારણ મળ્યું છે કે, ગરીબી પ્રમાણ નોંધપાત્ર સ્તરે ઘટાડવામાં સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવૃત્તિ સફળ રહી છે. ભારતમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવૃત્તિ ૧૯૯૩ થી શરૂ થયા બાદ તેની સફળતા, ઊપયોગિતા અને અસરકારકતા અંગે અવારનવાર ચર્ચા થતી રહી છે. “સેવા” નો દાખલો જોતા માલુમ પડે છે કે મહિલા લાભાર્થીઓની ધગશને ધિરાણનું બળ મળતા તેમની આવકમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ થઈ છે, પરંતુ માનવ વિકાસના અન્ય પાસા ઉપર હવે તેમણે ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવું જોઈએ. સુક્ષ્મ ધિરાણ કાર્યક્રમની કામગીરીથી નોંધાતા આર્થિક ફેરફારોનો અભ્યાસ કરવા માટે સ્વાયત સંશોધન પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવાની તાતી જરૂરિયાત હવે લાગે છે.

આદિવાસી સહિત તમામ પ્રકારના ગરીબા વર્ગો સુધી સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવાહ પહોંચાડવા માટે સરકારે નવો અભિગમ ઘડવો જોઈએ. બેંકની તમામ ગ્રામીણ શાખાઓના નેટવર્ક મારફત સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓની પોલીસીઓનું વેચાણ શરૂ કરવાનું નાણાંમંત્રીએ કરેલું સૂચન ખરેખર આવકાર્ય છે. ભારતના ગરીબોને આ માર્ગે આર્થિક તથા સામાજિક સલામતિ અવશ્ય આપી શકાશે. અસ્તુ.

સ્વાશ્રયી મહિલા સેવા સંઘ (સેવા)

SELF EMPLOYED WOMEN'S ASSOCIATION (SEWA)

Sewa Reception Centre, Opp. Victoria Garden, Bhadra, Ahmedabad-380 001.

Phone : 079-25506441-444-477/25511430-33/25507365, Fax : 079-25506446

E-mail : mail@sewa.org / sewaorg@sancharnet.in. website : www.sewa.org

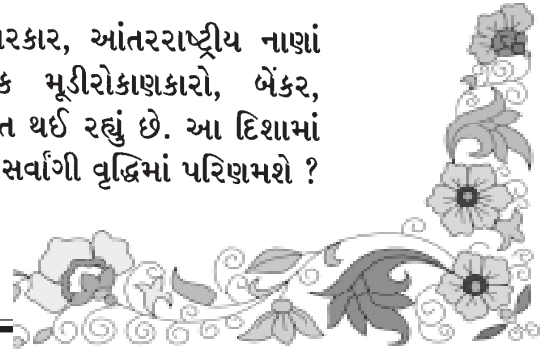
પ્રસ્તાવના

સુક્ષ્મ ધિરાણ (માઈક્રો ફાઇનાન્સ) જેવા વિષય ઉપર ખાસ અંક બહાર પાડવા બદલ યોજના સામાયિકને અભિનંદન. ખરેખર આ પ્રયાસ સમયસર થયો છે.

છેલ્લા થોડા દાયકાઓથી વિશ્વમાં સમજણ પાંગરી છે કે ગરીબો નાણાકીય સેવાઓના ગ્રાહકો બની શકે તેવા બેંકેબલ છે તથા ગરીબ મહિલાઓનો ધિરાણ બાબતે સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર સાબિત થઈ છે. સમયાંતરે ગરીબોને તેમની બચત સામે લોન આપવાની પ્રથા પણ બદલાઈ છે અને સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવાહમાં લોનની સાથે વિમો તથા પેન્શન જેવી સેવા ઉમેરાઈ છે. હજુ આ ક્ષેત્રમાં આવાસ બાંધકામને ઉમેરવાની મારી ઈચ્છા છે. ભવિષ્યમાં નાણાકીય સેવાઓનો વ્યાપ ગરીબ નાગરિકો સુધી પહોંચાડવાનો પડકાર ખૂબ મોટો છે.

સુક્ષ્મ ધિરાણ એક મજબૂત તથા ટકાઉ આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે. યોગ્ય મોડેલ પસંદ થાય તો વૃદ્ધિમાં ખાસ્સી ઝડપ રહે છે. વિશ્વમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓનો વૃદ્ધિ દર છેલ્લા દાયકામાં ૧૩ થી ૧૫ ટકા રહ્યો છે. અલબત્ત ૧૯૯૯-૨૦૦૪ દરમિયાન મોબાઈલ ફોનના ગ્રાહકોની સંખ્યામાં ૬૦ ટકા વૃદ્ધિ થઈ છે. જરા અમસ્તા, તમને અસમાનતા બતાવવા માટે તુલના રજુ કરું છું. આજે ભારતની બે તૃતિયાંશ વસતિ પાસે સાદું બેંક ખાતું પણ નથી ત્યારે ઘર બચત સિવાયનાં નાણાંનો ઉપયોગ કરતાં તેમને ક્યારે શીખવશું ? સેવા સહકારી બેંકના મારા અનુભવ પ્રમાણે બેંક ખાતા વડે જ અધિકાર પ્રદાન કરતી સાચી પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે.

સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં ઉઘડી રહેલી તક પ્રત્યે સરકાર, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં સંસ્થાઓ, માનવતાવાદી વ્યક્તિઓ, સામાજિક મૂડીરોકાણકારો, બેંકર, રાજવીઓ તથા પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનું ધ્યાન આકર્ષિત થઈ રહ્યું છે. આ દિશામાં નક્કર કાર્યા કરવા માટેનો ઉમંગ ઘણો છે. પરંતુ તે સર્વાંગી વૃદ્ધિમાં પરિણમશે ? તેમાં ઓટ નહીં આવે ને ?

સ્વાશ્રયી મહિલા સેવા સંઘ (સેવા)

SELF EMPLOYED WOMEN'S ASSOCIATION (SEWA)

Sewa Reception Centre, Opp. Victoria Garden, Bhadra, Ahmedabad-380 001.

Phone : 079-25506441-444-477/25511430-33/25507365, Fax : 079-25506446

E-mail : mail@sewa.org / sewaorg@sancharnet.in. website : www.sewa.org

“ઈન્કલયુઝીવ ફાયનાન્સ”ની વિભાવના ખરેખર સંકુલ છે અને તેને અસર કરતા પરિબળોની આગાહી કરવી આસાન નથી, છતાં એક વાત નિશ્ચિત છે કે બેંકો તથા સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓનો ભાવિ ગ્રાહક સમુહ ઓછી વય ધરાવતી વ્યક્તિઓનો બનેલો હશે. આજે દેશની વસતિનો અરધો હિસ્સો બાળકો તથા તરુણોનો બનેલો છે જે બેન્કીંગ વ્યસ્થાના આવતીકાલના ગ્રાહકો છે. બીજું, ૨૦૦૮ સુધીમાં બેંકના શહેરી ગ્રાહકોમાં જબ્બર વૃદ્ધિ થશે. ત્રીજું યુવા ગ્રાહકોનું માનસિક સ્તર બહેતર તથા વાકેફ વ્યક્તિ જેવું હશે. જેને બહારની દુનિયાનો પુરો ખ્યાલ હશે અને ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીની અસર હેઠળ જીવતા હશે. યુવાનોમાં બેરોજગારીની સમસ્યા હશે પરંતુ ગમે તે માર્ગે કમાણી કરવા તેઓ તૈયાર હશે. આ સંજોગોમાં તેમના માટે સ્વરોજગારી આકર્ષક વિકલ્પ છે કે નહિ? મોટાભાગના યુવાનો પ્રથમ પેઢીના ઉદ્યોગ સાહસિક બનશે, તેમાં પણ ગ્રામીણ યુવાનો ખાસ. સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં સરકારની સામેલગીરી ભવિષ્યમાં ચાલુ રહેવાની બાબત પણ અનિશ્ચિત લાગે છે.

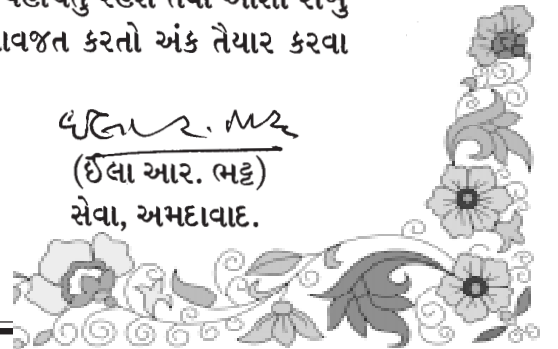
સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિનો સઘળો આધાર નાણાકીય ક્ષેત્રમાં થતા ફેરફાર ઉપર આધારિત છે, નહીં કે માત્ર સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓ ઉપર. વિશ્વનું નાણાં બજાર ફૂલેફાલે, વૈવિધ્યીકરણ અપનાવે તો ગરીબ ગ્રાહકોને ફાયદો થવો નિશ્ચિત છે. વંચિતો સુધી નાણાકીય સેવાઓ પહોંચાડવીએ ખરેખર તો જાહેર તથા ખાનગી આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાય સમક્ષ રહેલો સૌથી મોટો પડકાર છે.

સાંપ્રત પ્રવાહોની સાથે વિચાર ઉત્તેજક વિષયોની માવજત કરતા આવા વધુ વિશેષાંક બહાર પાડવાનો શિરસ્તો અકબંધ રાખીને યોજના સામાયિક તેની ૧૩ ભાષામાં પ્રગટ થતી આવૃત્તિઓ દ્વારા પ્રજા સુધી પહોંચાડવું રહેશે તેવી આશા રાખું છું. યોજના ટીમ ને મજબૂત વિષયની યોગ્ય માવજત કરતો અંક તૈયાર કરવા બદલ અભિનંદન.

તા. ૫-૧૧-૨૦૦૭

(ઈલા આર. ભટ્ટ)

સેવા, અમદાવાદ.

ભારતમાં માઈક્રોફાઇનાન્સ : પ્રશ્નો અને વ્યૂહો

© એન. ડી. જ્યોર્જ

માઈક્રોફાઇનાન્સ સંસ્થા દ્વારા લાગુ થતાં ઉંચા વ્યાજદરનું મુખ્ય કારણ તે અંતરિયાળ ગામડા કે વેર વિખેર વસાહતોમાં વસતા લોકો સુધી લોન સુવિધા પહોંચાડવા તેમજ આવા વિસ્તારોમાંથી હમ્પની વસુલી માટે થતું ઉંચું કાર્યસંચાલનખર્ચ છે. માઈક્રોફાઇનાન્સ ક્ષેત્રના વિસ્તાર માટે તેને કાર્ય સંચાલન ખર્ચ પાછુ મળી રહે તે ધ્યાને રાખીની વ્યાજદર લાગુ કરવાની છુટછાટ અપાયેલી છે પરંતુ આઈટી ટેકનોલોજીનો વ્યાપ આગળ જતાં તેમના કાર્યસંચાલન ખર્ચમાં ઘટાડો કરી શકે તેમ છે.

માત્ર તેમના દેશના જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વના સામાજિક-આર્થિક સંદર્ભમાં પ્રબળ પરિવર્તનો આવ્યા છે. પુરવઠાની અવરોધ યુક્ત સ્થિતિ વચ્ચે વધેલાં જીડીપી વૃદ્ધિ દર અને વધેલી માંગે ભારતના ઉભરી રહેલા અર્થતંત્રમાં ધંધાદારી સાહસિકતા અને ઉત્પાદક રોજગારી માટે જંગી તકોનું સર્જન કર્યું. ગરીબોમાં પણ ધંધાદારી સાહસિકતાને વેગ મળે તે માટે યોગ્ય વ્યાજ દરે ધિરાણ મળી રહે તે મુજબની જોગવાઈ આવશ્યક પૂર્વ શરત બની રહી. ભારતની બહાર બાંગ્લાદેશમાં થયેલા ગ્રામીણ બેન્કના સફળ પ્રયોગોએ એ બતાવી આપ્યું કે ગરીબ મહિલાઓના નાના જૂથો પણ નાની બચત અને માઈક્રોફાઇનાન્સ ની મદદથી કઈ રીતે સફળ ધંધાદારી સાહસિક બની શકે છે. દેશના વિવિધ વિસ્તારોમાં કાર્યરત વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંગઠનો અને સ્વસહાય જૂથોએ પણ બતાવી આપ્યું કે ગરીબી નાબુદી માટે માઈક્રોફાઇનાન્સનો શક્તિશાળી સાધનની જેમ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે.

ગરીબી નાબુદીની દિશામાં માઈક્રોફાઇનાન્સના મહત્વને આળખીને સંયુક્ત રાષ્ટ્રે પણ વર્ષ, ૨૦૦૫ને ‘માઈક્રોફાઇનાન્સ આંતરરાષ્ટ્રીય વર્ષ’

તરીકે જાહેર કરી દીધું. આ દિશામાં વર્ષ ભરની પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરાવતાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના મહાસચિવ કોફિ અન્નાને જણાવ્યું હતું કે, “નાણાકીય ક્ષેત્રમાં લોકોની સંપૂર્ણ સહભાગિતાને અવરોધતા પરિબળોને દૂર કરવાની દિશાના સમાધાન શોધવા તે આપણી સામેનો મોટામાં મોટા પડકાર છે. અને માઈક્રો કેડિટ આંતરરાષ્ટ્રીય વર્ષ આ પડકારનો સામનો કરવાની દિશાની સહયારી વચનબધ્ધતા દાખવવાની આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાયને તક પૂર પાડે. આ ઉજવણીએ બતાવી આપ્યું કે આપણે લોકોને તેમના જીવન સુધારવામાં મદદરૂપ થવા માટે સંમિલિત નાણાકીય ક્ષેત્રોનું નિર્માણ કરવું જોઈએ.”

માઈક્રો ફાઇનાન્સ શા માટે ?

‘માઈક્રોફાઇનાન્સ’ શબ્દ એ પ્રકારની નાણાકીય સેવાઓના સંદર્ભમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે કે જે ખૂબજ ગરીબ પરિવાનોને લગભગ વ્યાજ રહિત ધોરણે નાના ધિરાણો પુરા પાડે છે. ઔપચારિક કે સંસ્થાકિય બેન્કીંગ ક્ષેત્ર વિવિધ કારણોસર ગરીબોની નાણાકીય જરૂરીયાતો પુરી કરવાની સામાજિક જવાબદારી નિભાવી ના શક્યું તે

હકીકતો વચ્ચે માઈક્રોફાઇનાન્સનું મહત્વ વધી જાય છે. બેન્કો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પૂરતી શાખા ના ધરાવતી હોવાથી ગરીબો ધિરાણ ભરપાઈ કરવા પણ અસમર્થ હોય તેવા સંજોગો અને ગરીબોમાં જાગૃતિ અને શિક્ષણના અભાવની સ્થિતિ વગેરે કારણોસર બેન્કો આવી સામાજિક જવાબદારી અદા કરી શકી નહોતી. દેશભરમાં આજે વાણિજ્ય બેન્કો ગ્રામીણ અને આંશિક શહેરી વિસ્તારોમાં ૩૦૦૦૦ જેટલી શાખાઓ ધરાવે છે. પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેન્કોની ૧૪૦૦૦ શાખાઓ પથરાયેલી છે. જિલ્લા સહકારી ધિરાણ બેન્કોની ૧૨૦૦૦ શાખાઓ આવેલી છે, અને ગ્રામ સ્તરે ૧,૧૨,૦૦૦ પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મડળીઓ (જે પૈકી ૬૬૦૦૦ કાર્યરત છે.) આવેલી છે. તેમ છતાં ગરીબોને જરૂરી ધિરાણ ન મળી રહી હોવાની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. ભારતમાં ગરીબોને વાર્ષિક ધોરણે જરૂરી ધિરાણની રકમ રૂપિયા ૫૦૦૦૦ કરોડ અંદાજવામાં આવી હતી. આ જરૂરિયાત સામે ઔપચારિક બેન્કીંગ ક્ષેત્ર દ્વારા દશમાં ભાગનું અર્થાત રૂપિયા ૫૦૦૦ કરોડ નું ધિરાણ જ થઈ રહ્યું છે. તેમાંય ગરીબોને

(લેખક શ્રી આયોજન પંચના નિદેશક છે.)

ધિરાણ ઉપલબ્ધ કરાવવાની દિશામાં મહત્વની ભૂમિકા અદા કરી રહેલા સહકારી ધિરાણ માળખાને મળેલી નિષ્ફળતાએ ગરીબોની હાલાકીયાં વૃદ્ધિ કરતાં તેમની શરાફો પાસે ધિરાણો મેળવવા મજબૂર બનાવ્યા છે. વધુમાં માઈકોફાઈનાન્સ નિર્ણાયક પણે એટલા માટે મહત્વનું છે તે તેથી કરીને ગરીબો સ્વરોજગારીની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી શકે છે અને એ રહે તેમને સવેતન મજૂરી પર ઓછા આશ્રિત રહેવું પડે છે. ખાસ કરીને મહિલાઓમાં સ્વરોજગારીનો વ્યાપ તેમને સશક્તિકરણ તરફ દોરી જાય છે. કેટલીક વાણિજ્ય બેન્કો અને સહકારી ધિરાણ મંડળીઓના વ્યાજદર કરતાં ઊંચા હોવા છતાં માઈકોફાઈનાન્સ ગરીબી નાબુદી માટે મહત્વની બની રહ્યું છે. વિશ્વ બેન્ક અને એનસીએઈઆર એ વર્ષ ૨૦૦૩ માં આંધ્ર પ્રદેશ અને ઉત્તર પ્રદેશ માં હાથ ધરેલા નમૂના રૂપ સર્વેક્ષણ મુજબ ૮૭ ટકા સીમાંત ખડૂતો/ જમીન વિહોણા ખેડૂતોને ઔપચારિક બેન્કીંગ ક્ષેત્ર તરફથી ધિરાણ ઉપલબ્ધ નથી. આ કહેવાતી વિસ્તરણ બેન્કોનો લાભ સંપન્ન લોકોજ લેતા આવ્યા છે. આવી બેન્કોમાં ૬૬ ટકા ખેડૂતોના થાપણ ખાતા છે અને ૪૪ ટકા ખેડૂતો જ ધિરાણ સુવિધા મેળવે છે.

માઈકો ફાઈનાન્સ મોડેલ્સ - સ્વસહાય જૂથોને બેન્કો સાથે સાંકળવાની પ્રક્રિયા

તાજેતરના ભૂતકાળમાં જે દેશે સ્વસહાય જૂથોની રચનાના રૂપમાં એક ક્રાંતિ જોઈ છે. દેશમાં ગરીબી રેખાથી નીચેના (બીપીએલ) વસી રહેલા કુલ પરિવારો પૈકીના ૫૦ ટકા અર્થાત ૩.૫ કરોડ બીપીએલ પરિવારોને આવરી લેતા ૨.૩ લાખ સ્વસહાય જૂથોની રચના થઈ ચૂકી છે. એક સ્વસહાય જૂથમાં સરેરાસ ૧૫ થી ૩૦ સભ્યો હોય છે. એવું જોવા

મળેલ છે કે વ્યક્તિગત ધિરાણને બદલે જૂથ ધિરાણને કારણે આપેલા ધિરાણની ફેર ચુકવણી આસાન બને છે કારણ કે ફેર ચુકવણી માટે જૂથના અન્ય સભ્યો પણ હકારાત્મક ભૂમિકા અદા કરતા હોય છે. સ્વસહાય જૂથોને બેન્કો સાથે સાંકળવાને પગલે આમ ગરીબો સુધી માઈકોફાઈનાન્સ પહોંચતું કરવાની હરોળબધ વ્યવસ્થા ઉભી કરવામાં મદદ મળી. રીઝર્વ બેન્કની માર્ગદર્શિકા મુજબ બેન્કે કોઈ પણ પ્રકારની અન્ય બાહેધરીઓ મેળવ્યા વિના સ્વસહાય જૂથોને રૂપિયા પાંચ લાખ સુધીનું ધિરાણ કરી શકે છે. તો ગ્રામિણ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા પ્રોત્સાહિત, સ્વસહાય જૂથોને ધિરાણ આધારિત સબસિડી પુરી પાડવાની જોગવાઈ છે. પરંતુ ‘નાબાર્ડ’ દ્વારા પ્રોત્સાહિત સ્વસહાય જૂથને કોઈ સબસિડી મળતી નથી. જોકે એવું જોવામાં આવ્યું છે કે ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય ની એસજીએસવાય યોજના હેઠળ રચાતા સ્વસહાય જૂથોને મુકબલે ‘નાબાર્ડ’ કાર્યક્રમ હેઠળ રચાયેલા સ્વસહાય જૂથોને વધુ ધિરાણ ઉપલબ્ધ રહે છે.

માઈકોફાઈનાન્સ સંસ્થાઓ

ગ્રામીણ ધિરાણ ક્ષેત્રે છેલ્લા ૧૫ વર્ષ દરમિયાન વિવિધ પ્રકારની માઈકોફાઈનાન્સ સંસ્થાઓનો પ્રવેશ જોવા મળેલ છે. મોટાભાગની માઈકોફાઈનાન્સ સંસ્થાઓ બાંગ્લાદેશની ગ્રામીણ બેન્ક આધારિત છે. આ મોડેલમાં પાયાના સ્તરે આવેલ પ્રત્યેક જૂથમાં પાંચ ધિરાણ મેળવાનારાઓનો સમાવેશ થતો હોય છે. આઠ જૂથો મળીને એક કેન્દ્ર (સેન્ટર) ની રચના થતી હોય છે, દશ કેન્દ્ર મળીને એક ‘ક્લસ્ટર’ ની (પ્રશાખા) રચના થતી હોય છે. અને સાત ક્લસ્ટરમળીને એક શાખાની (બ્રાંચની)

રચના થતી હોય છે. આવી કેટલીય શાખાઓ મળીને એક માઈકોફાઈનાન્સ સંસ્થા રચાતી હોય છે. ભારતમાં માઈકોફાઈનાન્સ સંસ્થાઓ મંડળીઓ, ટ્રસ્ટ, નોનબેન્કિંગ નાણાકીય કંપનીઓ કે પછી સ્થાનિક વિસ્તારની બેન્કના સ્વરૂપમાં નોંધ આધારે કરાવી શકે છે. આરચના આદારે સંબંધિક કાયદા અને નિયમો આધારે તેનું સંચાલન થઈ શકે છે.

માઈકોફાઈનાન્સ સંસ્થાનું એજન્સી મોડેલ

આ પ્રકારનું મોડેલ વાણિજ્ય બેન્કો થકી ધિરાણ મેળવતા ઈચ્છુક લોકોને શોધીને તેમની અરજી પ્રોસેસ કરીને બેન્કો સુધી પહોંચાડીને ઈચ્છુકોને ધિરાણ મેળવવામાં સહાયક થવાની ભૂમિકા નિભાવતું હોય છે. લોન કર્તાનો વહીવટ તો બેન્ક દ્વારા જ થતો હોય છે. જોકે આવી એજન્સી ધિરાણના ચૂકવણી તબક્કે પ્રથમ તબક્કે થનારી સંભવિત ચુક કે કસુરની બાંહેધરી પેટે કુલ ધિરાણ પૈકીની ૮ થી ૧૫ ટકા રકમ કરાવતી હોય છે.

મોટાપાયે ધિરાણ કરતા મોડેલ

કેટલીક મોટાકદની માઈકો-ફાઈનાન્સ સંસ્થા આ મોડેલ અપનાવતી હોય છે. આવા એકમો ઓછા વ્યાજ દરે ધિરાણ, ઋણ કે પછી રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ, એસઆઈડીબીઆઈ ફાઉન્ડેશન ફોર માઈકોફાઈનાન્સ ડેવલપમેન્ટ જેવી સંસ્થાઓ પાસેથી કે પછી ‘નાબાર્ડ’ પાસેથી ઈક્વીટી ભંડોળ હાંસલ કરીને ધિરાણ મેળવવા ઈચ્છુક જૂથોને નાની રકમનું ધિરાણ પુરૂ પાડતા હોય છે.

પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ

અનેક પ્રકારની ક્ષતિ પ્રવર્તિ રહી હોય છતાં ગ્રામીણ ધિરાણ મોરચે

સહકારી ક્ષેત્ર અગત્યની ભૂમિકા નિભાવી રહેલ છે. વિશ્વ બેન્ક અને નેશનલ કાઉન્સિલ ફોર એપ્લાઇડ ઇકોનોમિક રીસર્ચ દ્વારા તાજેતરમાં હાથ ધરાયેલ અભ્યાસ મુજબ પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ (પીએસીએસ) ૩૦ ટકા જેટલું માઈક્રોફાઈનાન્સ પુરૂ પાડે છે. આ જ મંડળીઓ છુટક વેચાણનું વ્યાપક નેટવર્ક ઉપરાંત ૧૨ કરોડનું એકત્રિત સભ્યપદ પણ ધરાવે છે. જોકે મોટી સંખ્યામાં મંડળીઓ આજે કાર્યરત નથી અને જે કાર્યરત છે તે આર્થિક રીતે નબળા વર્ગની ધિરાણ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા સક્ષમ નથી.

માઈક્રો ફાઈનાન્સને સંબંધિક મુખ્ય પ્રશ્નો

ભારતમાં માઈક્રોફાઈનાન્સ ક્ષેત્ર તેના જંગી વિસ્તારનાં ઉંબરે આવીને ઉભું છે. જેકે આ ક્ષેત્ર સંખ્યાબંધ સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યું છે. ક્ષેત્રના અવિરત વિકાસ માટે આ સમસ્યાઓનું સમાધાન શોધીને અનુરૂપ વાતાવરણ ખડું કરવાની જરૂરિયાત છે. આ પૈકીની કેટલીક સમસ્યાઓનું અત્રે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ધિરાણ પ્રાપ્તિ વ્યવસ્થામાં સુધારા

ધિરાણ પુરૂ પાડતાં સંસ્થાક્રિય માળખાનો વ્યાપ પૂરતા પ્રમાણમાં નાના હોવાથી ઈચ્છુક ધિરાણ સુધી પહોંચ કેળવી શકતા નથી. વાણિજ્ય બેન્કો, સહકારી ધિરાણ મંડળીઓ અને માઈક્રોફાઈનાન્સ સંસ્થાઓ આ સમસ્યાનું સમાધાન શોધવા પ્રયત્નશીલ છે. પરંતુ ગરીબોને ધિરાણ મળી રહે તે વ્યવસ્થાને વધુ વિસ્તાર કરવાની તાતી જરૂર છે. સ્વસહાય જૂથોની ચળવળે આ હેતુને સિધ્ધ કરવાની દિશામાં અનુકુળ વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે. એને તેથી જ

સ્વસહાય જૂથ બેન્કને સાંકળતા કાર્યક્રમો પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ અને માઈક્રોફાઈનાન્સ સહિતના સમસ્ત માઈક્રોફાઈનાન્સ ધિરાણ માળખાને બળવત્તર બનાવવાની જરૂર છે. ઉપરાંત પોસ્ટ ઓફિસને પણ માઈક્રોફાઈનાન્સ જેવા ક્ષેત્રે જોતરવાનો પ્રયોગ થઈ શકે. આ ક્ષેત્રના નિયમન માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા તંત્રની પણ આવશ્યકતા છે.

વ્યાજદર

એ પણ હકીકત છે કે નાણાકીય રીતે શક્તીશાળી ધંધાદારી સાહસિકો અને વ્યક્તિઓ ઘણીવાર નીચા વ્યાજદરે પણ ધિરાણ મેળવી લેતા હોય છે પરંતુ ગરીબ લોકો જ્યારે બિન સંસ્થાકીય સ્ત્રોત પાસેથી ધિરાણ મેળવતા હોય છે. ત્યારે તેમને ખૂબજ ઉંચા વ્યાજદરની ચૂકવણી કરવી પડે છે. માઈક્રોફાઈનાન્સ સંસ્થા દ્વારા થતા ધિરાણના વ્યાજદર પણ વાણિજ્ય બેન્કો દ્વારા અગ્રિમતાના ક્ષેત્રને થતા ધિરાણના કીસ્સામાં લાગુ થતા વ્યાજદર કે પછી પ્રાથમિક કૃષિ સહકારી મંડળીઓના વ્યાજદર કરતાં પણ ઉંચા જ હોય છે જોકે માઈક્રોફાઈનાન્સ સંસ્થાઓ દ્વારા વાર્ષિક ૨૧ થી ૩૦ ટકાના દરે લાગુ થતા વ્યાજદર નાણાક્રિય ધિરધાર કરતા શરાફ દ્વારા લેવાતા વ્યાજદર કરતાં તો નીચા જ હોય છે.

માઈક્રોફાઈનાન્સ સંસ્થા દ્વારા લાગુ થતાં ઉંચા વ્યાજદરનું મુખ્ય કારણ તે અંતરિયાળ ગામડા કે વેર વિખેર વસાહતોમાં વસતા લોકો સુધી લોન સુવિધા પહોંચાડવા તેમજ આવા વિસ્તારોમાંથી હમાની વસુલી માટે થતું ઉંચું કાર્યસંચાલન ખર્ચ છે. માઈક્રોફાઈનાન્સ ક્ષેત્રના વિસ્તાર માટે તેને કાર્યસંચાલન ખર્ચ પાછું મળી રહે તે ધ્યાને

રાખીની વ્યાજદર લાગુ કરવાની છુટછાટ અપાયેલી છે પરંતુ આઈટી ટેકનોલોજીનો વ્યાપ આગળ જતાં તેમના કાર્યસંચાલન ખર્ચમાં ઘટાડો કરી શકે તેમ છે.

શરાફો અને માઈક્રોફાઈનાન્સ

ગ્રામીણ ધિરાણ ક્ષેત્રે ૧૯૫૧-૬૧ દરમિયાન શરાફો આધારિત ધિરાણનું પ્રમાણ સરેરાસ ૭૫ ટકા જેટલું હતું જે ૧૯૯૧માં ઘટીને ૨૫ ટકા પર પહોંચી ગયું હતું. પરંતુ એનએસએસની આંકડાકીય માહિતી મુજબ ૧૯૯૧ થી ૨૦૦૨ દરમિયાન ગ્રામીણ ધિરાણ મોરચે ઔપચારિક ક્ષેત્ર દ્વારા થતા ધિરાણના પ્રમાણમાં મોટો ઘટાડો નોંધાયો હતો. ગ્રામીણ ધિરાણ ક્ષેત્રે બિન ઔપચારિક ક્ષેત્ર દ્વારા થતા ધિરાણના પ્રમાણમાં મોટા ઘટાડો નોંધાયો હતો. ગ્રામીણ ધિરાણ ક્ષેત્રે બિન ઔપચારિક ક્ષેત્રની વધેલી સહભાગિતાને પરિણામે આમ બન્યું હોવાની માન્યતા છે. ગ્રામીણ ધિરાણ બજારમાં શરાફોનું વર્ચસ્વ, શરાફો પાસેની તળપદી ઉત્કૃષ્ટ જાણકારી, કાર્યશૈલીની બિનઔપચારિકતા અને શરાફો પાસેની આસાનીથી ધિરાણ ઉપલબ્ધ રહેવાની સ્થિતિ વગેરે બાબતો શરાફો તરફી હકારાત્મક મુદ્દા કહી શકાય. પરંતુ ઉંચા વ્યાજદર શોષણકારી પ્રક્રીયા અને ગેરકાનૂની સંચાલન ને શરાફો સામે નકારાત્મકતા જન્માવતા મુદ્દા છે. નાણાની ધિરધાર તે રાજ્યોનો વિષય હોવાથી કેટલાય રાજ્યોએ નાણાધિરધાર અધિનિયમ પણ લાગુ કર્યો હતો પરંતુ બિનઔપચારિક બેન્કીંગ ક્ષેત્રના નિયમનમાં તેમને સફળતા ના જ મળી.

(અનુસંધાન પેજનં: ૨૦ ઉપર)

ગરીબ મહિલાઓ માટે સંકટની સાંકળ બનેલી 'સેવા'ની નાણાંકીય સેવાઓ

📌 રીમાબેન નાણાંવટી

અવિધિસરનાં ક્ષેત્રમાં કામ કરતા ગરીબ લોકોનાં જીવન એમનાં કામ અને કુટુંબોની અસપાસ ગુંથાયેલા હોય છે. પણ એમનાં જીવનમાં ઘણી બધી અસલામતી હોય છે. આવક તેમજ રોજગારીની કોઈ સલામતી નથી હોતી. એમનાં કામમાં કોઈ સલામતી નથી હોતી અને એમાં એકાએક મંદી આવી જાય છે. એમની પાસેનાં ઓજારો ઘણીવાર જૂનાં અને નકામાં થઈ ગયેલા હોય છે. અને કાર્યકારી મૂડી એમની પાસે નહિવત હોય છે. પરિણામે એમના અનુભવ તેમજ કુશળતા છતાં એમની ઉત્પાદકતા તથા આવક ઓછા હોય છે.

'સેવા' અટલે કે ' સેલ્ફ એમ્પ્લોય્ડ વીમેન્સ એશોસિએશન' એના સભ્યોનાં સભ્યપદ આધારિત સંસ્થા છે. જેનું લક્ષ્ય અવિધિસરનાં ક્ષેત્રમાં કામ કરતી સ્વાશ્રયી મહિલાઓ છે. ઈલાબેન ભટ્ટ દ્વારા ૧૯૭૨માં સ્થાપવામાં આવેલી આ સંસ્થા માત્ર ગુજરાતમાં ૫.૩૦ લાખથી વધુ મહિલાઓ સુધી પહોંચી છે, અને એના દ્વારા અન્ય પાંચ રાજ્યોમાં સ્વાશ્રયી મહિલાઓને સહાયભૂત થવા નવી પહેલ શરૂ કરવામાં આવી છે. આપણા દેશમાં ૯૩ ટકા કામદારો શ્રમીકો અવિધિસરનાં ક્ષેત્રે કામ કરે છે અને એમાં આ મહિલાઓ એમની મહેનત મજૂરી અથવા નાના વ્યાપાર મારફત જીવન ગુજારો કરે છે. એમના વ્યાપારમાં કોઈ માલિક/નોકર એવા સંબંધો નથી. વળી કારખાનાં કચેરીમાં કામ કરતા નિયમિત કામદારોની જેમ એમને કોઈ પગાર મળતો નથી. અને સંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોની જેમ કલ્યાણ યોજનાઓનો લાભ પણ મળતો નથી, એમને તો માત્ર દૈનિક મહેનતાણું, મજૂરી ચૂકવાય છે. આવી મહિલાઓ ઘરોમાં, ખેતરોમાં, બજારોમાં, નદીકાંઠે, અને રણમાં પણ કામ કરે છે. અવિધિસરનાં ક્ષેત્રમાં કામ કરતા મજૂરોમાં આવી મહિલાઓનું

સંખ્યાબળ ૯૪ ટકા છે. પરંતુ એમની - એમનાં કામની કોઈ નોંધ નથી લેવાતી અને એથી પરસેવો વહેવડાવી થતા એમનાં પ્રયાસો ક્યાંય દેખાતા જ નથી. સેવા છેલ્લા ૩૦ કરતા પણ વધુ વર્ષોથી આ મહિલાઓને સંગઠિત કરવા સક્રિય પ્રયાસો કરી રહી છે કે જેથી એમની દૃઢશા વિશે સમાજમાં જાણકારી ફેલાવી શકાય અને આ મહિલાઓને એમના હક મેળવવામાં મદદ કરી શકાય

● અકસ્માત અને આઘાત

અવિધિસરનાં ક્ષેત્રે ખૂબજ ઓછી આવક અને અસક્યામતો ધરાવતી આ ગરીબ મહિલાઓ રોજીંદા-સામાન્ય જીવનના ભાગરૂપ અકસ્માત અને આઘાત સહેવાની શક્તિ નથી ધરાવતી. એમના ઉપર જોખમ સૌ પહેલા આવી પડે છે. અને એની સામે રક્ષણ માટેનાં સાધનોનું પ્રમાણ નહિવત હોય છે. જોખમની સભાનતાને પરિણામે એમની વર્તણૂકમાં ફેરફાર થાય છે અને એથી લાંબાગાળે આ ગરીબ મહિલાઓની ઉત્પાદકતામાં વધુ ઘટાડો થાય છે. કારણકે એ જીવન ટકાવી રાખવા કુદરતી સાધનોનાં ઉપયોગમાં અતિશ્યોક્તિ કરે છે અથવા તો એમની

અસક્યામતો પાણીનાં ભાવે વેચી નાખે છે કે પછી જોખમ ઘટાડવા ઓછો ઉતાર આપતા પાકની પસંદગી કરે છે કે પછી સલામતીની શોધમાં વેપારીઓ કે અન્ય લોકો સાથેની એમની સોદાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે.

● રોજની અસલામતી

અવિધિસરનાં ક્ષેત્રમાં કામ કરતા ગરીબ લોકોનાં જીવન એમનાં કામ અને કુટુંબોની અસપાસ ગુંથાયેલા હોય છે. પણ એમનાં જીવનમાં ઘણી બધી અસલામતી હોય છે. આવક તેમજ રોજગારીની કોઈ સલામતી નથી હોતી. એમનાં કામમાં કોઈ સલામતી નથી હોતી અને એમાં એકાએક મંદી આવી જાય છે. એમની પાસેનાં ઓજારો ઘણીવાર જૂનાં અને નકામાં થઈ ગયેલા હોય છે. અને કાર્યકારી મૂડી એમની પાસે નહિવત હોય છે. પરિણામે એમના અનુભવ તેમજ કુશળતા છતાં એમની ઉત્પાદકતા તથા આવક ઓછા હોય છે. બીજું, એક મહિલા કામદારનું જીવન તેમજ શરીર બન્ને એના કામનું પ્રતિબિંબ પુરું પાડે છે. રોજીંદી માંદગી અને વ્યાપક કૂપોષણમાં વાતાવરણાં મહિલા કામદારનું આરોગ્ય એની શારિરિક

(લેખિકા સેવામાં ડાયરેક્ટર છે.)

હાલતનો એનાં કામનાં પ્રમાણ તેમજ ગુણવત્તા ઉપર ઘણો પ્રભાવ પડે છે. વધુમાં ઘરની સંભાળની જવાબદારી એના ઉપર હોવાથી એણે કુટુંબની ઘરની સંભાળની જવાબદારી એના ઉપર હોવાથી એણે કુટુંબની પણ સંભાળ રાખવી પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ક્યારેક ઘરમાં ખાવા ખૂટે તો એને બાળકોને ખવડાવવા માટે જાતે ભૂખ્યા રહેવાનો તો એને બાળકોને ખવડાવવા માટે જાતે ભૂખ્યા રહેવાનો વારો પણ આવે છે ! આ કારણોસર એના અનુભવ તથા કૌશલ્ય છતાં ઉપર જણાવેલી બાબતોમાંથી કેટલીક બાબતોનાં સીધાં પરિણામની એની ઉત્પાદકતા તેમજ આવક ઘણાં ઓછાં હોય છે.

અવિધિસરનાં ક્ષેત્રમાંના કામદારોનો યોગ્ય જીવનગુજારો સુનિશ્ચિત કરવા ગરીબોને પોષાય એવા સંગઠિત અભિગમ અપનાવવાની જરૂર છે. આ અભિગમ બહુ ખર્ચાળ ન હોય એનું ધ્યાન સાખવું જોઈએ કે જેથી ગરીબો એને અપનાવી શકે.

● સંગઠિત નાણાંકીય સેવાઓની વ્યવસ્થા

‘સેવા’ના અનુભવ કે પ્રયાસોમાં, આપત્તિનો વારંવાર ભોગ બનતા વિસ્તારોમાંના અવિધિસરનાં ક્ષેત્રના કામદારોની સમસ્યાઓના ઉકેલમાં, વીમા તેમજ બેંકિંગ સેવાના રૂપમાં જીવન ગુજારાની સલામતી પૂરી પાડવાના પ્રયાસો ઘણા મહત્વનાં રહ્યા છે. આવી સેવાઓ પરવડી શકે એવી બનતાં એનાં સભ્યો એનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી શકે છે. સ્વસહાય જૂથોનું વર્તમાન માળખું તેમજ આંતરમાળખાનો ઉપયોગ કરીને ‘સેવા’ એ આ પરવડી શકે એવી સેવાઓને સંગઠિત નાણાંકીય

સેવાઓની વ્યવસ્થા સાથે જોડી દીધી છે.

સંગઠિત નાણાંકીય સેવાઓના મોડેલ ઉપર આધારિત બેંકિંગ, વીમો તેમજ સલામતીની સેવાઓ અવિધિસર ક્ષેત્રની મહિલાઓને નાણાંકીય સેવાઓ પૂરી પાડવામાં એક સફળ વ્યવસ્થા પૂર વાર થઈ છે. ગમે એમ પણ હાલમાં ‘સેવા’ના કુલ સભ્યોનો એક ભાગજ આ સંગઠિત કાર્યક્રમના લાભ મેળવી શકે છે. આ સેવાઓ વધુ મહિલાઓ સુધી વિસ્તારવાની ઘણીજ જરૂર છે. હાલમાં સંગઠિત નાણાંકીય સેવાઓની વ્યવસ્થા તમામ ૯ જિલ્લામાં કાર્યરત છે. આ જિલ્લાઓમાં ૮૮૩ મડળ કે જૂથની હેઠળ ૧૫૪૫૦ સભ્યો આવરી લેવાયા છે.

આ સભ્યો એમનાં સ્વસહાય જૂથ મારફત બેંકિંગ વીમો તેમજ કાર્ય સલામતી સેવાઓ મેળવી શકે છે. આ મોડેલની મારફત સભ્યો માસિક ફાળો આપવાની એમની શક્તિનો કયાસ કાઢી શકે છે. આ નૂતન અભિગમની મારફત મહિલાઓ બચત તેમજ ધિરાણની સેવાઓ મેળવી શકે છે. આના પરિણામે ડિપોઝીટ મૂકીને કે પછી લોન લઈને એ પોતાની અસક્યામતો વધારી શકે છે. આજ પ્રકારની સરળ યોજના મારફત વીમાનો લાભ પણ પ્રાપ્ય છે. મહિલાઓ એવી ને પોષાય એ રીતે પ્રીમિયમની ચૂકવણી હપ્તામાં કરી શકે છે. આ સંગઠિત યોજના હેઠળ સેવાના સભ્યો માસિક હપ્તામાં પ્રીમિયમ ભરી શકે છે. આને લીધે અવિધિસરનાં ક્ષેત્રના કામદારોને માટે વીમા યોજનાનો લાભ સરળ પોષાય એવું બને છે.

એક અન્ય સર્જનાત્મક વિચાર મારફત મહિલાઓ જાતેજ પોતાને માટે કામની સલામતીના ફંડમાંથી સભ્યો

વૈકલ્પિક રોજગાર પ્રવૃત્તિ માટેનાં નાણાંનો તત્કાળ ઉપાડ કરી શકે છે. આમ જોઈએ તો, જો કોઈ મહિલાનાં ખેતરમાં જીવાતને કારણે પાક નાશ પામે એવા સંજોગોમાં મહિલા કામની સલામતી અંગેના ફંડમાંથી એની રકમનો ઉપયોગ કરી પાકના નાશને લીધે ગુમાવેલી સક્રમ પુનઃ પાછી મેળવી શકે છે.

● લાંબા ગાળાના ઉદ્દેશો

સંગઠિત નાણાંકીય સેવાઓની કાર્યવ્યવસ્થાના લાંબા ગાળાના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

૧. આપત્તિનો ભોગ બનતા વિસ્તારોમાં વસતાં કુટુંબોને જીવન ગુજારવાની એકધારી સલામતી પૂરી પાડવી
૨. ઉત્પાદનની સપાટી, પ્રમાણ વધારી બચતનો લાભ મેળવી આપત્તિને વિકાસના અવસરમાં પલટાવી નાંખવી.
૩. ભવિષ્યમાં સમાન પ્રકારની કુદરતી આપત્તિઓ આવી પડે ત્યારે એનાથી પ્રભાવિત થવાનું પ્રમાણ તથા એનાં જોખમો ઘટાડવા.
૪. સુકા વિસ્તારોમાંથી પાણીની પુરાંત ધરાવતા વિસ્તારોમાં કામદારોની ફરજિયાત ઘટાડવામાં મદદ કરવી.
૫. કૃષિ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ ઉપરનો આધાર ઘટાડે એવી તકો પૂરી પાડવી. આપત્તિગ્રસ્ત લોકોને પ્રાથમિક ક્ષેત્ર-ખેતીમાંથી ગૌણ અને એથી ઉતરતી જાતના ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓમાં ખસેડવામાં મહિલાઓને મદદ કરવી
૬. આપત્તિગ્રસ્ત મહિલાઓ માટે આર્થિક તેમજ પર્યાવરણના નવસર્જનની પ્રવૃત્તિઓ મારફત પ્રાદેશિક વિકાસ કરવો.

● સેવાનો અનુભવ

અમારા સંગઠિત અભિગમના આધારે સંગઠિત જૂથો રચાયાં છે. આ જૂથો જીવનગુજારા માટેની સહાય તેમજ સભ્યો માટેનું જોખમ ઘટાડવાની પ્રવૃત્તિઓમાં પડ્યા હોવાથી બચત અને ધિરાણ જૂથોથી જુદાં પડે છે. આ જૂથો બચત અને ધિરાણ ઉભુ કરવામાં, વીમો તેમજ કામ/આવક સલામતી ફંડમાં સંકળાયેલા છે. કામ સલામતીના ફંડ હેઠળ સભ્યો ફંડમાં પૂર્વ નિર્ધારિત રકમનો ફાળો આપે છે. કુદરતી આપત્તિ અથવા બેકારીના સમય દરમિયાન ફાળાની રકમનો સભ્યો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ ફંડ સભ્યોનું બહારના ટેકા ઉપરનું અવલંબન ઘટાડે છે. અને એમને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો આત્મ વિશ્વાસ તેમજ ગૌરવથી મુકાબલો કરવામાં મદદ કરે છે.

આ ફંડનો ખૂબજ પ્રસ્તુત પ્રભાવ ખેડા અને વડોદરા જિલ્લામાં ગયા ઓગસ્ટમાં, પૂરને કારણે જિલ્લાના ઘણા ભાગોમાં માઠી અસર થઈ ત્યારે જોઈ શકાયો હતો. ખેડા જિલ્લામાં સભ્યોએ કાર્ય સલામતી ફંડમાં ફાળો આપવાની શરૂઆત ૨૦૦૩ થી કરી હતી અને એમણે એક વર્ષમાં રૂ. ૪૬૧૦૦ નું ફંડ એકઠું કર્યું હતું. જિલ્લામાં ૨૦૦૪ના ચોમાસામાં ભારે પૂર આવ્યાં હતાં એમને બહુ રાહત-મદદ નહોતી મળી ગરીબ ગ્રામીણ મહિલાઓ અને એમની ઘર વખરીને ભારે નુકશાન થયું હતું. સેવાના સભ્યોનાં ઘર નાશ પામ્યાં હતાં અને એમણે ઘરવખરી ગુમાવી દીધી હતી. દિવસો સુધી એમની પાસે જીવનગુજારાની કોઈ સુવિધા નહોતી રહી. પૂરના પાણીને કારણે પાણી ભરાઈ

ગયાં હતાં એને ચોમેર વ્યાપક રોગચાળો ફેલાયો હતો.

પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતા જિલ્લા મંડળ અને કારોબારીની તાત્કાલિક બેઠક યોજાઈ હતી અને મુશ્કેલીના સમયમાં કાર્ય સલામતી ફંડનો ઉપયોગ કરવાનો તથા સભ્યોને અન્ય કોઈ જરૂરી ટેકો પૂરો પાડવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. જે સભ્યો ફંડમાં એમનો ફાળો નિયમિત આવતા હતા એમને થયેલી નુકસાનીનો ક્યાસ કાઢી એના આધારે રૂ. ૪૫૦/- રેશન કીટ પૂરું પાડવાનું નક્કી થયું હતું. પ્રત્યેક કિટમાં ૧૦ કિલોગ્રામ ચોખા, બે કિલો કઠોળ, બે કિલો સીંગતેલ, ૧ કિ. મગની દાળ, ૨ કિ. ખાંડ, ૨૫ કિ. ચા, ૧ કિલો ખાસ જાતના કઠોનાં છોડ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. સભ્યોએ આ કિટની રકમ ૧૮ માસમાં પરત કરવાની હતી. લગભગ ૧૦૩૩ સભ્યોને એની વહેંચણી કરવામાં આવી હતી. આના પરિણામે આ પરિવારોને સરકારી રાહતની રાહ જોઈને બેસી નહોતું રહેવું પડ્યું.

પૂરને કારણે આ સભ્યો પાસે કોઈ રોજગારી નહોતી રહી અને એમનાં ઘરમાં અનાજ પણ નહોતું. આ સંજોગોમાં સંસ્થાનાં કિટની મદદથી એમને માટે ખાવાનો પ્રશ્ન ઉકેલાઈ ગયો હતો. સભ્યોએ જીવનગુજારાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી એ પછી એમણે અનાજની રકમ માસિક હપ્તામાં પરત કરી હતી. આના પરિણામે ફંડમાંથી ઉપાડાયેલી રકમ પુનઃ જમા થઈ ગઈ હતી. વધુમાં સંગઠિત નાણાકીય સેવાઓની યોજનાને કારણે સભ્યોને વીમાની રકમ પણ મળી હતી. સભ્યો સંગઠિત જૂથોના સભ્યો હોવાથી એમનાં ઘરનાં સમારકામ માટે એમને

લોન પણ મળી શકે એમ હતી. એમની બચતથી ત્રણ ગણી રકમ એમને પ્રથમ લોન તરીકે પ્રાપ્ય હતી. ખેડા જિલ્લામાં સેવાનાં ૨૦૦ જેટલા સભ્યોએ ૨૦૦૪નાં પૂર દરમિયાન એમના ઘરનો થયેલા નુકશાન પછી સમારકામ માટે રૂ. ૨૫૦૦૦ સુધીની લોન ઉપાડી હતી.

આપત્તિ સમયે સંગઠિત જૂથના સભ્યોને મળેલી મદદ વગેરે જોઈને વધુ સભ્યોને આવાં જૂથના સભ્ય બનવાનું ઉત્તેજન મળ્યું હતું. સભ્યોની સંખ્યા જે લગભગ ૬૦૦૦ અને ૨૦૦૭માં આશરે ૭૦૦ થઈ હતી. હવે રાજ્યનાં ૧૧ જિલ્લામાં ૭૯૯ જૂથોમાં સભ્યોની સંખ્યા વધીને ૧૨૩૦૯ ઉપર પહોંચી છે. આ સભ્યોએ આવક સલામતી ફંડમાં કુલ રૂ. ૧૦૬૭૧૭૫/- ની બચત કરી છે. અત્યાર સુધીમાં ૭૦૭૯ સભ્યોએ કાર્ય સલામતી ફંડમાં રૂ. ૧૨૦૧૯૪૪/- નો ફાળો આપ્યો છે.

● ઉપસંહાર

આમ અનુભવે દર્શાવ્યું છે એમ 'સેવા'નો સંગઠિત અભિગમ એની વિવિધ યોજનાના લાભ વધતી ઓછી ઝડપે એના સભ્યોને એમની સ્થાનિક જરૂરિયાતો અનુસાર પહોંચતા થાય છે. સંગઠિત નાણાકીય સેવાઓની વ્યવસ્થા મહિલાઓને ગરીબીના દારૂણ ચક્રમાંથી બહાર આવવામાં મદદ કરતી સર્વગ્રાહી ટેકારૂપ સેવાઓ પૂરી પાડવાના 'સેવા'ના મિશનનું મૂર્ત સ્વરૂપ બની છે.

‘યોજના’
યોજના વાંચો,
યોજના વંચાવો.

સુક્ષ્મધિરાણ: નાની લોનનો મોટો ચમત્કાર

① અનુરાગ પ્રિયદર્શી

ગ્રામીણ ભારતમાં વસવાટ કરતા ગરીબોની ધિરાણ જરૂરીયાત પુરી થાય તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટે સરકારે હસ્તક્ષેપ આધારિત ભૂમિકા પસંદ કરી તે પાછળ ચોક્કસ કારણો હતા. આઝાદી પછી બેંકીંગ સેવાઓનું વિસ્તરણ થયું. પરંતુ જમીનગીરી પેટે બેંક પાસે ગીરો મુકવા લાયક કશી સંપત્તિ જ હોય નહીં તેવા ગરીબ નાગરિક ને બેંકો ધિરાણ આપે નહીં તે બાબત સાફ બનતી ગઈ. બેંકીંગ ઊદ્યોગ દ્વારા ગરીબ જનતાને બેંકીંગ વ્યવહારો માટેના ગ્રાહક વર્ગ તરીકે કદી ગણવામાં આવતો નહીં, પરીણામે સરકારે સહકારી મંડળીઓના માળખા દ્વારા ધિરાણ પ્રવાહ ગામડે ગામડે પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા ઊપર ભાર મુકવાને બદલે બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું,

સુક્ષ્મ ધિરાણ તરીકે જાણીતી બનેલી આર્થિક પ્રવૃત્તિનો સંબંધ નાની રકમની લોન, બચત તથા નાંણાકીય સેવાઓ ગરીબોને ઊપલબ્ધ કરાવવા સાથે છે. સુક્ષ્મ ધિરાણ તરીકે છેલ્લા ૩૦ વર્ષથી સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓ દ્વારા જેની શોધ થઈ હોવાનો દાવો કરાય છે, તે વાસ્તવમાં ભારત સહિતના સંખ્યાબંધ રાષ્ટ્રોમાં સદીઓ પહેલા પણ અસ્તિત્વમાં હોવાના પુરાવા ઊપલબ્ધ છે. નાણાં ધિરધાર નો ધંધો કદાચ વિશ્વના પ્રાચીનતમ ધંધાઓમાં ગણાય છે. ભારતમાં ગરીબી નાબુદીના શસ્ત્ર તરીકે સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવૃત્તિના જંગી વિસ્તરણની તૈયારી ચાલી રહી છે ત્યારે આપણ સદીઓના ધિરધાર અનુભવનો તેમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. હાલ નાનું ધિરાણ આપવા બહાર પડેલી સંસ્થાઓની નાણાં ધિરધારની સમજણમાં ભારતની પ્રાચીન પરંપરાના ઐતિહાસિક અનુભવનું ઊંડાણ નથી.

પ્રાચીન ભારતમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ

ભારતના ઇતિહાસમાં નાણાં ધિરધાર તથા વેપારી ધિરધાર જેવા બે મુખ્ય રીવાજ પ્રચલિત હોવાના ઊલ્લેખ

મળે છે. શાહુકાર તરીકે ઓળખાતા લોકો પાતાની મુડી, બચત કે ભંડોળમાંથી તારણ સામે કે તારણ વગર જરૂરીયાતમંદ લોકોને વ્યાજ ઊપર નાણાં આપતા. આ ધંધો ૧૭૦૦ થી ૨૨૦૦ વર્ષ જુનો હોવાનું મનાય છે. (૨) સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગ માટે આ પ્રથા આજે પણ ઉપયોગી છે. અને તેનું દુષણ હટાવવા સરકારે કરેલા પ્રયત્નો સફળ થયા નથી. ગરીબો માટે વ્યાજે રૂપિયા લેવાનો આ રીવાજ આજે પણ સૌથી સુલભ છે.

વેપારી ધિરધાર કરતી પેઢીઓ પોતાની મુડી ઊપરાંત વ્યાજ ઊપર લીધેલી થાપણો દ્વારા રચાયેલા ભંડોળમાંથી વેપાર વાણિજ્ય ને સંભવ બનાવતા નાણાંકીય વ્યવહારો હાથ ધરતી હતી. હુંડી, વટાવ ઊપર ભરતિયા લેવા, જમીનગીરી આપવી, શાખપત્ર આપવા, વેપારીઓને મુદતી ધિરાણ આપવું તથા બે અલગ સ્થળે વસતા વેપારીઓ વચ્ચે થતા ખરીદ વેચાણમાં નાણાંની ચુકવણીના હવાલા કરી આપવા જેવા વ્યવહારો વેપારી ધિરધાર સંભાળતી પેઢીઓ હાથ ધરવામાં

આવતા હતા. આ રીવાજ પહેલી સદીમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હોવાના ઊલ્લેખ મળે છે. (૩) બીજી સદીનું વર્ણન ધરાવાતા ધર્મશાસ્ત્રો માં પણ આવી નોંધ છે. તારણ સામે અપાતી જાત-જમીનગીરી ઊપરની લોન ઊપર વધુ વ્યાજ લેવાતું. વ્યાજે આપેલા નાણાં પાછા આવવાના જોખમની ગણતરી ત્યારે કદાચ જ્ઞાતિ આધારિત થતી હશે, કારણકે વ્યાજનો માસિક દર બ્રાહ્મણ માટે ૨ ટકા, તો શુદ્ર માટે ૫ ટકા હતો. સામાજિક હિત ધરાવતા કારણો માટે તથા ગરીબો માટે વગર વ્યાજે નાણાં આપવાની પણ પ્રથા હતી. (૪)

મધ્ય યુગ તથા સંસ્થાનકાળ દરમ્યાન સુક્ષ્મ ધિરાણ

મૂલ્યવાન જણસ કે સંપત્તિ સામે રોકડા રૂપિયા ધિરધાર શાહુકારો અને હુંડી લખતી પેઢીઓના આર્થિક વ્યવહારમાં મધ્યયુગ તથા વિદેશી સત્તા હેઠળ આવ્યા પછીના હિંદુસ્તાનમાં બે નવી નાણાં પ્રવૃત્તિનો ઊમેરો થયો. એક ફરતી બચત અને બીજી ભંડોળ જૂથ. ફરતી બચત એવી પ્રથા હતી જેમાં થોડી વ્યક્તિઓ એક

(લેખક ભારતીય ટપાલ સેવા ના વરિષ્ઠ અધિકારી છે.)

જૂથ રચી નિયત સમયગાળે ચોક્કસ રકમની બચત જમા કરાવે. સભ્યોના ફાળામાંથી ભેગુ થયેલું ભંડોળ લોન તરીકે કોઈ એક સભ્યને ડ્રો દ્વારા આપી દેવાનું અથવા જરૂરીયાતના આધારે સર્વાનુમતિથી કોઈ સભ્યને આપવાનું. ચીટ ફંડ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલ ભંડોળ જૂથ ની પ્રથા હેઠળ એકત્ર કરાયેલી બચતોનું ધિરાણ ઓકશન કે હરાજી દ્વારા કરવામાં આવે અને બાકી વધેલા નાણાં સભ્યોને પાછા અપાય. ચીટ ફંડની પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ એક સમયે એટલો બધો વધ્યો કે છેતરપિંડીની ઘટનાઓ નું નિવારણ કરવા માટે ત્રવણકોર ચીટ એક્ટ, ૧૯૪૫ જેવો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હતો. નાણાં ક્ષેત્રમાં ચીટ ફંડનો વિકાસ એટલી હદે થયો કે છેવટે સરકારે ૧૯૮૨ માં ચીટફંટ એક્ટ ઘડી તેનો સમાવેશ નોન-બેંકીંગ ફાયનાન્સિયલ સંસ્થા તરીકે કરવો પડ્યો હતો.

બચતનું એકત્રીકરણ અને ધિરાણ સહકારી ધોરણે કરવાની નવી વ્યવસ્થા ભારતમાં અંગ્રેજોએ દાખલ કરી તેમાં જર્મનીની રેફેસેન બચત ચળવળની સફળતાનું અનુકરણ કરવાની વાત હતી. સન ૧૯૦૪ માં સહકારી ધિરાણ મંડળીઓનો કાયદો પહેલી વખત અસ્તિત્વમાં આવ્યા બાદ તેની જોગવાઈઓ ૧૯૧૨ માં વધુ વિસ્તૃત બનાવવામાં આવી ત્યારથી સહકારી ધોરણે બચત ધિરાણ પ્રવૃત્તિને કાનુની દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો હતો. ખેડૂતો, કારીગર વર્ગ તથા ગરીબોને નાણાંકીય વ્યવસ્થા હેઠળ સ્વસહાયનો રસ્તો ઊભો કરનાર અંગ્રેજોએ ૧૯૧૯માં તમામ પ્રાંતને પોતાનો સહકારી મંડળી અંગેનો કાયદો ઘડવા છુટ આપી હતી.

જન આધારિત નાણા પ્રવાહના સર્જનની આ પ્રથામાં આગળ જતા સરકારે અનેક પ્રકારના ધિરાણ આ વ્યવસ્થા હેઠળ આપવા શરૂ કર્યા એટલે સભ્ય બચત સંગ્રહનો ધિરાણ ઊપયોગ કરતી મંડળીઓ સરકારી ધિરાણ પ્રવાહના વાહક બનતી ગઈ.

આઝાદી બાદનું સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્ર

ગ્રામીણ ભારતમાં વસવાટ કરતા ગરીબોની ધિરાણ જરૂરીયાત પુરી થાય તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટે સરકારે હસ્તક્ષેપ આધારિત ભૂમિકા પસંદ કરી તે પાછળ ચોક્કસ કારણો હતા. આઝાદી પછી બેંકીંગ સેવાઓનું વિસ્તરણ થયું. પરંતુ જામીનગીરી પેટે બેંક પાસે ગીરો મુકવા લાયક કશી સંપત્તિ જ હોય નહીં તેવા ગરીબ નાગરિક ને બેંકો ધિરાણ આપે નહીં તે બાબત સાફ બનતી ગઈ. બેંકીંગ ઊદ્યોગ દ્વારા ગરીબ જનતાને બેંકીંગ વ્યવહારો માટેના ગ્રાહક વર્ગ તરીકે કદી ગણવામાં આવતો નહીં, પરીણામે સરકારે સહકારી મંડળીઓના માળખા દ્વારા ધિરાણ પ્રવાહ ગામડે ગામડે પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા ઊપર ભાર મુકવાને બદલે બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું, બેંકોના કુલ ધિરાણમાંથી અમુક ટકા રકમ ફરજિયાતપણે અગ્રતા ભોગવતા ક્ષેત્રને આપતા નિયમ કર્યા, ગરીબોના ધિરાણ ઊપર વ્યાજ સબસિડી દાખલ કરી અને છેલ્લે પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકોની રચના કરી. ગરીબોને લોન નહીં આપવા માટે બેંકો પાસે તારણ સિવાય પણ અન્ય કારણો હતા. નાની રકમ ના ધિરાણો વહીવટી ખર્ચ મોંઘો પડે અને સંપત્તિ સિવાય ગરીબને મોટી લોન આપી ન શકાય. બીજું, મિલકત તારણ માં મુકી લોન લેનાર ગ્રાહક ધિરાણ પાછું વાળવામાં નિષ્ફળ જાય તો ગીરવે લીધેલી

મિલકતનું વેચાણ કરી ધિરાણ વસુલ કરવામાં અદાલતી કાર્યવાહીમાં થતો વિલંબ બેંકોને પરવડે તેમ નહોતો. કુદરતી આપત્તિ, નિષ્ફળ પાક કે પશુઘનમાં રોગચાળો ફેલાવે જેવા જોખમ સામે વિમા નું છત્ર રાખી બેંકો ધિરાણ કરે. ૧૯૮૬માં હુલ્મે તથા મોસલીએ સંશોધન પત્રમાં નોંધેલું કે ધિરાણ અને વિમા માટેનું કોઈ વ્યવસ્થિત બજાર જાણે ગરીબો માટે અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. ગામડાઓનું ધિરાણ બજાર બગાડવા માટે સરકારી હસ્તક્ષેપ જવાબદાર છે. બેંકો પાસેથી ફરજિયાત યોજવેલા લોન મેળામાં અપાયેલી લોન લેનારા લોકોએ વ્યાજ, મુદ્દલ કે હપ્તા કશું ભર્યું નહીં અને નુકશાનીથી ભડકેલી બેંકોએ ગરીબોની ધિરાણમાંથી સાવ બાદબાકી કરી નાંખી. સરવાળે, ગરીબોના મોટા સમૂહને ધિરાણ પ્રવાહથી વંચિત રહેવાના દિવસો આવ્યા.

ગરીબોને બાદ કર્યા પછી પણ બેંકોએ ગામડાઓમાં ધિરાણ તો આપ્યું, પણ તેના પરિણામ શું આવ્યા? વહીવટી ખર્ચ ઘટાડવા અને ધિરાણની સલામતીને ધ્યાનમાં રાખી બેંકોએ જમીનદારોને મોટી રકમનું ધિરાણ આપવું શરૂ કર્યું. પરિણામે ધિરાણ દ્વારા મુડીશક્તિ વધતા તેમની આવકમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ થઈ, જેણે ખેડૂત સમુદાયમાં આવકની અસમાનતામાં વૃદ્ધિ કરી. સરકારી નિયમનું પાલન કરવા માટે ધિરાણ ભંડોળનો અમુક હિસ્સો ગ્રામીણ ક્ષેત્ર તરફ વાળવો અનિવાર્ય હોવાથી બેંકો મજબુત પણ ઓછા લોન ખાતાઓ દ્વારા ક્વોટા પુરો કરવા લાગી, જેમાં સિમાંત અને નાના ખેડૂતો ફરીથી હાંસિયામાં ધકેલાતા ગયા. ફૂગાવાનો દર સતત ઊંચો જતો હોય ત્યારે સમાજના સંપન્ન વર્ગને

ધિરાણ ખુબ ફાયદાકારક નીવડે છે તે નાંણાની સલામતીને પ્રાધાન્ય આપવાની બેંકોની નીતિએ સાબીત કરી આપ્યું. ધિરાણ ખમવાની શક્તિ હોય એવા આર્થિક કારણોસર નાણાં ધીરવાને બદલે રાજકીય મદદની વસુલાત માટે લોન છુટી કરવાની વ્યવસ્થાએ પણ ધિરાણ પ્રવાને ગરીબો સુધી પહોંચતો રોકવામાં ભૂમિકા ભજવી છે. ^(૫)

આધુનિક ભારતમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ

સમગ્ર વિશ્વમાં ગ્રામીણ ગરીબો સુધી ધિરાણ પ્રવાહ પહોંચાડવા માટે અનેક પ્રયોગો થતા રહ્યાં. જેમાં ૧૯૭૦ ના દાયકામાં બાંગ્લાદેશમાં નાની લોન વડે ગરીબ પરિવારના આર્થિક ઊત્થાન ની ઝુંબેશ સફળ થતા ભારતમાં પણ બેંકીંગ પ્રણાલીની બહાર રહી ગયેલા ગરીબો માટે સુક્ષ્મ ધિરાણની જોગવાઈ કરવાની વાત જોર પકડવા લાગી અને ગ્રામીણ ધિરાણ બજાર જેવું નવું ક્ષેત્ર નાણાં ધિરધારના રૂપાળા સ્વરૂપ તરીકે ખુલ્યું છે.

સન ૨૦૦૭ માં આમેન્દરીઝ તથા મર્ડોક દ્વારા મુડી ઊપર ઘટતા જતા સિમાંત વળતાર નોં સંદર્ભ પકડી સુક્ષ્મ ધિરાણનો આધુનિક અવતાર સમજાવવા કોશિષ કરી હતી. તેમના અર્થઘટન પ્રણાણે નાની મુડી દ્વારા થતા ધંધામાં છુટતા વળતરની ટકાવારી મોટી મુડી રોકતા ઉદ્યોગગૃહોને મળતા વળતર કરતા ઘણી ઊંચી હોય છે. નાનો ધંધો કરતો ગરીબ વેપારી ધિરાણ ઊપર બેંકોને ઊંચું વ્યાજ ચુકવવા સક્ષમ હોય છે. જ્યારે મોટો વેપારી કે કંપની બેંકને વધુ વ્યાજ આપી શકતો નથી, અથવા શરત કરે છે, પરિણામે તાર્કિક રીતે બેંકોએ ગરીબ વેપારીના નાના ધંધાને ધિરાણનો ટેકો આપવા આગળ આવવું જોઈએ, પરંતુ વાસ્તવિકતા જુદી છે. નાના વેપારીઓને

ધિરાણ આપવા વધુ લોન ખાતા નિભાવવા પડે તથા હમ્મ ભરવામાં તેમનો નિષ્ફળ જવાનો દર ઊંચો રહે. આવી બે માન્યતા ને કારણે જોખમ આકારણીનો માપદંડ આગળ ધરી બેંકો તેમને ધિરાણ આપવાતી દૂર ભાગે છે. તેની સામે મોટા ઉદ્યોગ ગૃહ કે વેપારી પાસે તારણમાં આપવા જંગમ મિલ્કત ઊપલબ્ધ હોવાતી બેંકને તેમને ધિરાણ આપવું સલામત લાગે છે. સરવાળે ગરીબો ઠેરના ઠેર જ રહે છે. વધુ જોખમ હોય ત્યાં વધુ વ્યાજ લઈ ધિરાણ આપી શકાય, પરંતુ કાયદેસર કાર્યવાહી કરવાની જટીલતા બેંકોને નાના લોન ખાતા રાખતા રોકે છે. સલામત ધિરાણ ઊપર ઓછો વ્યાજ દર અને જોખમી ધિરાણ ઊપર ઊંચો વ્યાજ દર લેવાનું સ્વતંત્ર્ય બેંકોને ખાસ હોતુ નથી, પરિણામે ધિરાણની પ્રગતિ સલામતીની દિવાદાંડી ઉપર ચલાવવાની ઢબ ભારતમાં ખીલી છે, જેનું સૌથી વધુ નુકશાન ગરીબોને પરોક્ષ રીતે ભોગવતા રહેવું પડ્યું છે. બેંકોની મર્યાદા તોડીને સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવૃત્તિ ખીલી છે. બેંકો જ્યાં અટકે છે, ત્યાંથી સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાનું કામ શરૂ થાય છે.

ભારતમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રદાન કરવાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા નાણાં ગરીબો સુધી પહોંચાડવા માટે બે મુખ્ય માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવ્યા છે.

(૧) લઘુ ધિરાણ સંસ્થા

જેની સ્થાપના નોન બેંકીંગ ફાયનાન્સ કંપની કે સ્વૈચ્છીક સંસ્થા દ્વારા થઈ હોય છે.

(૨) સ્વ સહાય જૂથ

ઉપરોક્ત બંને ધિરાણ વિકલ્પો ગરીબ ગ્રામીણ જનતાને સહકારી મડળી તથા ચીટ ફંડ ઊપરાંત ઊપલબ્ધ બન્યા

છે. તેમના માટે નવો માર્ગ ખુલ્યો છે.

સ્વૈચ્છીક સંસ્થા દ્વારા સુક્ષ્મ ધિરાણ

સમાજ સેવા કરતી સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓ તેની સ્થાપના પાછળના ઉદ્દેશને કારણ કોઈપણ સરકારી ખાતા કરતા પ્રજાથી વધુ નજીક હોય છે, માટે સમગ્ર દુનિયામાં માઈક્રોફાઈનાન્સના ક્ષેત્રમાં સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓ વધુ સફળ થઈ છે. જ્યાં સરકારી વિભાગ નિષ્ફળ જાય ત્યાં પ્રજા સાથે સંવાદ રચવામાં સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓ સફળ થાય છે, પરંતુ તેમના વટીવટની કેટલીક મર્યાદા છે. સરકારી વટીવટમાં જવાબદારીનું મહત્વ હોય છે. પરંતુ સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓ કોઈને જવાબદાર હોતી નથી, પ્રજાને પણ નહીં. નાંણાની બાબતમાં જવાબદારી તો સૌથી અગત્યની બાબત છે. રાજકીય નેતૃત્વ ભલે સત્તામાં બેસે પણ પાંચ વર્ષમાં ફરીથી તેણે મત માંગવા જવું પડે છે. અશિયન ડેવલપમેન્ટ બેંકની વેબસાઈટ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નામાંનો વટીવટ કરતી સ્વૈચ્છીક સંસ્થા પાસે જવાબદારીના પાલનની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

મોટાભાગના એન.જી.ઓ.ની કામગીરી બિનકાર્યક્ષમ હોય છે અને પૂરઝડપે વિકસતા સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રને આવરી લેવાની તેમની પાસે ક્ષમતા નથી. સ્વૈચ્છીક સંસ્થામાં કોઈ “માલિક” હોતુ નથી એટલે માલિકીપણા સાથે જોડાયેલા સત્તાના ચમત્કારનો અભાવ વટીવટી ઢીલાશને જન્મ આપે છે અને “સૌનું એટલે સહિયાડ” સહિયાડ એટલે કોઈનું નહીં, તેવી સ્થિતિ પેદા થાય છે. જે વટીવટી મર્યાદા ઊભી કરતું પરિબળ છે. ઊપરાંત સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓ દાન ઊપર નભતી હોય છે. એટલે દાતાનો હસ્તક્ષેપ પણ મહત્વનો બને છે. સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓના વટીવટદારોને ધિરાણ

ક્ષેત્રનો, નાણાંનો કારોબાર ચલાવવાનો કોઈ અનુભવ હોતો નથી એટલે લોન ખાતાઓમાં વસુલાત લાવી શકતા નથી, ધિરાણ ડૂબે છે. ગરીબી પ્રત્યે સંવેદના હોવી એ એક વાત છે અને ગરીબને લોન આવી વ્યાજ સાથે હમ્મા વસુલ કરવા એ બીજી વાત છે. મહાજન (૧૯૯૮) ની નોંધ આ અંગે સૂચક છે. તેણે નોંધ્યું છે કે “સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવૃત્તિ સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓની શોધ હોવા છતાં તેઓ લાંબા ગાળે ટકી શકે તેવી ધિરધાર પ્રવૃત્તિ ચલાવી શકતા નથી.”

એન.બી.એફ.સી દ્વારા સુક્ષ્મ ધિરાણ

નોન બેંકીંગ ફાયનાન્સ કંપની (એન.બી.એફ.સી.) જેવું વર્ગીકરણ રીઝર્વ બેંક દ્વારા એનાયત થયેલું છે. એન.બી.એફ.સી.ની કામગીરી કંપનીને જીવંત રાખવા જેટલો નફો રળવાની અનિવાર્યતા ઊપર આધારિત હોવા ઉપરાંત સુક્ષ્મ ધિરાણનો લાંબા સમય સુધી લાભ લેતા રહેવું હોય તે ગરીબોએ પણ હમ્મા સમયસર ચુકવીને તેની જીવતી રાખીવ જરૂરી છે. નાની લોન ઉપર વ્યાજ ફરક તરીકે છુટતું વળતર કંપની ટકાવવા અપર્યાપ્ત હોઈ આવી કંપની ગરીબ ગ્રાહકોને અન્ય નાણાંકીય સેવાઓ કે વિમા પોલીસીનું વેચાણ કરી કમાણીમાં ઊમેરો કરી લેતી હોય છે. મર્ડેકના મત પ્રમાણે સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થા અને ગરીબોને સરખા ભાગે લાભપ્રદ હોય તેવી આ સ્થિતિ છે. ગરીબી નિવારણનો આધાર સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાની હયાતી ઊપર નિર્ભર છે, પરંતુ ભારતમાં હાથ ધરાયેલા અભ્યાસ પ્રમાણે મોટાભાગની એન.બી.એફ.સી. નો વ્યાપ અમુક હદથી આગળ વધી શકતો નથી. થોડા ઘણા ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા પરિવારો સુધી પહોંચે ત્યાં તેની વિકાસ

ક્ષમતા નો અંક આવી જતો હોવાથી સમાજ ના સૌથી ગરીબ વર્ગ સુધી તેઓ પહોંચી શકતા નથી. ચાઓ તથા બી રોફ (૧૯૯૭) નું કહેવું છે કે નફો રળવાની બાબતમાં વધુ રસ ધરાવતી સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓ દુર્ગમ પહાડી ક્ષેત્ર ઊપર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરતા જોવા મળ્યા છે, કારણકે આવા ગરીબો સુધી પહોંચવાનો વહીવટી ખર્ચ ઓછો આવે છે અને ધીરાણમાં જોખમ પણ ઓછું રહે છે.

સ્વસહાય જૂથ-બેંક જોડાણ

ભારતમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રનો વિકાસ કરવા માટે નેશનલ બેંક ફોર એગ્રીકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ (નાબાર્ડ) દ્વારા “માયરાદા” જેવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના સહકારીથી વિકસાવવામાં આવેલું સ્વસહાય જૂથની રચના અને તેનું બેંક સાથે બચત આધારિત જોડાણ કરવાનું મોડેલ ખાસ્સુ સફળ રહ્યું છે, પરંતુ વાત ફરીથી બેંક ઊપરજ આવે છે. દુર્ગમ ક્ષેત્રમાં બેંકો પોતાની શાખા ખોલતી નથી ત્યાં સ્વસહાય જૂથની રચનામાં તકલીફ પડે છે. બેંકો જેમને સ્પર્શ કરતી નથી તેવા ગરીબોના આર્થિક ઊત્થાન માટે સુક્ષ્મ ધિરાણની પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો છે. ત્યાં નાબાર્ડના મોડેલમાં ફરીથી સફળતાનો આધાર ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં બેંકોની ઊપસ્થિતિ ઊપર નિર્ભર બની ગયો છે. સ્વસહાય જૂથમાં સભ્યોની બચત આધારિત બેંક ધિરાણની વાત હોવાથી જે વર્ગ જૂથ રચના કરવા જેટલો પણ વાકેફ નથી તે ફરીથી બેંકીંગ વ્યવસ્થામાંથી બાકાત રહી જાય છે. સમાજમાં વસવાટ કરતા ગરીબોના પ્રત્યેક વર્ગ સમાન ધોરણે બચત કરવા પ્રેરણા

લઈ જૂથ રચશે તેવું માનવું વધારે પડતું છે. જૂથના સભ્યોમા હપ્તો ભરવો કે નાદાર થવું તે સામાજિક રીતે પ્રતિષ્ઠા કે ટીકાનો વિષય હોવાથી જામીનગીરી વગર અપાયેલું ધિરાણ પણ સમયસર બેંકોને પરત મળે છે, પરંતુ સ્વસહાય જૂથના સભ્યો નવા ગરીબોને તેમનું અનુકરણ કરવા માટે સમજાવે તો આખી પ્રક્રિયા વેગ પકડે. જૂથની બચતનું પ્રમાણ જોઈ બેંક ધિરાણ આપે છે ત્યારે જેમનો ધંધો ઝડપથી આગળ વધતો હોઈ વધુ ધિરાણ જોઈએ તેવા સભ્યને આ મર્યાદા નડે છે. (મદાજેવિક, ૧૯૯૯), જ્યારે બેસલી તથા કોટે(૧૯૯૫) નોંધ્યું છે કે બધા સભ્યો સંપ કરીને ધારે તો બેંકનું ધિરાણ ડૂબાડવાનું સાહસ કરી શકે છે, કારણકે તારણ વગર આપેલા ધિરાણ ની વસુલાત કરવી બેંક માટે અઘરી બાબત છે.

ભારતમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રનો વ્યાપ

ભારતમાં ગરીબો સુધી સુક્ષ્મ ધિરાણ કેટલા પ્રમાણમાં પહોંચ્યું છે તેનો કોઈ વ્યવસ્થિત તથા આધારભૂત ડેટાબેઝ ઊપલબ્ધ નથી. પરંતુ અંદાજો કાઢતા એટલી ખબર પડે છે કે આ ક્ષેત્ર તેના બહુ ઓછા ભાગે ગ્રાહકો સુધી પહોંચી શક્યું છે. નેશનલ સેમ્પલ સર્વેના ૫૯ માં રાઉન્ડ નો ૨૦૦૩ માં બહાર પડેલા અહેવાલ બતાવે છે કે ભારતમાં ખેતી કરવા કુલ પરિવારોમાંથી માત્ર ૨૭ ટકા સુધી બેંકીંગ ધિરાણ પ્રવાહ પહોંચ્યો છે, જ્યારે ૨૨ ટકા પરિવારો ધિરદારના પરંપરાગત સ્ત્રોત સાથે સંકળાયેલા માલુમ પડ્યા હતા. બાકી રહેતા ૫૧ ટકા જેટલા નાના તથા સિમાંત ખેડૂત પરિવારોને કોઈ પણ પ્રકારનું ધિરાણ

જોડાણ ઊપલબ્ધ નહોતું. ૨૦૦૫ માં શ્રીમેનને કાઢેલા અંદાજ પ્રમાણે ભારતમાં રૂ. ૫૦૦ બિલીયન ડોલર જેટલી સુક્ષ્મ ધિરાણની માંગ સામે ફક્ત રૂ. ૧૮ બિલિયન ડોલર જેટલું ભંડોળ ધિરાણ પ્રવાહમાં ઊપલબ્ધ રહે છે. ૨૦૦૬ માં શ્રીમતી ઈલા ભટ્ટે કાઢેલા અંદાજ પ્રમાણે વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦૦ નું ધિરાણ ક્ષેત્ર માંડ આવા ૧૦ ટકા પરિવારો સુધી પહોંચી શક્યું છે. ૨૦૦૭ માં શ્રી એશર તથા શ્રી શંકર દ્વારા હાથ ધરાયેલા અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું હતું કે ભારતમાં કાર્યરત ૩૦૦ સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓની કામગીરી હેઠળ આવરી લેવાયેલા ૭૩ લાખ પરિવારો અથવા ૩૦૦ લાખ નાગરિકો માંથી અડધાજ સાચા ગરીબ ગણાય જેવા લાભાર્થી છે. સ્વસહાય જૂથ અને બેંક વચ્ચેના પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ નાણાં ધિરધાર વ્યવહાર સાથે ૨૨૦ લાખ પરિવારો અથવા ૧૦ કરોડ નાગરિકો જોડાયેલા છે. સ્વસહાય જૂથ બેંક તથા સૂક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓ સાથે મળીને આ ક્ષેત્રમાં આશરે રૂ. ૨૦૦બિલીયન ડોલર જેટલું ભંડોળ ફેરવે છે, જે પ્રમાણ માર્ચ, ૨૦૦૬ માં ભારતની કાર્યી ઘર ગથ્થુ પેદાશ (જીડિપી) ના માત્ર ૦.૬ ટકા હતું. સુક્ષ્મ ધિરાણ અથવા બેંકીંગ ક્ષેત્રની નાણાં ધિરધાર કરવાની પ્રવૃત્તિથી હજુ પણ સાવ વંચિત રહી ગયા છે તેવા નાગરિકો અત્યંત ગરીબ છે અને અંતરિયાળ તથા દુર્ગમ ક્ષેત્રમાં વસે છે.

કાર્યપહેલની ભાવી દિશા

ગરીબ નાગરિકની આર્થિક ઊન્નતિ માટે સુક્ષ્મ ધિરાણની યથાર્તતા આટલી હદે સાબિત થઈ ગયા પછી ભારતના સંદર્ભમાં નોંધવું રહ્યું કે સુક્ષ્મ ધિરાણ ની જંગી માંગને પહોંચી વળવા

માટે વર્તમાન વ્યવસ્થા તથા નાણાં વितરણ માળખું પુરતું નથી. ગરીબ વર્ગના સામાજિક આર્થિક વિકાસમાં નિમિત્ત બનવા માટે સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓ દ્વારા નાણાંની ધિરધાર કરવાની સાથે વિવિધ પ્રોડક્ટ તૈયાર કરી તેમને વેચવી પડશે. બેંકોનું માળખું તથા સેવા વ્યાપ માં વિરાટ વિસ્તરણની ગુંજાયશ છે, તેમણે વહીવટી ખર્ચની શરૂઆતમાં પરવા કર્યા વગર નાણાંકીય સેવાઓ ગરીબો સુધી પહોંચાડવા માટે આગળ આવવું પડશે. ગરીબો ફાયદાકારક છે તે હવે સાબીત થઈ ચુક્યું છે, ગરીબ વર્ગની જરૂરિયાતનો અભ્યાસ કરી બેંકોએ ફાયનાન્સિયલ પ્રોડક્ટ ઘડી કાઢવાની જરૂર છે. હવે આધુનિક ટેકનોલોજીને કારણે વહીવટી ખર્ચ અંકુશમાં લેવો સંભવ હોવાથી ધિરાણ ક્ષેત્રના તમામ ખેલાડીઓ ગરીબોને ગ્રાહક સમજે તે દિવસો આવી ગયા છે.

(અનુસંધાન પેજનં : ૧૪ થી શરૂ)

ભારતમાં ૧૯ જૂલાઈ ૧૯૬૯ રીઝર્વ બેન્કે શ્રી એસ.સી.ગુપ્તાના અધ્યક્ષપદે નાણાકીય ધિરધારને સંબંધિત કાયદાઓની સમીક્ષા કરવા રચેલા ટેકનીકલી જૂથે તાજેતરમાં જ શરાફોને માન્યતા પ્રાપ્ત ધિરાણકર્તાનું રૂપ આપવા યોગ્ય કાયદો ઘડી કાઢવા અને નોંધાયેલા શરાફોને પ્રોત્સાહન આપવાની ભલામણ કરી છે. શરાફો દ્વારા ગરીબોના થતા શોષણને અટકાવવા પૂરતી સાવચેતી લેવાય અને નિયમો ઘડાય તે પણ એટલુંજ મહત્વનું છે.

માઈકોફાઈનાન્સ ક્ષેત્રે અસરકારક રીતે કાર્ય કરે અને તેના વિકાસ થાય તે હેતુસર યોગ્ય કાનૂની અને નિયમોનું માળખુ ઘડી કાઢવું પણ જરૂરી છે. આ હેતુસર કેન્દ્ર સરકારે ‘માઈકોફાઈનાન્સ’ ક્ષેત્ર (વિકાસ અને નિયમન) ખરડો પણ તૈયાર કરેલ છે. વર્તમાનમાં આ ખરડો સંસદની વિચારણા હેઠળ છે.

ઉપસંહાર

બેન્કીંગ ક્ષેત્ર ગરીબોની ધિરાણ અંગેની પુરેપુરી જરૂરીયાનોને સંતોષી શકવા સક્ષમ ના હોવાના સંજોગોમાં માઈકોફાઈનાન્સમાં નોંધપાત્ર વધારો કરવા ઉપરાંત ગરીબોના શોષણને રોકતા યોગ્ય નિયમોને આધિન અને ધિરાણની ગુણવત્તા તરફ ધ્યાન આપતી માઈકોફાઈનાન્સ સંસ્થાઓની વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપવું પણ જરૂરી છે. આ હેતુઓને સિધ્ધ કરવા માટે પુરતી માળખાકીય વ્યવસ્થા ઉભી કરવા પર ભાર મુકવાની જરૂર છે. આ ઉપરાંત વ્યવસ્થા, વિસ્તરણ સેવાઓ, પ્રોસેસિંગ વ્યવસ્થા, માર્કેટીંગ સુવિધાઓ વેગેરેના માળખાને ઉભા કરવાની પણ જરૂરી છે.

જેવા મુદ્દે વધુ ભાર મુકવો જોઈએ. ધિરાણકર્તાઓ દ્વારા શોષણ કે પછી ગેર કાયદે પ્રવૃત્તિ અંગેની ફરિયાદના કિસ્સામા નિર્ણય લેવા જિલ્લા સ્તરે માઈકોફાઈનાન્સ નિયંત્રણ માળખાની પણ રચના થવી જોઈએ.

(અનુસંધાન પેજનં : ૨૫ થી શરૂ)

ભારતમાં ૧૯ જૂલાઈ ૧૯૬૯ના રોજ ૧૪ મોટી વેપારી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું હતુ. ત્યાર બાદ સરકારે ૧૫ એપ્રિલ ૧૯૮૦ ના રોજ અન્ય ૬ વેપારી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું હતું. આમ, ૨૦ બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણતી વેપારી બેંકોની થાપણો પર સરકારનો અંકુશ ૯૨% સ્થપાયો હતો. બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણથી બેંકોની શાખામાં વધારો, થાયણોમાં વધારો, બેંક ધિરાણ અને અગ્રિમ ક્ષેત્રોના ધિરાણમાં વધારો થવા પામ્યો હતો.

બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ અગ્રિમતા ધરાવતા ક્ષેત્રોના ધિરાણમાં અનેક ગણો વધારો થવા પામ્યો હતો.

આમ બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ વ્યક્તિલક્ષી કે એકમલક્ષી બેંક ધિરાણમાં અનેગ ગણો વધારો થવા પામ્યો છે. જેમ કે નાના ઉદ્યોગો, છુટક વેપાર, નાના વેપાર, ધંધાકીય અને સ્વરોજગારી મેળવનાર અને શિક્ષણ મેળવનારાઓને ધિરાણ મળવા પામ્યું છે.

વિકાસલક્ષી સામયિક

અટલે

‘યોજના’

યોજના વાંચો,

યોજના વંચાવો.

સુક્ષ્મ ધિરાણનું મહત્વ

બાંગ્લાદેશના ગ્રામીણ બેંકના સ્થાપક અને તેના દ્વારા માઈક્રોક્રેડીટ માં ક્રાંતિકારી પરિણામ લાવનાર મહાન અર્થશાસ્ત્રી ‘મોહમ્મદ યુનુસ’ ને વિશ્વશાંતિ માટેનું શ્રેષ્ઠ નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવેલ છે. તેઓનો મતે સંગઠિત ગરીબો જે ‘ગરીબો વિનાનું વિશ્વ’ છે. તેમની જાતેજ કોઈની પણ મદદ વિના નિર્માણ કરી શકે છે. માઈક્રોક્રેડીટ દ્વારા કાયમી ધોરણે સ્વરોજગારી સર્જને ગ્રામીણ ગરીબો, શોષિતો, વંચિતો, મહિલાઓ, દલિતોને ગરીબી, બેકારીમાંથી કાયમી રીતે મુક્ત બની શકે છે. બાંગ્લાદેશમાં આ રીતે મોટી સંખ્યામાં લોકો ગરીબીમાંથી બહાર આવી શક્યા છે. ગ્રામીણ અને છેવાડાના વિસ્તારોમાંથી માઈક્રોફાઈનાન્સ દ્વારા રોજગારી અને આવક સર્જન વ્યાપક રીતે કરી શકાય છે.

માઈક્રોફાઈનાન્સ એટલે શું ?

માઈક્રોફાઈનાન્સ એટલે સુક્ષ્મ ધિરાણ, ધંધાકીય કામ માટે જરૂરી નાણુંપુરું પાડવું કે પ્રાપ્ત કરવું, નાણાંનો વહીવટ કરવો. કોઈ એક પેઢીને પ્રાપ્ત થતા ધિરાણ અંગેનું વિશ્લેષણ સહેલાઈથી કરી શકાય છે. પરંતુ આ પધ્ધતિથી સમગ્ર અર્થતંત્રની ધિરાણ વ્યવસ્થા અંગેના નિયમો તારવી શકાતા નથી. ધિરાણનો આધાર () ત્રણ ‘ ’ પર રહેલો છે.

અને

ધિરાણ પ્રાપ્ત કરવાનો સ્ત્રોત

ધિરાણ પ્રાપ્ત કરવાના મુખ્ય બે સ્ત્રોત છે. (૧) સંગઠિત વિભાગ અને (૨) અસંગઠિત વિભાગ

● (૧) સંગઠિત વિભાગ

જેમાં રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા, સ્ટેટ બેંક, રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો, સરકારી બેંકો, વિનિમય બેંકો, વિવિધ નાણાં કોર્પોરેશન, ખાનગીક્ષેત્રની બેંકોનો સમાવેશ થાય છે.

● (૨) અસંગઠિત વિભાગ

જેમાં શહેરી વિસ્તારના શરાફો

અને ગ્રામ વિસ્તારના શાહુકારો, ચીટ ભંડોળો, નિધિ અને બિન બેંકિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે.

● હેતુઓ

- (૧) વેપાર ઉદ્યોગને તેમની ધંધાની જરૂરીયાતમાટે નાણાં પૂરા પાડવાનું
- (૨) વ્યાવસાયિકોને તેમના વ્યવસાય સ્થાપવામાં ધિરાણ આપે છે.
- (૩) અગ્રિમ ક્ષેત્રોને ધિરાણ આપવાનું ધ્યેય રાખે છે.
- (૪) વેપાર એકમ, પેઢી, ધંધાદારી વ્યક્તિઓ, નિકાસકાર, આયાતકાર નાના ઔદ્યોગિક એકમોને ધિરાણ આપવાનો હેતુ છે.

● નાના ઔદ્યોગિક એકમોને લક્ષમાં રાખીને ધિરાણના પ્રકારો

- (૧) ટૂકાગાળાની લોન : જે ધિરાણનાં નાણાં બાર માસમાં પરત કરવાના હોય તેને ટૂંકીમુદત માટેની લોન કહેવાય છે. પેઢીઓ વેપારી એકમો, નાના ઉદ્યોગોના માલિકો પોતાની રોજીંદી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરીયાતને પહોંચી વળવા ટૂકાગાળાની લોન મેળવતા હોય છે.
- (૨) મધ્યમગાળાની લોન : જે ધિરાણ

એક વર્ષથી ત્રણ વર્ષની મુદત માટે હોય તેને મધ્યમગાળાનાં ધિરાણ કહેવાય છે. પેઢી, વેપારી એકમ, નાના એકમો, પોતાની સ્થિર મિલકતો વસાવવા માટે મધ્યમગાળાની લોન મેળવે છે.

(૩) લાંબાગાળાની લોન : ત્રણ વર્ષથી વધુ મુદત માટે કરવામાં આવેલું ધિરાણ લાંબાગાળાનું ધિરાણ કહેવાય છે. લાંબાગાળાના ધિરાણનો ઉપયોગ પેઢી, વેપારી એકમ, ધંધાનો નવો પ્લાન્ટ નાખવા, સ્થિર મિલકતો ખરીદવા કે ધંધાનું વિસ્તૃતિકરણ કરવામાટે લે છે. વેપારી બેંકો, પેઢી, ઉદ્યોગ કે નાના એકમને આવું ધિરાણ આપતી વખતે પોતાની રોકડતા પર માઠી અસર ના સર્જાય તેનું ધ્યાન રાખે છે.

● ધિરાણના ક્ષેત્રને આધારે ધિરાણના પ્રકારો

- (૧) ઔદ્યોગિક એકમ, પેઢી કે નાના ઉદ્યોગોને ઉત્પાદન માટે આપવામાં આવતું ધિરાણ ઉત્પાદન ધિરાણ છે.
- (૨) વેપારી કે પેઢી કે વેપારી એકમને ધંધાકીય હેતુ માટે આપવામાં આવતું ધિરાણ વેપાર ધિરાણ છે.
- (૩) કોઈ નિકાસકાર પેઢીને નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું ધિરાણ

નિકાસ ધિરાણ છે.

(૪) ખેડૂતનો આપવામાં આવતું ખેતધિરાણને કૃષિ ધિરાણ કહેવામાં આવે છે.

આપણી અસંગઠિત અર્થવ્યવસ્થા બહુજઝડપથી વધી રહી છે. દેશનાં ૮૩% શ્રમીકોને રોજગારી પૂરી પાડી રહી છે. જીડીપી માં ૬૩% નું યોગદાન આપનાર આ અર્થવ્યવસ્થામાં કામ કરનારા શ્રમીકોને વિકાસના ફળ પ્રાપ્ત થયા નથી. તેનું મુખ્ય કારણ તેમને લોન મળતી નથી. વિશ્વમાં સૌથી વધુ ગતિએ શહેરીકરણ ભારતમાં થઈ રહ્યું છે. અને તે આ સમસ્યાને વધુ ઉભી કરે છે. આ માટે માઈક્રોફાઈનાન્સના નાના વેપારના માધ્યમથી ટકાઉ રોજગાર ઉપલબ્ધ કરાવીને આ દિશામાં મહત્વનું ભૂમિકા ભજવી શકાય.

બાંગ્લાદેશના ગ્રામીણ બેંકના સ્થાપક અને તેના દ્વારા માઈક્રોકેડીટ માં ક્રાંતિકારી પરિણામ લાવનાર મહાન અર્થશાસ્ત્રી 'મોહમ્મદ યુનુસ' ને વિશ્વશાંતિ માટેનું શ્રેષ્ઠ નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવેલ છે. તેઓનો મતે સંગઠિત ગરીબો જે 'ગરીબો વિનાનું વિશ્વ' છે. તેમની જાતેજ કોઈની પણ મદદ વિના નિર્માણ કરી શકે છે.

માઈક્રોકેડીટ દ્વારા કાયમી ધોરણે સ્વરોજગારી સર્જીને ગ્રામીણ ગરીબો, શોષિતો, વંચિતો, મહિલાઓ, દલિતોને ગરીબી, બેકારીમાંથી કાયમી રીતે મુક્ત બની શકે છે. બાંગ્લાદેશમાં આ રીતે મોટી સંખ્યામાં લોકો ગરીબીમાંથી બહાર આવી શક્યા છે. ગ્રામીણ અને છેવાડાના વિસ્તારોમાંથી માઈક્રોફાઈનાન્સ દ્વારા રોજગારી અને આવક સર્જન વ્યાપક રીતે કરી શકાય છે.

ભારત માઈક્રો કેડિટ ના બાંગ્લાદેશનો બોધપાઠ લઈને ૧૯૯૨ માં 'નાબાર્ડ'

દ્વારા ગ્રામીણ

ગરીબોને ધિરાણ આપીને પગભર કરવા માટે બેંક ધિરાણ આધારીત સ્વસાહય જૂથ ની યોજનામાં આરંભ કરેલ. દેશી ૫૫૪ બેંકો ધિરાણ સંકલિત સેલ્ફ હેલ્પ ગ્રુપ પ્રોગ્રામ સાથે સંકળાયેલ છે. આ રીતે બાંગ્લાદેશના બોધપાઠો લઈને તે રીતે ભારતમાં તેનો આમલ કરીને ગરીબી બેકારીને કાયમી રીતે દૂર કરી શકાય છે.

● નાબાર્ડની સ્થાપના

ડિસેમ્બર ૧૯૭૧ માં કૃષિ અંગેના રાષ્ટ્રીય કમિશને દર્શાવ્યા મુજબ દેશમાં ભારતીય ઔદ્યોગીક બેંકની જેમજ કૃષિ વિકાસ બેંક રાષ્ટ્રીય સ્તરે હોવી જરૂરી છે. શ્રી શિવરામનન અધ્યક્ષપણા હેઠળ એક સમિતિની નિમણૂક થઈ હતી. તેનું કાર્ય ગ્રામધિરાણની સંસ્થાક્રિય વ્યવસ્થાની સમીક્ષા કરવાનું હતું. આ સમિતિએ માર્ત ૧૯૮૧ માં અહેવાલ રજૂ કર્યો. જેમાં ખેતી અને ગ્રામ વિકાસ ના ક્ષેત્રમાં સર્વોચ્ચ સંસ્થા તરીકે કામ કરે એવી રાષ્ટ્રવ્યાપી બેંકની સ્થાપના કરવાનો ઉદ્દેશ હતો. સરકારે આ ભલામણ સ્વીકારી જુલાઈ ૧૯૮૨ માં નાબાર્ડ બેંકની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

● નાબાર્ડના ઉદ્દેશો

(૧) ખેતી વિકાસ નાના પાયાના ઉદ્યોગો, કુટિર ઉદ્યોગો અને ગ્રામોદ્યોગો હસ્ત ઉદ્યોગો અને અન્ય ગ્રામ્ય કક્ષાએ આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ કરવો.
(૨) ગ્રામ વિસ્તારમાં ખેતી અને ગ્રામવિકાસ માટે ટૂંકા લાંબાગાળાનું ધિરાણ આપવું. સંસ્થાક્રિય ધિરાણમાં પુનઃ ધિરાણ

સંસ્થા તરીકે કામ કરવું.

● નાબાર્ડની કામગીરી

(૧) નાબાર્ડ ૧૯૯૪ સુધીમાં જમીન વિકાસ, યાંત્રિકરણ, ડેરી વિકાસ વગેરે જેવી યોજનાઓ માટે રૂ. ૨૬,૫૫૪ કરોડ લોન મંજૂર કરી હતી. તેમાંથી રૂ. ૨૧,૫૬૮ કરોડ જેટલી રકમ વહેંચી હતી.

(૨) ૧૯૯૩-૯૪માં નાબાર્ડ ખેતીવિષયક હેતુઓ મંજૂર કરેલું ધિરાણ ટૂંકાગાળા માટે રૂ. ૩,૮૪૮ કરોડ, મધ્યમગાળા માટે રૂ. ૮ કરોડ અને લાંબાગાળાનું ધિરાણ રૂ. ૩,૨૩૨ કરોડ હતું.

(૩) ૧૯૯૬-૯૭ સુધીમાં રાજ્ય સહકારી બેંકો માટે રૂ. ૬,૩૧૮ કરોડની ટૂંકા અને મધ્યમ ગાળાની લોન મંજૂર કરી હતી.

(૪) ૧૯૯૬-૯૭ માં રાજ્ય સરકારો માટે મંજૂર કરીલે લાંબાગાળાની લોન રૂ. ૧૦૦.૫૮ કરોડ હતી.

(૫) ૧૯૯૮-૯૯ માં બે લાખ કુટુંબોને આવરી લેતાં ૧૦,૦૦૦ સ્વૈચ્છિક સેવકનાં જૂથોને નાણાક્રિય મદદ રાખવાનો નિર્ધારણ કરવામાં આવ્યો.

(૪) રૂરલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડેવલોપમેન્ટ ફંડની રચના કરી છે. રાજ્યોને આંતર માળખાકીય સવલતો વિકસાવવા આ ભંડોળમાંથી નાણાં આપવામાં આવે છે. આ ફંડનું ભંડોળ રૂ. ૧૦,૦૦૦ કરોડનું ૧૯૯૮-૯૯માં થયું છે.

આમ, નાબાર્ડ કાયદેસર રીતે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવાતી સંસ્થા છે. પરંતુ નાણાકીય સાધનો માટે રીઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા પર આધાર રાખવો રહે છે. તેથી તેના પર રીઝર્વ બેંકનું નિયંત્રણ છે. તેમ છતાં નાબાર્ડની કામગીરી સંતોષકારક છે.

(અનુસંધાન પેજનં: ૨૦ ઉપર)

ગરીબને ધિરાણ તો આપો

શ્રી મોહમ્મદ યુનુસ સાથેની મુલાકાત

નાનકડી રકમની લોન જેવા વિચાર તથા અમલના જનક એવા શ્રી મોહમ્મદ યુનુસનું યોગદાન લાખો ગરીબ બાંગ્લાદેશી નાગરિકોની જિંદગીમાં આર્થિક પરિવર્તન લાવવામાં નિમિત્ત બન્યું, જેની કદર દુનિયાએ નોબેલ પારિતોષિક દ્વારા કરી છે. ગરીબો સુધી ધિરાણ પહોંચાડવા માટે શ્રી યુનુસે ૧૯૭૬ માં સ્થાપેલી ગ્રામીણ બેંક આજે સરેરાસ વાર્ષિક ધોરણે ૧૩૦ ડોલર જેવું નાની લોન દ્વારા ૮૦૦૦ લાખ ડોલરનું ધિરાણ કરે છે. બેંકના ૭૦ લાખ લોન ખાતેદારોમાં ૯૭ ટકા મહિલાઓ છે. “યોજના” સામાયિકને આપેલી આગવી મુલાકાતમાં શ્રી મોહમ્મદ યુનુસ ગરીબી નિવારણ પ્રયત્નોમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રના ઉદયની અનિવાર્યતાને યથાર્થ ઠેરવતી બાબતો ની છણાવટ કરે છે. ‘યોજના’ ના મુખ્યતંત્રી શ્રી અનુરાગ મિશ્રા એ લીધેલી મુલાકાત અત્રે પ્રસ્તુત છે.

યોજના : ૩૦ વર્ષ અગાઉ સુક્ષ્મ ધિરાણ જેવા વણખેડ્યા ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવાનો વિચાર કેવી રીતે આવ્યો ?

મો. યુ. : ચિતાગોંગ યુનિવર્સિટીમાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે વર્ષો સુધી અધ્યાપન કરાવ્યા બાદ ૧૯૭૪ માં બાંગ્લાદેશમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ગરીબોની દુર્દશા જોઈ મને ભાન થયું કે અર્થશાસ્ત્રની ચોપડીમાં પડેલા સિધ્ધાંતોને વાસ્તવિક મનુષ્ય જિંદગી સાથે કશો સંબંધ નથી. ગામડામાં વસતા સાધારણ ગરીબ નાગરિકને કયા પ્રકારની આર્થિક ગતિવિધિ વધુ સ્પર્શે છે, તે જાણવાનો મને રસ જાગ્યો. મારી યુનિવર્સિટીના કેમ્પસ નજીક આવેલા ગામડાઓમાંથી જોબરા ગામ પસંદ કરી મારી માનવ જિંદગીને ચલાવતા વાસ્તવિક અર્થશાસ્ત્રને સમજવાની શરૂઆત કરી. મારી ઊત્સુક્તા એટલી જ હતી કે લાવ એકાદ ગરીબના જીવનનું અધ્યયન કરી જોઉં, પરંપરાગત ચિયરી કેટલી વાસ્તવિક રીતે લાગુ પડે છે તે ચકાસું, અહીંથી સુક્ષ્મ ધિરાણ જેવો વિચાર મનમાં ધીરે ધીરે આકાર લેવા શરૂ થયેલો.

ગરીબોની જીવનનિર્વાહની ઢબ તપાસતા મને ખ્યાલ આવ્યો કે એક નાનકડી રકમની લોન તેની કમાણીમાં ઊમેરો કરી સમગ્ર પરિવારનું જીવનધોરણ ઉન્નત બનાવી શકે છે. પ્રયોગ ખાતર મારી પાસેથી ૨૭ ડોલરની પહેલી લોન એક ગામડાના લોકોને આપી, જેના આધારે ફલિત થયું કે ધિરાણ વડે ધંધો વધારી તેઓ નજીકના બજારમાં વધુ વેચાણ કરતા થયા. ફટાફટ હપ્તા ભરવા લાગ્યા. મારા દેશની બેંકો પાસે આવા ગરીબોને નાની લોન આપવામાં રસ નહોતો એટલે અઠવાડિયે ૧૦ ટકા જેટલું ઊંચું વ્યાજ લેતા શાહુકારો પાસે ગયા વગર ગ્રામિણ ગરીબોને છુટકો નહોતો. તેવામાં મારી લોન આપવાની પહેલ સફળ થઈ.

યોજના : સુક્ષ્મ ધિરાણ કોન આપવું ? માત્ર ગરીબને કે ગરીબીની રેખા હેઠળ જીવતા ગરીબોને ?

મો. યુ. : સુક્ષ્મ ધિરાણ માટે ગ્રાહકો નક્કી કરવા સાવ સહેલું છે. જેમની પાસે કશું નથી તે આપણી લોન મેળવવાનો અધિકારી. જેની પાસે તારણમાં મુકવા જેવી કોઈ મિલકત નથી, તેને બેંકો આમ

પણ ક્યાં લોન આપે છે. એટલે જામીનગીરીની બાંહેધરી આપવા સક્ષમ નથી તેવા બધા નાગરિકો સુક્ષ્મ ધિરાણ વ્યવસ્થા હેઠળ આવરી લેવા જોઈએ. અમારે ત્યાં ગ્રામીણ બેંક દ્વારા અત્યાર સુધીમા ૭૦ લાખ સુક્ષ્મ લોનનું વિતરણ થયું છે, જેના ૯૭ ટકા લાભાર્થી મહિલા છે, અને પરત ચુકવણી નો દર ૯૮ ટકા છે. ગ્રામીણ બેંકની કામગીરી જાહેર જનતા વચ્ચે જ થાય છે. કોઈ વ્યવહાર ગુપ્ત નથી.

વક્રદ્રષ્ટાઓની મારી સમક્ષ સદાય એવી ટીકા રહી છે કે પ્રત્યેક ગરીબમાં ઉદ્યોગ સાહસિક બનવાની સૂઝ પડેલી છે તેવું માનવું વધારે પડતું છે. સ્થાપિત માન્યાતાઓને તોડવા ભીખારીઓને પણ લોન આપવી શરૂ કરી છે, અમે જોયું કે ભીખ માંગવા માટે ઘેર ઘેર ફરતા ભીખારીઓમાં આંતર સૂઝ હતી કે કયા ચોક્કસ લક્ષ્યાંક કે ઘરમાં અવશ્ય ભીખમાં કોઈ વસ્તુ મળશે. આ ગુણનો ઊપયોગ કરી અમે ભીખારીઓને ૧૦ થી ૧૫ ડોલરની લોન વડે ઘેર ઘેર ફરી કોઈ પણ નાની મોટી ચીજ વસ્તુનું વેચાણ કરતા શીખ્યું આજે ૧ લાખ

ભીખારીઓ આ કાર્યક્રમ સાથે જોડાયેલા છે. છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં સમાજમાં ભીખ માંગવા જેવું નિમ્ન કાર્ય કરતા લોકોએ સાબીત કરી આપ્યું છે કે નાની મૂડી વડે તક મળે તો તેઓ પોતાનો વિકાસ કરવા માટે તત્પર તથા સક્ષમ છે.

યોજના : સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવાહને શહેરી ગરીબો તથા ગ્રામીણ ગરીબો સુધી લઈ જવામાં તમારી દ્રષ્ટીએ ક્યા પડકારો રહેલા છે ? બંને વચ્ચે શો તફાવત છે ?

મો.યુ. : મારા મતે સુક્ષ્મ ધિરાણનો પ્રયોગ ગ્રામીણ ગરીબો કરતા શહેરી ગરીબોમાં વધુ સફળ રહે છે, કારણકે શહેરમાં તક કેન્દ્રીત થયેલી હોય છે, ધંધા રોજગારનું નેટવર્કિંગ ઉપલબ્ધ હોય છે. માર્કેટ ફાયનાન્સ પ્રોજેક્ટ શહેરી ગરીબોમાં સફળ થશે, નાની લોન ગરીબોને મોટી મદદ પુરી પાડશે.

યોજના : “સોશિયલ બિઝનેસ એન્ટર પ્રેન્યોર” જેવી તમે વિકસાવેલી વિભાવના વિશે કહેશો ?

મો.યુ. : મુક્ત બજાર આધારિત અર્થતંત્ર કે મુડીવાદી અર્થતંત્ર જેવી આપણે ગોઠવેલી વ્યવસ્થામાં રહેલી ખામીઓ વિષે હું સદાય બોલતો રહ્યો છું. આ પ્રકારની આર્થિક વ્યવસ્થામાં ધંધો એટલે ધંધો. મતલબ માત્ર મહત્તમ નફો રળવા માટે થતો ધંધો. દુનિયામાં નફો રળવા સિવાય ના અન્ય કોઈ હેતુ માટે ધંધો થઈ જ ન શકે ? અમે વિકલ્પ શોધ્યો છે. આવક કે નફો કેન્દ્ર સ્થાને હોય ત્યારે ધંધા વ્યવસાયનું સમગ્ર ધ્યાન આ હેતુ આસપાસ ફરતું રહે છે, પણ સમાજ નું શું ? અર્થશાસ્ત્ર જેવું જ્ઞાન કોઈ નિર્જીવ રોબોટ સાથે કામ પાડવા માટે નહીં, પરંતુ જીવતા જાગતા માનવીઓની જિંદગી નિયંત્રીત કરતી આર્થિક પ્રક્રિયાને સમજવા માટે થયું છે.

બજાર મંડિત અર્થતંત્રની આબોહવામાં ગ્રામિણ બેંક મારફતે સામાજિક ધંધાનો એક પ્રયોગ એવો કર્યો છે, જેમાં મુડી રોકાણકાર ને ધંધો સારી રીતે ચાલવા લાગે પછી પોતાની મુડી પાછી ખેંચવાનો હક્ક હોય છે, પણ ડિવિડન્ડ ની મનાઈ છે. નફો માત્ર ધંધામાં જ રોકાયેલો રહે અને આવા ભંડોળનો ઉપયોગ ધંધાનું વિસ્તરણ કે ઉત્પાદન બહેતર બનાવવા પાછળ છે. “સોશિયલ બિઝનેસ” ની આ વિભાવના અમલ દરમ્યાન સફળ થઈ છે. ખોટ કરવાની નહીં, ડિવિડન્ડ આપવાનું નહીં, આ બાબત તેમાં મુખ્ય છે.

સોશિયલ બિઝનેસનો સફળ પ્રયોગ સૌથી પહેલા અમે દાનોને જેવી બહુરાષ્ટ્રીય કંપની સાથે કર્યો છે. સુક્ષ્મ પોષ્ટિક ઘટકો તથા ખનિજ તત્વો ભેળવેલું દહીં ગરીબ લોકોને વેચવાનો ધંધો આ કંપની સાથે સ્થાપેલા સંયુક્ત સાહસ દ્વારા સરસ ચાલી રહ્યો છે. દાનોને કંપનીના ચીફ એક્ઝીક્યુટીવ ઓફીસર શ્રી ફાંક રીબોદ ને ઓક્ટોબર, ૨૦૦૫માં મળવાનું થયું ત્યારે રાબેતા મુજબ મેં ગ્રામિણ બેંક કેમ શરૂ કરી ? સુક્ષ્મ ધિરાણની પહેલ દુનિયામાં કઈ રીતે ચર્ચામાં આવી ? ગરીબો બેંકિંગમાં રસ લે છે ખરા ? વગેરે. થોડી વાતચીત આગળ વધ્યા પછી પ્રસ્તાવ મુક્યો કે “ચાલો આપણે ગ્રામીણ દાનોને” નામે એવી સોશિયલ કંપની ખોલીએ જેમાં સમય જતાં આપણે મુડી રોકાણ નફામાંથી પાછું ખેંચી જઈશું, પણ ડિવિડન્ડ આપવામાં નહીં આવે’

શ્રી ફાંક ને વિચાર એટલો ગમી ગયો કે તુરંત ઊભા થઈ મારી સાથે હાથ મીલાવી કહ્યું, “યોગદર્તરીકે ઓળખાતો દહીં વેચવાનો ધંધો આજે એટલો સરસ

ચાલે છે કે અમે મોતિયાના ઓપરેશનનોની સગવડ સાથે આંખની હોસ્પિટલની શૃંખલા ઊભી કરવા બીજી સોશિયલ કંપની ખોલી છે. ગરીબ લોન ખાતેદારો જ ગ્રામીણ બેંકના સાચા માલીક છે, “ગ્રામીણ દાનોને” કંપની પણ ગરીબોની સંપત્તિ બની છે.

યોજના : નહિં નફો, નહીં નુકશાનના ધોરણે નાણાંકીય પ્રવૃત્તિ ચલાવવાની વાત તમને વ્યવહારીક તથા સંભવ લાગે છે? ધંધો આવા સિધ્ધાંત ઊપર ચાલે ખરો ?

મો.યુ. : અરે ! આ કોઈ નવો વિચાર નથી. આપણા સૌના મગજમાં ક્યાંય તો આ બાબત પડેલી હોય છે, પરંતુ આપણે તેનો ધંધાના સંદર્ભમાં વિચાર કે અમલ કરતા નથી. સમાજ સમર્પિત સોશિયલ કંપનીઓ શરૂ કરવી તે વાસ્તવિકતા છે. અમે આવી કંપનીઓનું સર્જન કરી મુડી રોકાણકાર સાથે તેનો મેળાપ કરાવી આપવાનું કામ કરીએ છીએ. તમામ સોશિયલ બિઝનેસ માં નફો કંપનીના સાચા માલીક એવા ગરીબો પાસે રહેવો જોઈએ.

યોજના : સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં પડેલી સંસ્થાઓ કેમ ઊંચું વ્યાજ વસુલે છે ?

મો.યુ. : સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવૃત્તિ હેઠળ અપાતી નાની રકમની લોનને કારણે ખાતેદારોની સંખ્યા ખુબ મોટી બને છે, જે વહીવટી ખર્ચ ઊંચો રહેવા પાછળનું મુખ્ય કારણ છે. બેંક અને ખાતેદાર વચ્ચે સંપર્કમાં આવવાનું પ્રમાણ પણ સુક્ષ્મ ધિરાણ કામકાજમાં વધુ રહે છે, જે બાબત કર્મચારીઓ પાછળ થતો ખર્ચ વધારે છે. લોન આપવા કે હપ્તા વસુલ કરવા અમારા કર્મચારીઓ દર અઠવાડીએ ગામડાઓમાં જતા હોય છે.

ગરીબોને કોઈ પ્રકારની જામીનગીરી વગર લોન આપવાની વ્યવસ્થા બે પ્રકારના વ્યાજ દર ઊપર ચાલે છે. પ્રથમ પ્રકારમાં લોન ખાતેદાર પાસેથી ભંડોળ પ્રાપ્તિનો ખર્ચ થતા ૧૦% રકમ ચઢાવિને વ્યાજ વસુલ થાય છે,

બીજો પ્રકાર 'રેટ રેટ' જેવા વ્યાજ દર ધરાવે છે જેમાં ભંડોળ પ્રાપ્તિની પડતર થી વધુ રકમ નક્કી કર્યા બાદ ૧૫ ટકા ખર્ચનો હિસ્સો ઊમેરી બનતો વ્યાજદર ગ્રાહક પાસેથી વસુલ કરવામાં આવે છે. અલબત્ત, આ પ્રથા સુક્ષ્મ ધિરાણ હેઠળ ગણાય નહીં, નાણાં ધિરધારનો આ ઉજળો ધંધો "સુક્ષ્મ ધિરાણ" તરીકે ચલાવવાની વાત છે.

યોજના : નાનીલોન લેવી ગરીબોને હજુ વધુ સસ્તી પડી શકે તેવા કોઈ ઊપાય છે ?

મો.યુ. : સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવૃત્તિમાં પડતી સંસ્થાનું કદ નાનું હોય, કર્મચારી ઓછા હોય તો હજુ સસ્તા દરે નાની લોન આપી શકાય, વહીવટી ખર્ચ ગમે તે ભોગે ઘટાડ્યા વગર સસ્તુ ધિરાણ આપી શકાય નહીં. સાદી ઓફિસ રાખો, કર્મચારીને મોટર સાયકલ જેવા વાહનો ઊપર જે ગામડે જવાની છુટ આપો. આગળ કામ ઓછું કરો, તો ગ્રાહક ને સસ્તી લોન આપી શકાય.

યોજના : ધિરાણ માટેના ભંડોળનો પ્રાપ્તિ પડતર ખર્ચ ઊંચો રહે છે. તેને ઘટાડવાના કોઈ ઊપાય ખરા ?

મો.યુ. : સામાન્ય ધિરાણ આપતી વખતે પડતર વ્યાજ દર ઊપર ૧૦ ટકા નફો ચઢાવી ગ્રાહકને લોન આપવાનો બેંકીંગ વ્યવસ્થામાં રીવાજ છે, પરંતુ સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓ નાની લોન ધરાવતા ઢગલાબંધ ખાતાઓ ચલાવતી હોવાથી તેનો વહીવટ ખર્ચ ઊંચો રહે છે. પરંતુ ધંધાકીય પ્રવૃત્તિના

કદનો આર્થિક લાભ (ઈકોનોમી ઓફ સ્કેલ) ઊઠાવવાનું આયોજન કરી શકાય.

યોજના : સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રના વિકાસ તથા નિયંત્રણ અંગે સરકાર તથા નિયંત્રણ ખાતાઓની ભૂમિકા કેવી હોવી જોઈએ ?

મો.યુ. : સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રદાન કરતા કાર્યક્રમો બધેજ સફળ રહ્યા છે. કારણકે ગરીબને સ્થાપિત બેંકીંગ ક્ષેત્ર ક્યાંય ધિરાણ આપતુ હોતુ નથી. જ્યાં ગરીબો હોય ત્યાં આ પ્રવૃત્તિ ચાલે. નાની લોન આપવાની પ્રવૃત્તિ પણ એક ધંધો છે, માટે તેના નિયંત્રણ, સંવર્ધન તથા નાણાંના રક્ષણ માટે કાયદાઓ હોવા જોઈએ. અર્થતંત્રમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ માટે પુરતું ભંડોળ ઉપલબ્ધ રહે તે જોવાની સરકારની ફરજ છે. અમે બાંગ્લાદેશમાં આ વિષે કાયદાઓનું સરસ માળખુ ઊભુ કર્યું જ છે.

ઘણા દેશોમાં સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓને થાપણો મળવામાં ખુબ મુશ્કેલી પડે છે, પરિણામે ધિરાણ આપવાનું કામ આગળ ચાલી શકતુ નથી. નાણાબજારમાં મધ્યસ્થીઓને આવા ક્ષેત્ર માટે ભંડોળ આપવા ઊપર પોતાની અનુકુળતા પ્રમાણે વ્યાજદર નક્કી કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ તો સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થા જ્યારે ધિરાણપાત્ર ભંડોળની અછત ઊભી થાય ત્યારે આવા પક્ષકાર પાસેથી ફંડ લઈ કામ ચલાવી શકે.

યોજના : શિક્ષિત બેરોજગાર યુવાનોની મોટી સંખ્ય 1 ધરાવતા ભારતમાં યુવાનોને સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં કારકિર્દી ઘડવા માટે આકર્ષવા હોય તો શું કરવું જોઈએ ?

મો.યુ. : બાંગ્લાદેશમાં તો ગ્રામીણ બેંકે સાબીત કરી દીધું છે કે નાની લોનનું ધિરાણ ફાયદાકારક આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે. લોન ખાતેદારો ઊપરાંત બેંક દ્વારા ૨૫

હજાર કર્મચારીઓ માટે રોજગારીનો બંદોબસ્ત થયો છે. ગરીબો છે ત્યાં સુધી આવી ધિરાણ વ્યવસ્થાનો કદી અંત આવવાનો નથી માટે કોઈની નોકરીને જોખમ પણ નથી. ભારતમાં આ ક્ષેત્ર ઝડપથી વિકસી રહ્યું છે, ત્યારે ગંભીર કારકિર્દી વિકલ્પ અપનાવવા માંગતા યુવાનો માટે અહીં મોટી તક પડેલી છે.

યોજના : આપણે જાણીએ છીએ કે આ ક્ષેત્રમાં પગાર ઓછા છે. ત્યારે શિક્ષિત યુવાનોને અહીં રોજગારી લેવાનું આકર્ષણ ક્યાં રહે ?

મો.યુ. : અલબત્ત, આ ક્ષેત્રમાં મળતા પગારને સરકારી નોકરી સાથે સરખાવી શકાય નહીં, ભારતની મને ખબર નથી, પણ અમારા બાંગ્લાદેશમાં આ ક્ષેત્રની નોકરી માટે ભારે માંગ છે. આ ક્ષેત્ર માં સલામત તથા લાંબા ગાળાની રોજગારી આપવાની શક્તિ પડેલી છે.

યોજના : ગરીબ નાગરિકો, યુવાનો, ઉદ્યોગ સાહસિકો સહિત સમાજના તમામ વર્ગને તમે શું સંદેશો આપશો ?

મો.યુ. : સમગ્ર વિશ્વના યુવાનો, નવો ધંધો શરૂ કરવા ઈચ્છતા સાહસિકોને મારે કહેવું છે કે પ્રયોગશીલતાનો ગુણ કેળવી "સામાજિક ઉદ્યોગ સાહસિક" બનો ગમે તે ભોગે વધુમાં વધુ નફો કમાવા માટે ધંધા માં ભારે જહેમત ઊઠાવી તમે ઊંચા નફાની કમાણી માત્રને સંતોષનું બિંદુ બનાવો નહીં, માનવજાતને પીડી રહેલી સમસ્યાઓના નિવારણમાં ઝુકાવી નફો રળવાની સાથે નક્કર કાર્યસંતોષ મેળવવાનું પસંદ કરો. સામાજિક કંપનીમાં અભિપ્રેરણાનું સ્તર ઊંચું હોવાથી તેને સફળતા અચૂક મળશે તેવો મને વિશ્વાસ છે.

સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં ખાનગી મુડીરોકાણ નો પ્રવેશ કેટલો વાજબી ? કેટલો ગેર વાજબી ?

૭ પ્રો. એમ. એસ શ્રીરામ

સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં ખાનગી મુડી રોકાણનું સ્વાગત થવું ઘટે, પરંતુ તમામ ખાનગી કંપનીઓને કેમ માત્ર લોન જેવી એક સેવા પ્રદાન કરવામાં રસ છે ? અન્ય નાણાંકીય સેવાઓ આપવા વિશે કશી હીલચાલ કેમ નથી ? વિકાસલક્ષી પ્રયત્નોની સફળતા પાછળ અનેક ખાતા તથા સંસ્થાની મહેનત રહેલી છે, જેના પરિણામે ધંધો રોજગાર કરી લોન પાછી વાળતા પ્રામાણિક સ્વસહાય જુથોનું માળખું દેશમાં તૈયાર થયું છે ત્યારે ખાનગી ક્ષેત્ર તૈયાર ગ્રાહકોની ગરજનો લાભ લેવા આવી પહોંચ્યું છે. વિકાસના મોડેલ તરીકે કાર્યરત બનેલું સ્વસહાય જૂથ ખાનગી કંપની પાસેથી ધિરાણ લઈ તેનો ઊપયોગ ક્યા હેતુ માટે કરશે તેનું ધ્યાન કોણ રાખશે ? આંધ્રપ્રદેશનો દાખલો સમજવા જેવો છે.

સુક્ષ્મ ધિરાણ તરીકે ઓળખાતી ધિરધાર કરવાની આર્થિક વ્યવસ્થા ભારતમાં ખુબ લાંબા સમયથી ચાલી આવતી પ્રથા હોવા છતાં થોડા વર્ષોથી આ બાબત માધ્યમોમાં ચમકી રહી છે, તો નીતિ ઘડવૈયાઓને પણ આકર્ષી રહી છે. માર્કેટો ફાયનાન્સ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલ પ્રવૃત્તિ હેઠળ સમાજના ગરીબ વર્ગના અત્યંત નાની રકમના આર્થિક વ્યવહારને સંસ્થાગત ધિરાણ પ્રવાહ સાથે સાંકળવાની વાત છે. વંચિત નાગરિકોનો વિરાટ સમૂહ નાણાંકીય તંત્રીનો શિકાર હોય ત્યાં અર્થ ઊપાર્જન માટે કોઈ કામકાજ કરવા મૂડી ક્યાંથી લાવે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્ર પાસે છે. અત્યંત નાની રકમના નાણાંકીય વ્યવહારો હાથ ધરવાની સંસ્થાગત બેંકીંગ તથા ધિરાણ વ્યવસ્થાની મર્યાદાને કારણે તેના વ્યાપથી બહાર રહી જતા ગરીબ વર્ગને સુક્ષ્મ ધિરાણ તરીકે શરૂ થયેલા ક્ષેત્ર દ્વારા નાણાંકીય સેવાઓ પ્રદાન કરવાનો બંદોબસ્ત થાય છે. સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવાહ ની વ્યાખ્યા તથા સમજણ આ બાબત ઊપર આધારિત છે. સરકાર તથા સમાજ સેવા કરતી સ્વૈચ્છીક

સંસ્થાઓ જુસ્સાભેર સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રનું ખેડાણ કરી રહી છે. જેમાં સફળતા પ્રાપ્ત થયાના વિવિધ પ્રમાણ મળ્યા છે.

સરકાર તરફથી બેંકીંગ વ્યવસ્થાનો ઢાંચો વાપરી ગરીબોને બેંકીંગ પ્રણાલી હેઠળ આવરી લેવાના પ્રયત્નો સહકારી મંડળીઓ તથા પ્રાદેશિક ગ્રામિણ બેંકો મારફતે થયા છે, જેમાં સસ્તા વ્યાજદર તથા સબસિડી સાથે ધિરાણ પુરુ પાડવાનું કામ બેંક કે મંડળીની શાખા દ્વારા હાથ ધરાય અને પુર્ન ધિરાણ દ્વારા તે રકમ બેંકને સરકાર આપે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવાય છે. ધિરાણ લેવા માટે ગરીબ નાગરિકે બેંક ખાતુ ખોલાવવું ફરજિયાત હોવાથી બચત, હપ્તો ભરવા તથા સબસિડી જમા લેવા માટે તેણે આપો આપ બેંકના સંપર્કમાં રહેવું પડે છે. સમાજના છેવાડે જીવતા કેટલા નાગરિકો સુધી આ વ્યવસ્થાનો લાભ પહોંચ્યો છે તે બાબત એક સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય છે. પરંતુ છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી મહત્વનું પરિવર્તન મહિલાઓ દ્વારા આ ક્ષેત્ર માં આકાર લઈ રહ્યું છે. ગરીબ તથા વંચિત વર્ગની મહિલાઓ બે પાંદડે થવાના સહિયારા

હેતુને સાર્થક કરવા માટે જુથ રચીને નાણાંકીય જરૂરીયાત પુરી કરતી જોવા મળે છે. છેલ્લા ૪ થી ૫ વર્ષમાં આ ફેરફાર લગભગ તમામ બેંકર નું ધ્યાન ખેંચવા લાગ્યો છે.

ભારતે સ્વસહાય જૂથોની રચના કરવાનો પ્રયોગ પોતાની રીતે કર્યો છે, છતાં તેમાં ગ્રામીણ બેંક ઓફ બાંગ્લાદેશ ના મોડેલની પ્રેરણા અવશ્ય રહેલી છે, સમગ્ર ભારતમાં સ્વસહાય જૂથની વ્યવસ્થા અમલી બની છે, પણ સફળતાની માત્રા પ્રદેશ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન છે. સ્વસહાય જૂથનું મોડેલ આર્થિક પ્રવૃત્તિના અંશ તરીકે યોગ્ય ખરું, પરંતુ તેમાં “ગ્રામીણ” ગુણધર્મ ઉમેરાયા બાદ વધુ સાર્થક બનેલ છે. ગરીબ સમૂહ સુધી પ્રત્યક્ષ પહોંચવા માટે આ મોડેલ સરકાર માટે સચોટ માધ્યમ બની ચૂક્યું છે, તો નાણાંકીય સેવાની વિપુલ માંગ ધરાવતા જનસમૂહ સુધી પહોંચવા માટે અન્ય ક્ષેત્રો પણ આ મોડેલ તરફ આકર્ષાયા છે. સ્વસહાય જૂથ અને તેનું ગ્રામિણ મોડેલ ક્યાં કેટલા અંશે ભિન્ન છે તેની છણાવટ કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે.

(લેખક આઈ.આઈ. એમ, અમદાવાદમાં પ્રોફેસર છે.)

“ગ્રામીણ” પ્રકાર કરતા સ્વસહાય જૂથો નું બંધારણ, કામગીરી તથા ઊદ્દેશ અલગ પડે છે. આવા જુથ વધુ સ્થિતિ સ્થાપક, વધુ લોકતાંત્રિક છે. પોતે સ્વયં એક ધંધો કરતું અસ્તિત્વ હોવા છતાં, “બિઝનેસ એન્ટીટી” હોવા છતાં તેનું જોડાણ બેંક સાથે હોવું અનિવાર્ય નથી. આર્થિક હિતોનું પરસ્પર સંવર્ધન કરવા માટે રચાયેલા આવા જૂથ સભ્યોની બચતને એકત્ર કરી મુડી ઊભી કરે છે અને તેનું ધિરાણ જરૂરીયાત ધરાવતા સભ્યને નિયત કરેલા વ્યાજ તથા હપ્તાની શરતો અનુસાર કરાય છે. “વીશી” તરીકે જાણીતા જુથ વાસ્તવમાં આ મોડેલ ઊપર આધારિત છે. સભ્યોની બચતો ભેગી કરી ધિરાણપાત્ર રકમ એકઠી કરવામાં તમામની આર્થિક હાલત સૌથી મોટી મર્યાદા હોવાથી ધિરાણનો કારોબાર મોટો કરવા માટે આવા જૂથ બેંક પાસે જાય છે, અને જુથના નામે ધિરાણ ખાતુ ખોલાવી ત્યાંથી ઊપાડેલી રકમનો ઊપયોગ સભ્યોને લોન આપવા માટે કરે છે. બેંકના ચોપડે જૂથનું નામ ખાતેદાર તરીકે હોય છે. વ્યક્તિગત રીતે સભ્યોનો સંબંધ બેંક સાથે જોડાતો નથી. લોન અને શેરમૂડીમાં માસિક રોકાણની વ્યવસ્થાનું મિશ્રણ એટલું સફળ નીવડ્યું છે કે પ્રામાણિક વહીવટદારો ધરાવતા જૂથનો નાણાંકીય કારોબાર આદર્શ હિસાબી પધ્ધતિ મુજબ ચલાવવા માટે સમાજસેવી સંસ્થાઓ તથા કન્સલ્ટન્ટની સેવા લેવી પડે તેટલું ટર્નઓવર થતું હોય છે. આવા સ્વસહાય જૂથનો વહીવટ સભ્યો નિર્ધારિત કરે તેવી વ્યક્તિ દ્વારા થતો હોવાથી સફળતા તથા નિષ્ફળતાનો બધો ભાર સભ્યો ખુદ ઊઠાવે છે. કદમાં અમુક કદ થી વધારે વૃદ્ધિ નોંધાય ત્યારે આંતરિક તથા બાહ્ય કારણોસર આવા જૂથ તૂટી

પડતા જોવામાં આવ્યા છે. છેલ્લા ૩૦ વર્ષમાં આવા જૂથોનું સર્જન તથા વિસર્જન એટલા વિસ્તૃત પાયા ઊપર થતું રહે છે છતાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે એકત્ર છતાં આંકડાઓમાં તેમની હાજરી ખાસ નોંધાતી નથી. બેંક સાથે જોડાયેલા હોય તો માહિતી એકત્રીકરણમાં તેનો ઊમેરો થાય, બાકી નાના જૂથોનું અસ્તિત્વ મોજણી બહાર રહેતું આવ્યું છે.

બીજી બાજુ, “ગ્રામીણ” પ્રકારના સ્વસહાય જૂથોની સ્થાપના એક ચોક્કસ પ્રકારની ગ્રામ કેન્દ્રીત વ્યવસ્થા હેઠળ થતી હોય છે. સમાન આર્થિક સ્તર ધરાવતી પાંચ મહિલાઓને ભેગી કરી કોઈ બેંક / સંસ્થા / એજન્સી દ્વારા સ્વસહાય જૂથની રચના કર્યા બાદ આવા આઠ દશ જૂથો ભેગી કરી થોડું મોટું એકમ રચવામાં આવે છે. એકત્ર થયેલી ગરીબ બહેનોની જૂથ સ્વરૂપે કાર્યમાં જોડાવાની ક્ષમતા તથા માનસિકતાની થોડો સમય ચકાસણી કર્યા બાદ તેમણે એકત્ર કરેલી બચતના આધારે બેંકમાં જૂથના નામે ખાતુ ખાલાવવામાં આવે છે, જેમાં લોનની રકમ જમા આપી ગરીબ બહેનોના જુથને ધિરાણ પ્રવાહ સાથે જોડવામાં આવે છે. આ ગ્રામીણ મોડેલમાં બચતનું મહત્વ ગૌણ છે. કારણકે જૂથો રચવાની વ્યવસ્થા ધિરાણ પ્રવાહ પહોંચાડવા માટે જ થાય છે. જૂથની સ્થાપના, સંચાલન, જૂથના વડાની પસંદગી સભ્યોની બેઠકોની સંખ્યા, લોનનું પ્રમાણ, વસુલાતની શરતો, બેંક માટે આવા જૂથ સાથે કામ પાડવા માટેના નિયમો, અઠવાડીક, અર્ધમાસિક કે માસિક ધોરણે બેંકમાં હપ્તો ભરવાની વ્યવસ્થા વગેરે બાબતો સરકારી ખાતા દ્વારા એટલી સચોટ રીતે નિયમબધ્ધ કરવામાં આવેલી હોય છે કે જૂથમાં

જોડાયેલી બહેનો માટે નિર્ણય પ્રક્રિયામાં જોડાવાની કોઈ ગુંજાયશ રહેતી નથી. પરિવાર માટે માત્ર પૂરક આવક ઊભી કરવાના આશયથી નાની મોટી આર્થિક પ્રવૃત્તિ ધિરાણ મારફતે મળેલી મુડીના ઊપયોગથી હાથ ધરી નિયમીત હપ્તા ભરવાની ચિંતા બહેનોએ કરવાની હોય છે. બેંકની ભૂમિકા તથા સ્વસહાય જૂથોના ભૌગોલિક દ્રષ્ટિએ ફેલાયેલા સમૂહો ઉપર નજર રાખવાની ફરજ બજાવતા સરકારી ખાતા માટે જૂથ અંગે નિયમાવલી તૈયાર હોવાથી તેનું નિયમન, સંવર્ધન, તથા ફેલાવો કરવો આસાન રહે છે. આ માળખું “સ્ટાન્ડર્ડાઈઝેશન” તરીકે ઓળખાય છે. જૂથના કદ તથા કારોબાર અંગે સરકારી કે બેંક અધિકારી પાસેથી માર્ગદર્શન મળતું રહેતું હોવાથી ગરીબ-નિરક્ષર બહેનોએ જૂથને ચલાવવાથી વિશેષ કશું કરવાનું રહેતું નથી. પ્રત્યેક સભ્ય મહિલામાં ધિરાણનો ઉત્પાદક ઊપયોગ કરી વ્યાજ સાથે નાણાં પાછા વાળવાની નૈતિક તથા બૌદ્ધિક ક્ષમતા હોવી જરૂરી છે અને જૂથના વડાએ આ બંને ગુણનો સંચાર સભ્યોમાં કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેવાનું છે. બાંગ્લાદેશમાં પ્રચલિત ગ્રામીણ મોડેલમાં સ્વસહાય જૂથને ધિરાણ આપનાર બેંકમાં શેરહોલ્ડર બનાવવાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે, જ્યારે ભારતમાં સ્વસહાય જૂથનું મોડેલ આવી કોઈ શરત રાખતું નથી તે બંને વચ્ચે પાયાનો તફાવત છે.

ગ્રામીણ મોડેલની સુક્ષ્મ ધિરાણ પ્રવૃત્તિમાં વ્યાજનો ઊંચો દર વસુલ કરવાની બાબત હંમેશા વાજબી ઠેરવવામાં આવી છે. ગરીબ મહિલાના ઘર સુધી ભેડોળ પહોંચાડવા પાછળ થતો વહીવટી ખર્ચ કાઢવા માટે ઊંચું વ્યાજ વસુલ કર્યા વગર છુટકો નથી. ધિરાણ

પ્રવાહના વિસ્તરણ પાછળ તથા ખર્ચને સરકારી ગ્રાંટ સામે સરભર કરવાની વ્યવસ્થા હોય તો વાંધો નહીં, અન્યથા બધો ખર્ચ ધિરાણ લેનાર ખાતેદાર ઊપર લાદવામાં આવે છે. જૂથનો કારોબાર નફા શક્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી ગ્રાંટ લેવાનું પસંદ કરતો નથી, તે વખતે પણ પડતર ખર્ચ વધે છે. સામે સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી રહેલા ખાનગી ઓપરેટરો પહેલા દિવસથીજ નફો કરવાનું લક્ષ્ય રાખે છે. એટલે ધિરાણ ઊંચા વ્યાજે આપશે. જૂથની રચના કરનાર સંસ્થાને સબસીડી મળે તેવી કેટલીક વ્યવસ્થા છે. છતાં ગ્રામીણ મોડેલમાં સ્વસહાય જૂથને ૩૬ થી ૩૮ ટકા જેટલો ઊંચો વ્યાજ દર ભોગવવો પડે તે વાત ભારતમાં સામાન્ય છે. કારણકે મુડી મળતી હોય ત્યારે ગરીબ બિચારો ગમે તેટલું વ્યાજ ભરવા તૈયાર હોય છે, આમ, અહીં ધિરાણનું મહત્વ છે, વ્યાજનો દર ભલે ગમે તેટલો હોય.

આપણે અગાઉ ચર્ચા કરી તેવા પ્રથમ પ્રકારના સ્વસહાય જૂથમાં પણ સભ્યો દ્વારા ઊપાડવામાં આવતી લોન ઊપર ઊંચું વ્યાજ લેવામાં આવે છે, છતાં તેનો કોઈને વાંધો હોતો નથી, કારણ કે વ્યાજની કમાણીમાંથી એકત્ર થયેલું ભંડોળ સરવાળે ડિવીડન્ડ તરીકે સભ્યોને વહેંચાય છે. વ્યાજનો ખર્ચ કંઈક અંશે સભ્યોને આવક તરીકે પાછો મળે છે એટલે તેનો વાસ્તવિક વ્યાજ ખર્ચ ઘટી જતો હોય છે. જ્યારે ગ્રામીણ મોડેલ અનુસાર ધિરાણ પ્રવાહનો બંદોબસ્ત કરીને ઊંચું વ્યાજ કમાતી સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓ ઊંચા વ્યાજ વડે રળેલા નફામાંથી ગરીબ મહિલાઓના જૂથને કશું પરખાવતી નથી, ખાનગી પેઢીની માફક નફા ઉપર તેમની માલીકી બેસે છે, કોમર્શિયલ ફાયનાન્સ કંપની જેવી ઢબે ધિરાણ ઠાલવતી સંસ્થાઓ જ્યાં ધિરાણ ખોટું થવાનો દર ખુબ ઓછો છે ત્યાં પણ ભાવી

જોખમને પહોંચી વળવા ખાનગી ક્ષેત્રમાં લેવાતા વ્યાજ જેટલું જ ઊંચું વ્યાજ ગરીબ બહેનોના જુથ પાસે થી વસુલ થાય છે.

સમાજ સેવા કરતી સંસ્થાઓ તથા સરકારી ખાતાના પ્રયત્નાને કારણે ગ્રામીણ મોડેલના સ્વસહાય જૂથોનું માળખું જ્યાં તૈયાર છે, સરસ ચાલી રહ્યું છે ત્યાં સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓ પ્રવેશ કરવા લાગી છે કારણકે ઊંચા વ્યાજે ધિરાણ વાપરતા ગ્રાહકો તૈયાર છે. વ્યાજના દર ઊંચા હતા ત્યારે છુટક ધિરાણ ઊપર તેને અનુરૂપ વ્યાજ વસુલ કરવાની વાત ન્યાયી હતી, હવે વ્યાજ દરમાં ખાસ્સો ઘટાડો થવાથી સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓ ગ્રાહકને તેનો લાભ આપ્યા વગર ખાસ્સુ કમાઈ રહી છે. ગ્રામીણ મોડેલ ના માઈક્રોફાયનાન્સમાં પડેલી વ્યાપારી સંસ્થાઓની ઊંચી કમાણી જોઈ ખાનગી ઈક્વિટી મુડી ધરાવતી સંસ્થાઓ આ ક્ષેત્રમાં આવવા લાગ્યા છે.

સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં ખાનગી મુડી રોકાણનું સ્વાગત થવું ઘટે, પરંતુ તમામ ખાનગી કંપનીઓને કેમ માત્ર લોન જેવી એક સેવા પ્રદાન કરવામાં રસ છે? અન્ય નાણાંકીય સેવાઓ આપવા વિશે કશી હીલચાલ કેમ નથી? વિકાસલક્ષી પ્રયત્નોની સફળતા પાછળ અનેક ખાતા તથા સંસ્થાની મહેનત રહેલી છે, જેના પરિણામે ધંધો રોજગાર કરી લોન પાછી વાળતા પ્રામાણિક સ્વસહાય જુથોનું માળખું દેશમાં તૈયાર થયું છે ત્યારે ખાનગી ક્ષેત્ર તૈયાર ગ્રાહકોની ગરજનો લાભ લેવા આવી પહોંચ્યું છે. વિકાસના મોડેલ તરીકે કાર્યરત બનેલું સ્વસહાય જૂથ ખાનગી કંપની પાસેથી ધિરાણ લઈ તેનો ઊપયોગ ક્યા હેતુ માટે કરશે તેનું ધ્યાન કોણ રાખશે? આંધ્રપ્રદેશનો દાખલો સમજવા જેવો છે. ત્યાં સ્વસહાય જૂથોની નાણાંકીય વ્યવસ્થામાં ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા એટલું બધું

ભંડોળ ઠાલવવામાં આવ્યું છે કે ધિરાણના અનાવશ્યક અધિક પુરવઠાને કારણે વ્યક્તિગત નાદારીનું પ્રમાણ વધ્યું તથા સામાજિક પ્રશ્નો પણ ઊભા થયા.

થોડા વર્ષો અગાઉ આંધ્રપ્રદેશમાં સરકારી ખાતા દ્વારા ચાલતી સ્વસહાય જૂથ માટેની સ્થાપના તથા સંચાલન ઝુંબેશ સાથે ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા શરૂ થયેલી સુક્ષ્મ ધિરાણ સંસ્થાઓ વચ્ચે સંઘર્ષ થયો ત્યારે ધિરાણની દુર્ઘટના તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. વિચારધારામાં માત્ર વિકાસને કેન્દ્રીત રાખવાની સૈધ્ધાંતિક વાત અહીં ચાલે તેમ નથી, કારણકે ધિરાણ પ્રહાવને ગરીબો સુધી પહોંચાડવાનો ખર્ચ સરભર થવા સાથે નફો પણ થવો જોઈએ. આ એક બેંકીંગ વ્યવસ્થા છે, જેને નફા શક્તિ ઉપરજ ટકવાનું હોય, ખાનગી ક્ષેત્રે નફાખોરી કરવા ઈચ્છે તો લગામ તાણવી રહી. લેટીન અમેરિકા તથા સબ-સહારા પ્રદેશમાં આવેલા દેશોમાં છુટક ધિરાણ ઊપર ખુબ ઊંચું વ્યાજ ધિરધાર કરનાર ખાનગી શરાફો માફક વસુલવામાં આવે છે, પરિણામે સમગ્ર બેંકીંગ કારોબારમાં સૌથી વધુ નફો ગરીબોને આપાતા ધિરાણમાંથી મળે છે.

સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં પડેલી સંસ્થાઓએ સમજવું રહ્યું કે ગરીબ મહિલાઓના સ્વસહાય જૂથ તેમના માટે લાંબો સમય સાથે જોડાયેલા રહે તેવા ગ્રાહકો છે, સોનાનું ઈંડુ આપતી મરઘી માફક વ્યાજ સતત ઊંચા છતા સલામતી આપે તેવા છે. એટલે ટૂંકા ગાળાની કમાણીનો અભિગમ બદલી કાયમી ગ્રાહકો જેવા સંબંધ જૂથો સાથે બાંધવા જોઈએ. ઈક્વિટી મુડી સાથે સુક્ષ્મ ધિરાણ ક્ષેત્રમાં કુદી રહેલી સંસ્થાઓ સામે આ મુદ્દે સાવચેતી સુચક લાલબત્તી ધરવી રહી.

સ્વસહાય જૂથો : સ્વાયત્તાનો માર્ગ

૭ સેજલ ઇંડ

લોકો વચ્ચે કામ કરતાં એવું અનુભવ્યું છે કે ગરીબ મહિલાઓ તેમના જીવ્યાપનની ટકાઉ વ્યવસ્થા કરી શકે તે માટે સ્વસહાય જૂથોમાં નોંધપાત્ર રોકાણો કરવાની જરૂર છે. સ્વસહાય જૂથો તે મહિલાઓમાં પરિવર્તન લાવવા યોગ્ય ઢાંચો પૂરો પાડે છે. મહિલાઓને સંજોગોની શિકાર કે પછી માત્ર સરકારી યોજનાના લાભાર્થીની ભૂમિકામાંથી બહાર કાઢીને સ્વસહાય યોજનાઓ મહિલાઓને સામાજિક નેતા કે પછી ઘર પરિવારમાં નિર્ણયો લેતા વ્યક્તિત્વમાં તબદિલ કરે છે.

માઈક્રોફાઈનાન્સ તે ગરીબી અને લિંગભેદ (જેન્ડર ઇનઈક્વીટી) જેવી ખૂબ જ જૂની સમસ્યાના સમાધાન માટે વિકાસ ક્ષેત્રે ચાલતો એકમાત્ર વિશાળ કદનો કાર્યક્રમ છે. સ્વસહાય જૂથો મારફત મોટાપાયે ગરીબ મહિલાઓની સહભાગિતા સાથે દેશ અને વિશ્વભરમાં આ કાર્યક્રમનો વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે. સરકારો ઉપરાંત બેન્કો, સાહસિક, મૂડીપતિઓ, નાણાકીય ભંડોળો અને ખાનગી ક્ષેત્ર સહિતના નાણાકીય વિશ્વ એમ સમુચ્ચા વિકાસ ક્ષેત્રમાં તેની તરફદારી થાય છે.

મહિલા સમુદાયની આપત્તિઓ ને ખાળવા માટે કામ કરતા ગણ્યા ગાંઠ્યા સંગઠનોમાં આ વ્યવસ્થાનો ઉદય થયા બાદ માઈક્રોફાઈનાન્સ ઉદ્યોગ ચાર દાયકાના ટૂંકા સમયગાળામાં ફૂલ્યો ફાલ્યો છે, અને રોકાણકારો માટે પણ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહ્યો છે. ઔપચારિક નાણાકીય સેવાઓના અભાવ વચ્ચે ગરીબોને યોગ્ય વ્યાજ દરે ધિરાણ મળવાની શક્યતાઓ ખુલ્લી કરવાના હેતુસર પ્રારંભે વિશ્વભરમાં માઈક્રોફાઈનાન્સ કાર્યક્રમનો ઉદય થયો હતો. વિસ્તારમાં પ્રવર્તી રહેલી શાખ આધારે અપાતા ધિરાણના જૂના સામાજિક માળખા પરજ આ કાર્યક્રમની

ઈમારત ઉભી થઈ રહી હતી. આવા વ્યવસ્થાતંત્રની માલિકી પણ સભ્યોનીજ રહેલી હતી. ૧૯૭૩ ગુજરાતમાં ગરીબ કામદાર મહિલાઓના સંગઠન દ્વારા “સેવા બેન્ક” ની સ્થાપના થઈ હતી. સંગઠનના સભ્યોને નાણાકીય સેવાઓ પુરી પાડવા આ બેન્કની રચના થઈ હતી.

૧૯૮૦ માં તો વિવિધ પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલી વિકાસ સંસ્થાઓએ મહિલાઓને વિકાસ પ્રક્રિયામાં સદ્ભાગી બનાવવા માટે મહિલા જૂથોની રચનાનો વ્યૂહ અખત્યાર કરવા સાથે સરકારની નીતિમાં પણ આ વ્યૂહ સામેલ થયા. પરિપાક રૂપે રાષ્ટ્રિય સ્તરે “ગ્રામીણ વિસ્તાર મહિલા અને બાળ વિકાસ કાર્યક્રમ” (ડી.ડબલ્યુ.સી.આર.એ) તેમજ “રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ” જેવી યોજનાઓનો આરંભ થયો. ૧૯૯૦માં રાષ્ટ્રીય મહિલા સશક્તિકરણ નીતિ ઘડાતાં મહિલાને સામાજિક પરિવર્તન અને વિકાસના વાહક તરીકેની માન્યતા મળવા સાથે મહિલા સશક્તિકરણ માટેની અનેક યોજના અમલી બની. મહદઅંશે સ્વૈચ્છિક સંગઠન જેવા બહારના પરિબળની મદદથી મહિલાઓ સમુદાયિક પગલાં લેતી થાય તે માટેનું વાતાવરણ સર્જતા સાધન તરીકે મોટા ભાગના કાર્યક્રમ અને યોજનાઓએ

“સ્વસહાય જૂથ” નું મોડેલ અપનાવ્યું. નાણાકીય ક્ષેત્ર અને તેમાંય ખાસ કરીને નાબાર્ડ અને રીઝર્વ બેન્કે આમાં સાથ આપીને ચોક્કસ નિયમો અને નિતિ આધારે સ્વસહાય જૂથોને બેન્ક સાથે સાંકળવાના કાર્યક્રમ અમલી બનાવતાં ગરીબ મહિલાઓ માટે ધિરાણ મેળવવા માટે નાણાકીય સંસ્થાઓના દ્વાર ખુલ્લા થયા. આજે માઈક્રો ફાઈનાન્સ કાર્યક્રમો અને સંસ્થાઓની ભરમાર છે, પરંતુ માઈક્રો ધિરાણ પુરૂ પાડવાના વ્યૂહ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલું સ્વસહાય જૂથ નું માળખું આજે પણ યથાવત છે.

“સ્વસહાય જૂથ” ની રચનાનો વ્યૂહ તે બચત અને ધિરાણની સુવિધા પુરા પાડતા નાણાકીય માળખાની સંરચના પુરતો સીમિત નહોતો, પરંતુ “સ્વસહાય જૂથ”ની મદદથી મહિલાઓ પોતાની ક્ષમતાઓમાં વિશ્વાસ કેળવતી થાય તેમજ તે ક્ષમતા આધારે સમાજમાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સત્તા સુધી પહોંચવામાં સામુહિક પ્રયાસ કરતી થાય તે જ હતો. સશક્તિકરણના અભિગમ સાથે કામ કરતા સંગઠનો માટે સ્વસહાય જૂથોની રચનાના સફળ પરિણામો તે સ્વસહાય જૂથમાં વિશ્વાસની ધરી પર પારસ્પરિક લાભકારી સંબંધોના થતાં નિર્માણ તેમજ

(લેખિકા સ્વૈચ્છિક સંગઠન “આનંદી” સાથે સંકળાયેલા છે.)

પરિવાર અને સમુદાય સહિતની સંસ્થાઓમાં નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની સહભાગિતા પર આધારિત છે.

આનંદી

આનંદી તે ગુજરાતમાં ૧૯૯૫ થી કાર્યરત મહિલા સંગઠન છે. અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી રહેલી ગ્રામીણ ગરીબ મહિલાઓ માટે કામ કરતા આ સંગઠનનો હેતુ છે, શાંતિ, ન્યાયી અને સમાનતાની આધારશિલા પર રચાયેલી સમાજ રચનામાં વિકાસ પ્રક્રિયાના કેન્દ્રમાં ગ્રામીણ મહિલાઓ વિષેની ચિંતાને રમતી મૂકવી. છેલ્લા ૧૨ વર્ષમાં આ સંગઠનને બારેક જિલ્લામાં ફેલાયેલા હજાર સ્વસહાય જૂથોની રચના કરી છે. મીઠા કામદાર, આદિવાસીઓ, દલિત, ભૂકંપ અને રમખાણ પીડિત ગરીબ પરિવારોના સભ્યોની મદદથી, સ્થાનિક મહિલા સંગઠનોની રચના થઈ છે. આ હેતુસર તે સ્વસહાય જૂથોને પ્રોત્સાહન આપે છે, અસ્તિત્વમાન સ્થાનિક સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને ટેકો આપે છે, અને ગ્રામીણ મહિલા મહામંડળોની રચના કરે છે. ગુજરાતમાં વારંવાર સર્જાયેલી કુદરતી હોનારતના સમયમાં ‘આનંદી’ એ દુષ્કાળ, ભૂકંપ અને રમખાણ અસરગ્રસ્તો વચ્ચે કામ કરીને રાહત, પુનઃવસન અને લાંબાગાળાની વિકાસ પ્રક્રિયામાં મહિલા સહિતની તકેદારી રાખી છે. આ અનુભવમાંથી મળતા પદાર્થપાઠ ની અસરો નીતિવિષયક નિર્ણયો લેતા ઢાંચા સુધી પહોંચે તે હેતુસર સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ સંગઠન સક્રિય રહ્યું છે.

સંગઠનની કાર્યભૂમિકા

- ગરીબ મહિલાઓ અને તેમના પરિવારો માટે જીવનયાપન ઉપલબ્ધ રહે તેવી સ્થિતિઓનું નિર્માણ.
- હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાય સ્વમાન સાથે ન્યાયપૂર્ણ જિંદગી જીવી શકે તે દિશાની પહેલ.
- હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયની સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાની સમસ્યાના સમાધાન માટે ટકાઉ સંસ્થાકીય માળખાની રચના કરવી.
- તંત્રમાં ન્યાય, જવાબદેહિતા અને પારદર્શિતા જેવા મુલ્યોને સ્થાયી રૂપ આપવા આવા મુલ્યોનું જતન કરતી સંસ્થાની રચના અને સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓમાં નેતૃત્વને બળવત્તર બનાવવાની દિશામાં પહેલ.

‘આનંદી’ તે એક એવું મહિલા મંડળ કે પછી સ્વસહાય જૂથ છે કે જ્યાં મહિલાઓ એકબીજા સાથે સંવાદ સાધીને પ્રશ્નોની છણાવટ કરે છે, અગ્રિમતાઓ નક્કી કરે છે અને ત્યાર બાદ નીચે મુજબ જણાવેલા મુદ્દાના સમાધાન શોધીને પગલાં લે છે.

પીવાનું પાણી

૧૯૯૬ થી ૨૦૦૧ દરમિયાન ગુજરાતે વારંવાર અછત અને દુષ્કાળનો સામનો કર્યો હતો. વોટર હેન્ડ પમ્પ, કૂવા કે ટેન્કર જેવા જળ સંસાધનોના વિતરણના મુદ્દે ગરીબ મહિલાઓનો કોઈ અવાજ નહોતો, આ વ્યવસ્થા પર તેમનું કોઈ નિયંત્રણ નહોતું. આ સ્થિતિમાં સ્વસહાય જૂથોએ તેમના ગામમાં આવેલા જળ સંસાધનોની સમીક્ષા કરીને સ્થાનિક પાણી પુરવઠા બોર્ડમાં જરૂરી

અરજીઓ કરીને તેમજ સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ સાથે વાટાઘાટો કરીને જ્યાં જળ સંસાધન ઉપલબ્ધ ના હોય તેવા વિસ્તારોમાં નવી માળખાકિય વ્યવસ્થા ઉભી કરવા રજૂઆત કરી હતી. આદિવાસી વિસ્તારોમાં પણ મહિલાઓએ સ્થાનિક જિલ્લા કચેરીઓમાં પહોંચીને વારંવારની રજૂઆતો કરવા ઉપરાંત કૂવાને ઉંડા કરવા વરસાદી પાણીના સમૂહની વ્યવસ્થા ઉભી કરવાની દિશામાં રોકાણ કરવા માટે સમુદાયમાંથી જ નાણાકીય ભંડોળ ઉભુ કરવા પ્રયાસ કર્યા હતા. આ પ્રયાસોને પગલે સ્વસહાય જૂથોને ચાર ગામમાં દુષ્કાળનો સામનો કરવા માટેના લાંબા ગાળાના ઉપાય રૂપે જળ સંચય યોજનાના અમલમાં પણ સફળતા મળી હતી. સંગઠનને પોતાના આ કાર્યક્રમના અમલ માટે સરકારી સંસ્થાઓ, કેન્દ્રીય ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલયની “કાઉન્સિલ ફોર એડવાન્સમેન્ટ ઓફ પીપલ એક્શન એન્ડ રૂરલ ટેકનોલોજી” ની મદદથી સંસાધનો ઉભા કરવા કાર્ય અને આ જૂથમાંથી તાલીમબદ્ધ પર્યાવરણ કાર્યકરોની હરોળોની પણ રચના કરી.

ઘાસચારો

દુષ્કાળના વર્ષો દરમિયાન સંખ્યાબંધ સ્વસહાય જૂથો સમુદાયમાંથી નાણાકીય ભંડોળ ઉભુ કરીને “ઘાસચારા બેન્ક” ની રચના કરવામાં જોતારાયા. તો કેટલાક જૂથોએ દુષ્કાળ રાહત કાર્યક્રમના અમલ દરમિયાન વિપરીત ઘાસચારા કાર્ડનો સહારો લીધો. સંગઠને આ દિશામાં કાર્યરત સ્વસહાય જૂથો અને રાહત દરે ઘાસચારો પુરા પાડતા સખાવતીઓ વચ્ચે સંબંધસેતુ ઉભો થાય એ દિશામાં ભૂમિકા નિભાવી.

મહિલાઓ સામેની હિંસા

મહિલા સભ્યો પોતાના જીવનની સમસ્યાઓ રજૂ કરી શકે તે દિશામાં પણ સ્વસહાય જૂથોએ ભૂમિકા નિભાવી, સામાજિક રીવાજ કે પછી ભયના કારણસર વડીલોની ઉપસ્થિતમાં મહિલાઓ બોલી નહોતી શકતી એ સંજોગોમાં જરૂર જણાયે હિંસાનો ભોગ બનેલી મહિલાને પોલીસ સ્ટેશન કે પછી પંચ સમક્ષ રજૂઆત કરવામાં સ્વસહાય જૂથોએ મદદરૂપ ભૂમિકા નિભાવી પરિણામ રૂપે આદિવાસી વિસ્તરમાં હિંસાનો સામનો કરી રહેલી મહિલાને મદદ કરવી મહિલાઓએ પોતાના જ “ન્યાય પંચ” ની રચના કરી. એટલુંજ નહીં પરંતુ વિસ્તારમાં પ્રવર્તી રહેલા બાળલગ્નના દુષણનો અંત લાવવા જાગૃતિ રેલીઓનું પણ આયોજન કર્યું. સંગઠને મહિલાઓને કાનૂની તાલીમ આપી, વિવિધ મુદ્દે જાગૃત સંદેશાનો ફેલાવો કરવા માટે સ્થાનિક મહિલાઓની જ નાટ્ય અભિનય ટુકડી ઉભી કરી. વર્તમાનમાં સંગઠન તાલુકા (બ્લોક) સ્તરે લિંગભેદ ન્યાય કેન્દ્ર (લોક અધિકાર કેન્દ્ર) ને મદદ અને પ્રોત્સાહન આપી રહેલ છે. આ કેન્દ્રમાં સ્થાનિક મહિલા નેતાઓ ચૂંટાયેલા મહિલા પંચાયત નેતાઓ, સ્થાનિક યુવા અને ધારાશાસ્ત્રી સાથે મળીને સમસ્ત તાલુકામાં માહિતી અને કાનૂની સેવા પુરી પાડે છે.

અન્ન અને આહારની સલામતી

આવા સ્વસહાયક જૂથો દ્વારા, અનાજ અને અન્ય કૃષિ સહાયક સામગ્રીની ખરીદી માટે મોટા પાયે ધિરાણ લેવામાં આવતું હોય છે.

વર્ષ ૨૦૦૪ માં સંગઠને સંગઠનના સભ્યોમાં અનાજ સલામતીના મુદ્દે ચકાસણી કરાવા મોટાપાયે સર્વેક્ષણ^(૨) હાથ ધર્યું હતું. સર્વેક્ષણમાં ધ્યાનમાં આવ્યું હતું કે ૭૫ ટકા સભ્યોના પરિવારો વર્ષમાં લગભગ છ માસ અન્ન કે આહારની અનિશ્ચિતતા કે અસલામતીનો સામનો કરી રહ્યા હતા. સર્વેક્ષણને પગલે સ્વસહાયજૂથોએ સરકારની આહાર સલામતી યોજનાઓનાં નિયંત્રણની ઝુંબેશ ઉપાડી

વિવિધ જિલ્લાઓમાં જાહેર સુનાવણીઓના આયોજન અને સમુદાયો દ્વારા સરકારી એજન્સીઓ પર જોરદાર દબાણ થતાં સભ્યોના ગામમાં સંકલિત બાળ વિકાસ સેવાઓ (આઈસીડીએલ) મધ્યાહન ભોજન યોજનાનો સારો અમલ અને જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થામાં ભ્રષ્ટાચારમાં ઘટાડો થવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી યોજનાના અમલની માંગ પણ વધી. આ મહિલાઓએ ચલાવેલી ઝુંબેશના પગલે જ આજે રાજ્યમાં “અન્ન સુરક્ષા અધિકાર અભિયાન” છગ્ર રચના સંભવ બની છે. જાહેર વિતરણની સાર્વત્રીક વ્યવસ્થાની માંગણી ઉઠવા સાથે રાજ્યમાં કુપોષણ જાગૃતિ પણ વધી. સંગઠને આદિવાસી મહિલા મંડળોને સ્વસહાય જૂથો દ્વારા સંચાલિત અનાજ ખરીદી માટેની માઈક્રોફાઈનાન્સ યોજના માટે મદદ કરી. ગુજરાત સરકારના ગ્રામીણ વિકાસ આયુક્તની મદદથી આ માઈક્રોફાઈનાન્સ યોજનાનો અમલ થાય છે.

આરોગ્ય

આ વિસ્તારોમાં લેવાતા કરજની શૈલીને જોતાં જમીનો ગિરવે મુકવાની સ્થિતિએ પહોંચાડી દેવાની સ્થિતિ કે બાળમજૂરી તરફ દોરી જતી કૌટુંબિક સ્થિતિના મૂળમાં આરોગ્ય વિષયક ખર્ચ રહેલ છે. અભ્યાસના આ તારણોની વિગતોને સ્વસહાય જૂથો સુધી પહોંચતી કરતાં આ જૂથોએ ગામેગામ પદયાત્રાનું આયોજન કરીને જાહેર આરોગ્ય સેવાઓની માંગણી કરવા સમાજમાં જાગૃતિ લાવવા પ્રયાસ આદર્યા. સંગઠને આ પ્રકારે કરેલા હસ્તક્ષેપને પગલે જાહેર આરોગ્ય સેવાઓનો ઉપયોગ થવા લાગતા આરોગ્ય વિષયક ખર્ચ માટે જમીનો ગિરવે મુકવતા વલણો ઘટ્યા.

આર્થિક સશક્તિકરણ

ઉંચા વ્યાજ દરે કરજ લેવાને કારણે પરિવારમાં આવતા નાણાનું વ્યાજ ભરવામાં ધોવાણ થતું હતું. સ્વસહાય જૂથોએ નાણાના આ ધોવાણને અટકાવ્યું. મહિલાઓને તેમના જમીન અધિકાર અપાવીને તેમની અસ્ક્યામતો ઉભી કરી. ઉપરાંત શ્રમ કે મજૂરી ઘટાડતા સાધનો સુધીની પહોંચ વધારવામાં મદદ કરી. જેમ કે, સિંચાઈ માટે ડિઝલ પમ્પ, જૂથ કુવા, ટ્રેક્ટર, વગેરે સાધનો મેળવવામાં મદદ કરી. બેન્કોમાંથી ધિરાણ પ્રાપ્ત કરીને કે પછી ઉત્પાદન/બજાર સહકીર મડળીઓની રચનાની મદદથી ધિરાણ ઉપલબ્ધ કરાવીને પોતાના ધંધા વ્યવસાયમાં રોકાણ કરવાની ક્ષમતામાં વૃદ્ધિ કરીને જોખમો લેવાની ક્ષમતા વધારીને, માઈક્રો ફાઈનાન્સની મદદથી જીવનયાપનના વિવિધ માર્ગો ખુલ્લા કરવામાં મદદ કરી.

(અનુસંધાન પેજનં ૨૯ ઉપર)

“ગુજરાતમાં અનાજ અસલામતી : બે ગ્રામીણ વસાહતોનો અભ્યાસ” (૨૦૦૬) ૨૨૪૮-૨૨૫૯, ગ્રંથ:૪૧- સંજય ચક્રવર્તી અને સેજલ દંડ

જામનગરમાં માઇક્રોફાઇનાન્સ વર્તમાન ચિત્ર અને ભાવિ વિકાસની સમીક્ષા

© બિનોય આચાર્ય

વિકાસ પ્રક્રિયામાં મોટાપાયે હસ્તક્ષેપ કરવાની ક્ષમતા ધરાવતા માઇક્રોફાઇનાન્સ ક્ષેત્રે જામનગરમાં ઓછું ખેડાણ થયેલું છે. આ ક્ષેત્રે ક્ષમતાઓમાં વૃદ્ધિ કરવી જરૂરી છે. જિલ્લામાં સ્વૈચ્છીક સંગઠનો બહારની ક્ષમતા નિર્માણ સંસ્થાઓ સાથે પુરતા પ્રમાણમાં સંકળાયેલી નથી. લાભાર્થીઓને કાર્યકારી મુડી મેળવવામાં સ્વસહાય જૂથો તરફથી મળી રહેતી હંગામી મદદથી ગરીબી નિવારણ કે પછી મહિલા સશક્તિકરણ જેવા લાંબાગાળાના હેતુ સિધ્ધ નહીં થઈ શકે. બચતોની સાથો સાથ સામાજિક સુરક્ષા વધારતા અને વિકાસકીય સાહસને પ્રોત્સાહન આપતા ધિરાણની જરૂરિયાતોને ઓળખીને આગળ વધવાની જરૂર છે.

વિશ્વબેન્કે ૧૯૯૫માં જણાવ્યા મુજબ વિશ્વભરમાં વિકાસશીલ દેશોમાં માત્ર ૨૫૮૬ લોકોની જ સંગઠિત 'વિધિવત' નાણાકીય વ્યવસ્થાનો લાભ ઉપલબ્ધ છે. વિશ્વના દક્ષિણના મોટાભાગના વિસ્તારોમાં ૭૫ ટકા વસ્તી અસંગઠિત, બિન ઔપચારિક અને ખાનગી નાણાકીય વ્યવસ્થાઓ વ્યવસ્થા પરજ આધારિત રહે છે. ભારતમાં ૧૯૯૮ માં થયેલા આર્થિક સર્વેક્ષણ મુજબ દેશની માત્ર ૪ ટકા વસતીજ પોતાની ધંધાધારી

જરૂરિયાત માટે સંસ્થાકીય ધિરાણ કે પછી સરકારની કલ્યાણ યોજના દ્વારા નાણાકીય સાધનો મેળવતા હોય છે, જ્યારે ૮૦ ટકા થી વધુ વસતી જાતના સંસાધનો પરજ આધારિત છે, અને બાકીના લોકો પોતાની ધંધાધારી નાણાકીય જરૂરિયાતો બિન સંસ્થાકીય સાધનોથી સંતોષતા હોય છે.

માઇક્રો ફાઇનાન્સ : ગરીબીનો ઉકેલ
વ્યાપક અર્થમાં કહેવામાં આવે તો માઇક્રો ફાઇનાન્સ એટલે

૧) માઇક્રો બચત : 'દૈનિક કે સાપ્તાહિક ધોરણે ગરીબો દ્વારા નાની બચત'

૨) માઇક્રો ધિરાણ : ઉત્પાદક કે અન્ય ઉપયોગી લાંબાગાળાના હેતુઓસર ધર પરિવારોને અપાતું નાની રકમનું કરજ.

૩) માઇક્રો વીમો : આરોગ્ય, જીવન, અસ્ક્યામત, અને ધંધા રોજગાર સંબંધી જોખમો ખાળવા વિશાળ વસતી પાસેથી ઉઘરાવાતી નાના પ્રિમિયમની રકમ.

કોષ્ટક : ૧

ગુજરાત માઇક્રો ફાઇનાન્સ

(તમામ આંકડા લાખ રૂપિયામાં)

		કુલ ધિરાણ મંજૂરી	કુલ ધિરાણ વિતરણ	સ્વસહાય જૂથોની સંખ્યા	લાભાર્થીઓની સંખ્યા ^(૧)
નાબાર્ડ ^(૨)	ગુજરાત		૪૩૧૯.૪૦	૮૭૩૭	૧૩૧૦૭૦
રા.મ.કોષ ^(૩)	ગુજરાત	૧૦૩૫.૦૦	૭૩૫.૦૦	૫૯૫	૫૯૫૦
	અખિલ ભારત	૧૮૬૭૨૮.૪૦	૧૪૭૫૩૫.૭૦	૫૪૮૭૧	૫૪૮૭૧૦

૧) રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષના કિસ્સામાં માત્ર મહિલા લાભાર્થીઓને જ તમામ ધિરાણ થયેલું છે. ૨) તમામ આંકડા ડિસેમ્બર-૨૦૦૫ સુધીના છે. વેબસાઇટ પરથી ૩) તમામ આંકડા મે-૨૦૦૬ સુધીના છે. રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ, ભારત સરકારની વેબ સાઇટ પરથી.

(લેખક 'ઉન્નતિ'માં નિયામક છે.)

૪) માઈકો સાહસ : લઘુ કે કુટિર ઉદ્યોગ આધારિત ઉત્પાદક કે સેવા એકમો કે જેમાં આછા સંસાધનો, ઓછા રોકાણો અને સરળ ટેકનોલોજીની આવશ્યકતા હોય છે.

૫) વળતર : સ્થળાંતર કરીને ગયેલા કામદારો દ્વારા પોતાના વતનમાં આવેલા ઘર પરિવાર સુધી પહોંચતી નાની રકમ

ઉપરોક્ત પાંચ પ્રવૃત્તિ પૈકી પ્રારંભિક બે પ્રવૃત્તિઓને ભારતમાં વેગ મળેલ છે જ્યારે પાંચમી પ્રવૃત્તિ અત્યંત નબળી રહી છે.

ગુજરાતમાં માઈકો ફાઈનાન્સ

દેશના દક્ષિણના રાજ્યો જેવા કે આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, કેરળ અને

તમિલનાડુ સહિતના રાજ્યોમાં માઈકોફાઈનાન્સ પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ ઝડપથી વધ્યો છે, જ્યારે ગુજરાત આ મોરચે સતત પાછળ રહ્યું છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી જણી શકાય છે કે રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ દ્વારા અપાયેલા કુલ ધિરાણ પૈકી ગુજરાતમાં અડધો ટકા (૦.૪૮%) થી પણ ઓછું ધિરાણ થયેલું છે. એજ પ્રમાણે સ્વસહાય જૂથ અને બેંક વચ્ચે સેતુના મોડેલના મોરચે પણ દક્ષિણ ભારતમાં જ સારું પ્રોત્સાહન મળેલ છે. આ રીતના સેતુરૂપ જોડાણોનું પ્રમાણ દક્ષિણ ભારતમાં ૭૩% છે જ્યારે પશ્ચિમ ભારતમાં ૬% નુંજ પ્રમાણ છે.

જોકે ગુજરાતમાં પણ આ પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ રાજ્યના તમામ વિસ્તારોમાં સામાન્ય રીતે નથી થયો. “નાબાર્ડ” ના જમણાવ્યા મુજબ અમદાવાદ જિલ્લામાં માઈકો ફાઈનાન્સના સૌથી વધુ એવા ૩૫૦૦ જૂથો આવેલા છે. તેમાંય જિલ્લાના શહેરી વિસ્તારોમાં જ પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ થયેલો છે.

જામનગર : વિહંગાવલોકન

જામનગર તે કચ્છના અખાતથી દક્ષિણે દરિયાકાંઠે આવેલો જિલ્લો છે. આ જિલ્લો ૧૪૧૨૫ ચો.કિમી. નો કુલ જમીન વિસ્તાર અને ૨૦૦૧ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે ૧૮,૧૩,૬૮૫ ની

(૪) કોષ્ટક ૨ :

ગુજરાતમાં જિલ્લાવાર માઈકોફાઈનાન્સ

માઈકોફાઈનાન્સ પ્રવૃત્તિનું સ્તર	જિલ્લો
ઉંચું	અમદાવાદ
	મહેસાણા
મધ્યમ	પંચમહાલ
	સાબરકાંઠા વડોદરા
નિમ્ન	બનાસકાંઠા
	ભરૂચ
	દાહોદ
	કચ્છ
	નર્મદા
	પાટણ
	સુરત
	સુરેન્દ્રનગર

કોષ્ટક : ૩ :

જામનગર એક દ્રષ્ટિપાત

કુલ વસતી	૧૮,૧૩,૬૮૫ ચો.કિમી	
કુલ જમીન વિસ્તાર	૧૮,૧૨૫ ચો.કિમી	
સ્ત્રી પુરૂષ પ્રમાણ	૮૪૧ ચો.કિમી	
વસતીની ગીચતા	૧૧૧ ચો.કિમી	
શૈક્ષણિક દર	પુરૂષ	૭૯.૯૫
	મહિલા	૪૬.૯૦
	કુલ	૬૭.૧૯
કામદાર સહભાગિતા દર	૩૮.૪૧	
પ્રતિ હજારે બિન કામદારોની સંખ્યા	૧૬૦૪ ચો.કિમી	
કૃષિક્ષેત્રના કામદારો	૩,૪૬,૪૦૬ ચો.કિમી	
કૃષિક્ષેત્રનામ કામદારો (ટકામાં) ^(૫)	૧૯.૦૭	
બિન કૃષિક્ષેત્રમાં કામદારો	૩,૫૧,૦૬૪ ચો.કિમી	
બિન કૃષિક્ષેત્રમાં કામદારો (ટકામાં)	૧૯.૩૩	
કામદાર વસતીનો સેક્સ રેશિયો	૩૬૦	

(૪)

વેબસાઈટ પરથી. (૫) જિલ્લાનાં કુલ કામદારો પૈકી એક ખાસ ક્ષેત્રમાં જોતરાયેલા કામદારોની ટકાવારી દર્શાવેલી છે.

વસતી ધરાવે છે. જિલ્લામાં દ્વારકા, કલ્યાણપુર, ખંભાળિયા, ભાણવાડ, જામજોધપુર, લાલપુર, જામનગર, કાલાવાડ, ધ્રોળ, અને જોડિયા, લાલપુર અને કલ્યાણપુર તાલુકાઓમાં સંપૂર્ણપણે ગ્રામીણ વસતી વસે છે.

ગુજરાતમાં પ્રતિ હજાર કામદારે બિનકામદારોની સંખ્યા ૧૩૭૫ છે, પરંતુ આ સરેસાશ જામનગરના કિસ્સામાં ૧૬.૬૫ ટકા ઉંચી છે. રાજ્ય સ્તરે કામદાર વર્ગમાં પ્રવર્તી રહેલા ૪૬૯ ના સેક્સ રેશિયાની તુલનામાં પણ જામનગરમાં આ સેક્સ રેશિયોનું પ્રમાણ નીચું છે.

જામનગરમાં માઈક્રોફાઈનાન્સ

વર્તમાનમાં જિલ્લામાં સરકારી વિભાગો, નોડલ બેન્ક્સ, સરકાર દ્વારા રચાયેલી વિકાસ સંસ્થાઓ, ખાનગી અને વાણિજ્ય બેન્કો તેમજ એનબીએફસી અને મુલ્કી નાગરિક મંડળીઓ જેવા આ તમામ સંગઠનો પ્રાથમિક પણે માઈક્રો ફાઈનાન્સ સંસ્થાઓ કે પછી સ્વસહાય પ્રોત્સાહિત સંસ્થાઓના રૂપમાં કાર્યરત છે.

ગુજરાત સરકારનાં ગ્રામીણ વિકાસ અને પંચાયતીરાજ વિભાગ

રૂપિયા ૨૮૦૦૦ કરોડની સ્વર્ણજયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના નો રાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્યરત સ્વરોજગાર કાર્યક્રમ છે. આ કાર્યક્રમ દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વસતી રસ ધરાવતી વ્યક્તિઓને પ્રોજેક્ટના આયોજન, કૌશલ્ય નિર્માણ, ધિરાણ તેમજ બેન્કીંગ આનુષંગિક સુવિધાઓ પુરી પાડે છે. જિલ્લા સ્તરે ડી.આર.ડી.એ. જેવી મુખ્ય અમલકર્તા એજન્સીના નેજા હેઠળ

ચાલતા આ કાર્યક્રમ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે ૭૫:૨૫ ના પ્રમાણમાં ખર્ચ વહેંચાય છે. આ યોજના બીપીએલ પરિવારો તરફ ધ્યાન આપવા ઉપરાંત ઈચ્છુક વ્યક્તિ કે જૂથોને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને તે રાહે સ્વરોજગાર વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.

જામનગરમાં તો આ જૂથોની સંખ્યા ઓછી છે, પરંતુ અમદાવાદ, બનાસકાંઠા, ખેડા, પંચમહાલ, સાબરકાંઠા, સુરત અને વડોદરામાં ચારથી આઠ ગણા વધુ જૂથો આવેલા છે. ગુજરાતને આ યોજના માટે મળેલા કુલ ભંડોળ પૈકી માત્ર એક ચતુર્થાંશ (૨૫.૩૧%) ભંડોળનો ખર્ચ કરી શકેલ છે. તો જામનગર વળી ઉપલબ્ધ ભંડોળના ૧૯% ભંડોળનો જ ઉપયોગ કરી શકેલ છે. વર્તમાનમાં મોટાભાગની ધિરાણ સહાય ખાનગી વાણિજ્ય બેન્કો દ્વારા જ ઉપલબ્ધ રહે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સહકારી બેન્કોની ઉપસ્થિતિ હોવા છતાં જરૂરી ધિરાણ પુરૂ પાડવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે.

અસરકારક જૂથોનો અભાવ, સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને સામેલ કરવાના મર્યાદિત પ્રયાસ, ધિરાણની અંશતઃ વહેંચણી અને આવી નાણાક્રિય મધ્યસ્થી સંસ્થાઓ સાથે લાભાર્થીઓ મર્યાદિત સંકળાયેલા હોવાથી આ કાર્યક્રમ માટાપાયે રોજગારીની તક પણ ઉભી કરી શકશે નથી.

ગુજરાત સરકારના ગ્રામીણ વિકાસ વિભાગે આ ઉપરાંત મહિલાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને “સખી મંડળ” જેવી યોજનાની પણ પહેલ કરી છે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ ૧.૪૦ લાખ જૂથોની રચના થશે અને તેમને બેન્કોની ધિરાણ

સુવિધાથી સંકળવામાં આવશે. નાબાઈ આ કાર્યક્રમનું સંચાલન કરે છે. આ કાર્યક્રમના અમલ માટે કુલ રૂપિયા ૮૩૮૮.૫૯ લાખનું ભંડોળ ફાળવવામાં આવ્યું છે.

સ્વસહાય પ્રાથમિક સંસ્થાઓ મારફતે નાબાઈનો માઈક્રોફાઈનાન્સ કાર્યક્રમ

નાબાઈ ગુજરાતમાં સ્વસહાય પ્રાથમિક સંસ્થાઓની મદદથી માઈક્રોફાઈનાન્સને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ હેતુસર તેણે ત્રણ સ્વસહાય પ્રોત્સાહન સંસ્થાઓ પર પસંદગી ઉતારી છે.

(અ) એસએવીએ : બંસરી ભટ્ટ ભાણવાડ, ખંભાળિયા, અને કલ્યાણપુર તાલુકામાં સક્રિય છે.

(બ) તાતા કેમિકલ્સની ગ્રામીણ વિકાસ સંસ્થા.

(ક) સેન્ટ ઝેવિયર મિશન

આ સંગઠનો જામનગરમાં ૨૫૦ જેટલા જૂથોનું સંચાલન કરે છે. સ્વસહાય જૂથો તેમને જરૂરી વહીવટી અને હિસાબ જાણવણીમાં મદદરૂપ બને છે. એક વાર જૂથની રચના થતાં જ જૂથના નેતા નાણાકીય થાપણો એકઠી કરીને સ્થાનિક બેન્ક ખાતામાં જમા કરાવે છે. એકવાર બેન્ક સાથે સંકળાઈ જતાં તેમને મોટા પ્રમાણમાં ધિરાણ મળવા લાગે છે અને જૂથ આંતરિક ધિરાણને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે. બેન્કો જૂથને ૧૧%ના દરે લોન ધિરાણ પુરૂં પાડે છે. લોન દ્વારા રૂપિયા ૭૦,૦૦૦ સુધીની રકમ મેળવી શકાય છે. જૂથો ત્યાર બાદ જૂથના સભ્યોને વ્યક્તિગત ધોરણે પ્રતિમાસ ૨%ના દરે ધિરાણ પડૂં પાડે છે. સભ્યો રૂપિયા ૨૦,૦૦૦ સુધીની લોન મેળવી શકે છે. નાની લોન ઘર વપરાશના અવરોધ

દૂર કરવા ખર્ચી શકાતી હોય છે, જ્યારે મોટી રકમના ધિરાણોનું આવક સર્જનની પ્રક્રિયામાં રોકાણ કરવું ફરજિયાત છે.

લોનની રકમની મહદઅંશે છ થી આઠ મહિનામાં ફેર ચુકવણી કરવાની રહે છે. લોનની રકમ, ફેર ચુકવણીની ક્ષમતા અને લોનનો હેતુ વગેરે ધ્યાને રાખીને મર્યાદા નક્કી થતી હોય છે. વસુલાતનો દર ૮૫% સુધીનો હોય છે.

વાણિજ્ય બેન્કો

ખાનગી બેંકો રાજ્યમાં માઈક્રોફાઈનાન્સ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવામાં ભૂમિકા નિભાવતી વાણિજ્ય બેન્કોમાં મોખરાની ભૂમિકા નિભાવે છે. આ બેન્ક વર્ષે દહાડે માઈક્રોફાઈનાન્સ ક્ષેત્રે રૂપિયા ૨૦૦ કરોડ સુધીના ધિરાણ કરે છે. બેન્ક સરેરાસ રૂપિયા ૨૫૦૦૦ સુધીની લોન આપે છે.

શહેરી વિસ્તારોમાં બેન્કો સીધા લાભાર્થીઓ કે પછી સ્વસહાય પ્રોત્સાહન સંસ્થાઓના મધ્યસ્થી ધિરાણ આપવાનું પસંદ કરતી હોય છે. જો કે આ જ વાણિજ્ય બેન્કે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્વસહાય જૂથો- સ્વસહાય પ્રોત્સાહન સંસ્થાઓના (એચ.એચ.પી.આઈ) મધ્યસ્થી કે તેમના આધારિત ધિરાણ કરતી હોય છે. અમદાવાદ અને વડોદરા જેવા શહેરી વિસ્તારો તેમજ રાજ્યના વિવિધ આદિવાસી જિલ્લાઓમાં આ પ્રવૃત્તિ સારી રીતે ચાલે છે.

જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કો

જામનગર જિલ્લામાં સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા અને સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર સક્રિય છે. એસબીઆઈ રાજ્યમાં વાર્ષિક રૂપિયા ૮૦૦ કરોડ જેટલું માઈક્રોફાઈનાન્સ ધિરાણ કરે છે. આ બેન્કની શાખાઓનો અંતરિયાળ

વિસ્તારોમાં વ્યાપ થયેલો હોવાથી અને લાભાર્થીઓને સીધા ધિરાણ મળતું હોવાથી નીચા અને અસરકારક વ્યાજદરે ધિરાણ ઉપલબ્ધ રહે છે. બેન્ક સરેરાસ રૂપિયા ૨૫,૦૦૦ સુધીનું ધિરાણ કરે છે. આ બેન્ક રૂપિયા ૫૦૦૦ થી માંડીને રૂપિયા ૧,૦૦,૦૦૦ સુધીનું ધિરાણ ૮.૩ ટકાના દરે કરે છે.

જિલ્લાના સ્થાનિક સ્તરના દૂધ સંગઠનો સાથે થયેલ વિધિવત કરારોને પગલે આ બેન્કે સભ્યો સાથે ધિરાણ અને બચત ખાતાથી સીધી પણ સંકળાયેલી હોય છે. વધુમાં એસબીઆઈએ ભારતીય ટપાલ વિભાગ સાથે પણ કરાર સાધેલ છે. આ કરારની રૂએ પ્રત્યેક ટપાલ કચેરી બેન્કની સ્વતંત્ર શાખાના રૂપમાં સેવા આપશે. આ રાહે પોસ્ટ ઓફિસ પણ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખાતેદારોના બચતખાતા નિભાવવા ઉપરાંત ધિરાણ અરજીઓ સ્વીકારને ધિરાણ મંજૂર કરવાની કામગીરી કરશે.

ઉપસંહાર

વિકાસ પ્રક્રિયામાં મોટાપાયે હસ્તક્ષેપ કરવાની ક્ષમતા ધરાવતા માઈક્રોફાઈનાન્સ ક્ષેત્રે જામનગરમાં ઓછુ ખેડાણ થયેલું છે. આ ક્ષેત્રે ક્ષમતાઓમાં વૃદ્ધિ કરવી જરૂરી છે. જિલ્લામાં સ્વૈચ્છીક સંગઠનો બહારની ક્ષમતા નિર્માણ સંસ્થાઓ સાથે પુરતા પ્રમાણમાં સંકળાયેલી નથી. લાભાર્થીઓને કાર્યકારી મુડી મેળવવામાં સ્વસહાય જૂથો તરફથી મળી રહેતી હંગામી મદદથી ગરીબી નિવારણ કે પછી મહિલા સશક્તિકરણ જેવા લાંબાગાળાના હેતુ સિધ્ધ નહીં થઈ શકે. બચતોની સાથો સાથ સામાજિક સુરક્ષા વધારતા અને વિકાસકીય સાહસને પ્રોત્સાહન આપતા ધિરાણની જરૂરિયાતોને ઓળખીને આગળ વધવાની જરૂર છે. સ્વૈચ્છીક સંગઠનોના સ્તરે ટેકનોલોજીમાં

સુધાર લાવવાની જરૂર છે. જામનગરમાં માઈક્રોફાઈનાન્સ હકારાત્મક વિસ્તારની વ્યાપક તક રહેલી છે.

(અનુસંધાન પેજનં ૩૨ થી ચાલુ)

ઉપ સંહાર

લોકો વચ્ચે કામ કરતાં એવું અનુભવ્યું છે કે ગરીબ મહિલાઓ તેમના જીવયાપનની ટકાઉ વ્યવસ્થા કરી શકે તે માટે સ્વસહાય જૂથોમાં નોંધપાત્ર રોકાણો કરવાની જરૂર છે. સ્વસહાય જૂથો તે મહિલાઓમાં પરિવર્તન લાવવા યોગ્ય ઢાંચો પૂરો પાડે છે. મહિલાઓને સંજોગોની શિકાર કે પછી માત્ર સરકારી યોજનાના લાભાર્થીની ભૂમિકામાંથી બહાર કાઢીને સ્વસહાય યોજનાઓ મહિલાઓને સામાજિક નેતા કે પછી ઘર પરિવારમાં નિર્ણયો લેતા વ્યક્તિત્વમાં તબદિલ કરે છે.

સ્વસહાય જૂથની દેશભરમાં પથરાયેલી અસંખ્ય મહિલાઓ પોતાના ઘર પરિવાર, સમુદાયો કે પછી રાજકારણમાં પરિવર્તનનો પવન ફૂંકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. સરકાર, સરકારી નીતિઓ અને સંગઠનો જવાબદારી સંભાળવાની તેમની આ ક્ષમતાને પિછાણીને તેને માન્યતા આપે તેની જરૂર છે. અન્યથા માઈક્રો ફાઈનાન્સ યોજનાઓ સામાજિક પરિવર્તન સાધનારૂં સાધન નહીં પરંતુ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલાં ગરીબ વર્ગોને આર્થિક સલામતી પૂરી પાડતી સામાજિક માળખાકીય વ્યવસ્થા માત્ર જ બની રહેશે. સંગઠનો, સરકાર કે સરકારી નીતિઓ તેને સશક્તિકરણનું સાધન બનાવવાની દિશામાં ઓપ નહીં આપે તો માઈક્રો ધિરાણ યોજનાઓ પણ ગરીબ મહિલાઓ માટે ગરીબી ઘટાડીને તેમને શક્તિશાળી બનાવનારું સાધન નહીં પરંતુ ઋણનો એક વધારાનો બોજો લાદનારૂં સાધન બની રહેવાનો પણ ભય સમાયેલો છે.

“માઈકો ફાઇનાન્સ દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસની ઉજળી તકો”

૭-પ્રો. ધીરેન વંડા

તિરૂપતિ (આંધ્રપ્રદેશ) માં વસતી મહિલાઓ આજુબાજુના વિસ્તારમાંથી સ્થળાંતર પામીને આવેલી જે નિરક્ષર, ગરીબ, બેકાર અને જીવ જરૂરીયાતની પાયાની ચીજ-વસ્તુથી વંચિત રહેલી હોવાથી સામાજિક ધંધામાં જોડાયેલી. “મહિલા અભ્યુદય બોડુપુ સંગમ” જે સ્વસહાય જૂથો ઉભા કરી, નાણાકીય બચત કરાવી, બેંકોમાંથી નાણાકીય સવલતો અપાવે છે, જેમાં ૧૦ થી ૧૫ સભ્યો હોય છે. તેણે “પચાવતી સંગમ” ની સ્થાપના કરી. આજથી ૧૦ વર્ષ પહેલાં સ્થાપના થયાં પછી જૂલાઈ’૦૬ માં કુલ ૨૨૧ સંગમ, ૨૬૪૭ સભ્યો બનાવી રૂ. ૩૮.૫૮ લાખની બચત મૂડી તથા રૂ. ૮.૩૧ લાખનું સંયુક્ત ફંડ ઉભુ કર્યું.

વિકસતા રાષ્ટ્રોમાં ગરીબી નાબુદીકરણ અને નબળા લોકોને વધુ શક્તિમાન બનાવવા માટે માઈકોફાઇનાન્સ કાર્યક્રમોનું પ્રમાણ વધ્યું છે. ભારતમાં ૧૯૯૨માં માઈકોફાઇનાન્સ કાર્યક્રમોને પાઈલોટ પ્રોજેક્ટ તરીકે મુકવામાં આવ્યો અને એક દસકાના સમયગાળામાં કાર્યક્રમોની સંખ્યામાં તથા લાભાર્થીઓની સંખ્યા બન્ને ક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો છે.

(નાયક, ૨૦૦૪)

માઈકોકેડીટને વ્યાખ્યાન્વીત કરવું હોય તો, “ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા ગરીબ લોકોને ટુંકી રકમની મદદ કરી, નાની ચીજ વસ્તુના ઉત્પાદન માટે પ્રોત્સાહિત કરી તેમની આવકનું પ્રમાણ વધારવું અને નાણાકીય સહાય આપતી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપી સુધારવી”

(આરબીઆઈ, ૨૦૦૭)

દેશના વિકાસમાં જરૂરિયાત વાળા લોકોને, ખાસ કરીને ગરીબો, તરછોડાયેલા, ગ્રામીણ મહિલાઓ વગેરેને મદદ કરવાની નીતિઓમાં માઈકોફાઇનાન્સ કાર્યક્રમોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. માઈકોફાઇનાન્સ કાર્યક્રમોની ઉત્ક્રાંતિ તો વિકસતા રાષ્ટ્રોમાં ગરીબી નાબુદીનાં કાર્યક્રમોમાંથી જ થઈ

છે. માટે જ ગરીબી નાબુદીના કાર્યક્રમોમાં જોડાયેલી સંસ્થાઓએ અને નીતિ ઘડનારાઓએ ગરીબ લોકોને આપવામાં આવતી નાણાકીય સહાયને વધુમાં વધુ મહત્વ આપ્યું છે. માઈકો ફાઇનાન્સ કાર્યક્રમો એટલા માટે વધુ મહત્વના છે કે ઘણી વખત મોટી રકમની નાણાકીય સહાય પોષણક્ષમ વિકાસ પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ જાય ત્યારે માઈકોફાઇનાન્સ કાર્યક્રમો વધુ અસરકારક સાબિત થાય છે.

ભારતમાં માઈકોફાઇનાન્સ ની આવશ્યકતા

ભારતમાં સરકારી સંસ્થાઓ અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ માઈકોફાઇનાન્સ યોજનાને અનુસરે છે. સામાન્ય રીતે વિકસતા રાષ્ટ્રોમાં નાણાકીય સહાયને ગુમાવવા યોગ્ય સાધન તરીકેજ વાપરવામાં આવે છે. માટેજ માઈકોફાઇનાન્સ યોજનાનું નવીનીકરણ અને મજબુતીકરણ વિચારવામાં આવ્યું

(માઈકોફાઇનાન્સ ઈન્ટરવેન્શન, ૨૦૦૭)

બેરોજગારીની સમસ્યાનાં નિરાકરણ માટે સ્વરોજગારીની તકો વધારવાનો એક વિકલ્પ વિચારાય છે. આપણાં દેશમાં ૨૪ કરોડ લોકો ગરીબી

રેખા નીચે જીવે છે. તેમને સ્વરોજગારી પ્રાપ્ત થાય તે માટે, ગરીબોનાં ઉત્થાન માટે માઈકોફાઇનાન્સ કાર્યક્રમોજ અસરકારક જણાયા છે, પરંતુ દેશની કુલ નાણાકીય જરૂરીયાત લગભગ રૂ. ૫૦,૦૦૦ કરોડ અંદાજવામાં આવે છે. જ્યારે સરકારી, બીનસરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતી નાણાકીય સવલતો માત્ર રૂ. ૫૦૦૦ થી વધારે નથી. આમ વર્તમાન માઈકોફાઇનાન્સ કાર્યક્રમો સમગ્ર દેશની માત્ર ૫% થી ૧૦% જરૂરીયાતો સંતોષી શક્યા છે. તેથી આ ક્ષેત્રને વિસ્તારવાની ફેવાવાની વિશાળ તકો રહેલી છે.

(સ્કીમ ઓફ માઈકોફાઇનાન્સ પ્રોગ્રામ, ૨૦૦૪)

૧૯૯૦ પહેલાં ગ્રામીણ મહિલાઓને નાણાકીય સહાય લગભગ અપાતી નહોતી. પરંતુ કેટલાક અભ્યાસ અને સર્વેક્ષણ પછી મહિલાઓને આર્થિક સહાય આપવાનું પણ વિચારવામાં આવ્યું છે. એક માન્યતા એ પણ જોવા મળી છે કે ગ્રામીણ ગરીબો શિક્ષણના અભાવે, આવડતના અભાવે બચતના અભાવે, નાણાકીય સધ્ધરતાના અભાવે બેંકમાંથી ધિરાણ મેળવવા પાત્ર રહેતા નથી. જ્યારે કેટલાંક સ્વસહાય જૂથો ના અનુભવે જાણવા મળ્યું છે

લેખક કોલેજ ઓફ રૂરલ સ્ટડીજ, માંગરોળમાં વ્યાખ્યાતા છે.

કે ગ્રામીણ ગરીબો તેમને મળતી નાણાકીય સહાયના કાર્યક્રમ વ્યવસ્થાપકો છે. તેમને સમયસર અને પૂરતી નાણાકીય સહાય મળી રહે તે અતિઆવશ્યક છે. અન્ય સંસ્થાઓની મદદથી લીધેલ નાણાકીય સહાય ને બદલે સ્વસહાય જૂથની મદદથી લેવાયેલી નાણાકીય સહાય સ્વરોજગારી અને આર્થિક સધ્ધરતાનું નિદર્શન પુરૂ પાડે છે. ઘણાં અભ્યાસો પરથી જાણવા મળે છે કે ગરીબોનું સશક્તિકરણ અને નાણાકીય સહાયની લભ્યતા વચ્ચે સહસંબંધ રહેલો છે.

(શીલા પુરોહીત, ૨૦૦૭)

ગ્રામીણ વિકાસ માટે માઈક્રોફાઈનાન્સનાં સધ્ધર પગલાં

વર્તમાન સમયમાં વૈશ્વિકરણ સ્વીકારતા રાષ્ટ્રોમાં હકારાત્મક ગ્રામીણ વિકાસના પ્રયત્નો ની સાથે સાથે માઈક્રોફાઈનાન્સનો અભિગમ પણ સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન પુરૂ પાડે છે. ભારતમાં ૭૦ ના દાયકામાં “ગ્રામીણ બેંકો” ની સ્થાપના વખતે વાપરવામાં આવેલું રાજકીય સૂત્ર ‘ગરીબી હટાઓ’ ઉપરથી જ માઈક્રોફાઈનાન્સની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવેલી (નાયક અને મિશ્રા) ૩૧-૩-૦૩ સુધીમાં માઈક્રોફાઈનાન્સ કાર્યક્રમો દ્વારા ૩૧૦૦૦ ગામડાઓમાં રૂ. ૨૦૦૦ કરોડ, ૧૧.૬ મીલીયન ગરીબોને, ૭.૧૭ લાખ સ્વસહાય જૂથોની મદદથી નાણાકીય સહાય આપવામાં આવી. સ્વસહાય જૂથોની સંખ્યામાં એકદમ ઉછાળો આપવાનું મહત્વનું કારણ તો ૫૦૪ બેંક શાખાઓ, ૨૮૦૦ બીનસરકારી સંસ્થાઓ તથા અન્ય સંસ્થાઓનાં પ્રયત્નો જ ગણાય. આગળ પડતી રાષ્ટ્રીય સ્તરની નાણાકીય

સંસ્થાઓમાં સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડીયા નાબાર્ડ અને રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ માઈક્રોક્રેડિટ ચળવળમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ બંધી સગવડતાઓ પછી પણ માત્ર ૨૨.૩% લોકોને જ નાણાકીય સહાય પણ માત્ર રૂ. ૧૩૬૦/- થાય છે. કોઈ પણ કુટુંબની ગરીબી દૂર કરવા માટે આટલી સહાય પૂરતી નથી તે સ્પષ્ટ છે. જો કોઈપણ ગરીબ કુટુંબ પોતાનો ધંધો કે વ્યવસાય ચાલુ કરવા ઈચ્છે જેમાંથી તે કુટુંબનાં જીવન નિર્વાહ જેટલી કાયમી આવક પ્રાપ્ત થાય તો ઓછામાં ઓછી રૂ. ૨૦,૦૦૦/- ની નાણાકીય સહાયની આવશ્યતા રહે છે. ભારત દેશની માઈક્રોફાઈનાન્સની કુલ વાર્ષિક જરૂરિયાત રૂ. ૩૦,૦૦૦ કરોડ થી રૂ. ૫૦,૦૦૦/- કરોડ અંદાજવામાં આવે છે. પરંતુ ૨૦૦૨-૦૩ માં માત્ર રૂ. ૨૦૦૦ કરોડની વાસ્તવિક ચૂકવણી કરવામાં આવેલી. માટેજ રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાએ કોમર્શીયલ બેંકોને પોતાની ફાઈનાન્સ એક્ટીવીટી વિસ્તારવાની ભલામણ કરી છે. ૨૦૦૬માં એ આવી કેટલીક ભલામણો નીચે પ્રમાણે કરેલી.

- દરેક બેંકોએ પોતાની શાખાઓને ધિરાણ આપવા માટે પ્રોત્સાહન અને પ્રલોભનો આપવા.
- ધિરાણ માટેની વહીવટી પ્રક્રિયા સરળ અને ટુંકી બનાવવી.
- ધિરાણ મેળવવા માટે સ્વસહાય જૂથો નો સંપર્ક સરળ બનાવવો.
- નાબાર્ડે સુક્ષ્મધિરાણની પ્રક્રિયા સરળ બનાવવી.
- નાબાર્ડે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી કે દરેક બેંક પોતાના માઈક્રોફાઈનાન્સના અનુભવો દરેકને જણાવી શકે.

ની આ ભલામણોને કારણે તો બેંક પણ માઈક્રોફાઈનાન્સના ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કરે છે. તેની સાથે સાથે બેંક, બેંક, બેંક પણ આ ક્ષેત્રમાં જોડાઈ છે. પરંતુ આ પરિસ્થિતિમાં કેન્દ્ર સરકારે અને એ જરૂરી નીતિવિષયક સહકાર આપવો જરૂરી બન્યો છે. બેંકોના નાણાકીય સહકારથી હેન્ડલુમ, ફેબ્રીક્સ, ગારમેન્ટ્સ, કારપેટ, હેન્ડીક્રાફ્ટ, મધમાખી ઉછેર, રેશમના કીડાનો ઉછેર, પશુપાલન, મરઘાઉછેર, જેવી પ્રવૃત્તિઓને વિકસવાની શક્યતાઓ ઉભી થઈ છે. સાથે સાથે વર્કશોપ, પ્રોવીઝન સ્ટોર, ચાની રેકડી, દૂકાન વગેરે ધંધા સ્થાપવામાં નાણાકીય સહાયની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. (નાયક, ૨૦૦૪)

માઈક્રોફાઈનાન્સ દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસ ૧) પન્નાવતી સંગમ:

તિરૂપતિ (આંધ્રપ્રદેશ) માં વસતી મહિલાઓ આજુબાજુના વિસ્તારમાંથી સ્થળાંતર પામીને આવેલી જે નિરક્ષર, ગરીબ, બેકાર અને જીવ જરૂરીયાતની પાયાની ચીજ-વસ્તુથી વંચિત રહેલી હોવાથી સામાજિક ધંધામાં જોડાયેલી. “મહિલા અભ્યુદય બોડુપુ સંગમ” જે સ્વસહાય જૂથો ઉભા કરી, નાણાકીય બચત કરાવી, બેંકોમાંથી નાણાકીય સવલતો અપાવે છે, જેમાં ૧૦ થી ૧૫ સભ્યો હોય છે. તેણે “પન્નાવતી સંગમ” ની સ્થાપના કરી. આજથી ૧૦ વર્ષ પહેલાં સ્થાપના થયાં પછી જૂલાઈ’૦૬ માં કુલ ૨૨૧ સંગમ, ૨૬૪૭ સભ્યો બનાવી રૂ. ૩૮.૫૮ લાખની બચત મૂડી તથા રૂ. ૮.૩૧ લાખનું સંયુક્ત ફંડ ઉભુ કર્યું પરિણામે માંથી રૂ. ૪ લાખની નાણાકીય સહાય પ્રાપ્ત

થઈ. જેનાં કારણે ૨૦૦ મહિલાઓએ પોતાની આવક મેળવતા વ્યવસાયો ચાલુ કર્યાં. બેંકની સહાયના પુનઃ ભરણાની નિયમિતતા થી પ્રભાવિત થઈ એ બીજી રૂ.૫ લાખની નાણાકીય સહાય મંજૂર કરી. આમ 'પન્નાવતી સંગમ' માં જોડાયેલી મહિલાઓ સ્વસહાયમાંથી પોતાના જીવન નિર્વાહ માટેની આવક પ્રાપ્ત કરતી થઈ.

(શીલા પુરોહિત, ૨૦૦૭)

(૨) રાષ્ટ્રીય સેવા સમિતિ (

રાષ્ટ્રીય સેવા સમિતિ, ની સ્થાપના ૧૯૮૧માં તિરૂપતીમાં જ કરવામાં આવેલી. આન્ધ્રપ્રદેશનાં રાયલસીમા જિલ્લામા દુષ્કાળ પીડીત લોકો માટે પ્રવૃત્તિ વિચારવામાં આવી. આ વિસ્તાર આદિવાસી જાતિનો, પછાત વિસ્તાર છે, જ્યાં કેટલાક એગ્રો-પ્રોસેસીંગ યુનિટ સિવાય કોઈ ઉદ્યોગો નથી, અને વસતી વધારાને કારણે ગરીબી, બેકારીની સમસ્યાઓ સર્જાઈ.

૧૮ વર્ષનાં સમય પછી દ્વારા આંધ્રપ્રદેશ, ઓરીસ્સા અને તામીલનાડુના પછાત વિસ્તારમાં સફળ વહીવટીતંત્ર ઊભુ કરાયું. શરૂઆતમાં વિકાસ લક્ષી ત્રણ કાર્યક્રમો આઠ ગામડાઓમાં ૧૫ વ્યક્તિઓના સહયોગથી આરંભાયા. ૧૯૯૭-૯૮ માં તે વધીને ૩૨ કાર્યક્રમોમાં ૩૫૪૦ ગામડાઓમાં, ૩૬૯૫ કાર્યકારો કામ કરતા થયાં, આમ રાષ્ટ્રીય સેવા સમિતિ દ્વારા ગ્રામ વિકાસની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો.

(શીલા પુરોહીત, ૨૦૦૭)

(૩) ગ્રેઈન બેંક

ખોરાકની પૂર્તતા માટે

ગામડાઓમાં સ્વસહાય જૂથ અને બેંકોનાં નાણાકીય સહયોગથી “ગ્રેઈન બેંક”ની સ્થાપના કરવામાં આવી. છત્તિસગઢ ના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ત્રણ ગ્રેઈન બેંક સ્થાપવામાં આવી. બેંક તરફથી રૂ.૩.૭૮ લાખની નાણાકીય સહાય મંજૂર થઈ. ૩૧ માર્ચ ૨૦૦૬ ના રોજ ૨૯ સ્વસહાય જૂથો એ રૂ. ૭૨૩૫૦/- ની રોકડ અને રૂ. ૨૫૮૦ની કિંમતનું અનાજ બચાવ્યું

(નાબાર્ડ, એન્યુઅલ રીપોર્ટ, ૨૦૦૬)

(૪) હિસાબ લખતા ગ્રામીણ સ્વયંસેવકો

૨૦૦૪-૦૫ માં ઉત્તરપ્રદેશના ત્રણ જિલ્લાઓ બિહારના બે જિલ્લાઓમાં પાંચ રીજીયોનલ રૂરલ બેંકની મદદથી સ્વસહાય જૂથોના હિસાબોની ચોક્કસાઈ, નિયમિતતા માટે સ્વયંસેવકોને તાલિમ આપવાની વ્યવસ્થા વિચારવામાં આવી. સ્વયંસેવકોને માનદવેતન, તાલિમ આપનારઓને ભથ્થુ, સ્ટેશનરી ખર્ચ વગેરેને પહોંચી વળવા રૂ.૭.૫૦ લાખની નાણાકીય સહાય મંજૂર કરવામાં આવી. માર્ચ ૨૦૦૬ ના અંતે કુલ ૪૧ સ્વયંસેવક તાલિમ પામ્યા અને ૫૦૨ જેટલા સ્વસહાય જૂથોની હિસાબી વ્યવસ્થા સંભાળતા થયાં. આમ ગ્રામીણ યુવાનોને પોતાની જ સંસ્થાઓમાં રોજગારી પ્રાપ્ત થતાં નિયમિત આવક મળવા લાગી. સંસ્થાઓનો હિસાબ નિયમિત, ચોક્કસાઈ વાળો બનતા વહીવટ પારદર્શી બન્યો અને વધુ લોકો તેમાં જોડાવા લાગ્યા

(નાબાર્ડ, એન્યુઅલ રીપોર્ટ, ૨૦૦૬)

(૫) ‘ઈ-ગ્રામ’ યોજના

ગામડામાં વસતા લોકોને અને

સ્વસહાય જૂથોના સભ્યોને આવશ્યક માહિતી મળી રહે તે હેતુથી ૨૦૦૫-૦૬ માં નાબાર્ડની સહાયથી કર્ણાટકનાં ૧૩ ગામડાઓમાં માહિતી કેન્દ્રો સ્થાપવામાં આવ્યા. આ કોમ્પ્યુટરઝડ માહિતી કેન્દ્રો દ્વારા હવામાનની વિગતો, આગાહીઓ, ખેતીમાં ખેતીકામોનો સમય, ઉત્પાદન થયેલ ચીજ વસ્તુના બજાર ભાવો, જમીનનાં રેકોર્ડ અને અન્ય જરૂરી માહિતી લોકોને આપવામાં આવતી. નાબાર્ડની મદદથી વધારાના ૩૭ માહિતી કેન્દ્રો સ્થાપવામાં આવ્યાં. જેથી મોટી સંખ્યામાં ગ્રામલોકોને, કારીગરોને, ખેડૂતોને ધંધાર્થીઓને, વેપારીઓને જરૂરીયાત મૂજબની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ. અને ગ્રામ વિકાસની પ્રક્રિયા ઝડપી બની.

(નાબાર્ડ, એન્યુઅલ રીપોર્ટ, ૨૦૦૬)

(૬) જોઈન્ટ લાયેબીલીટી ગ્રુપ

૨૦૦૪-૦૫ માં આસામ, બિહાર, કર્ણાટક, કેરલ, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, તામીલનાડુ, અને પ.બંગાળ એમ આઠ રાજ્યોના વિવિધ એગ્રો-ક્લાયમેટિક ઝોન

માં ૧૦ રીજીયોનલ રૂરલ બેંકની સહાયથી ૫૬૫ જોઈન્ટ લાયેબીલીટી ગ્રુપ સ્થાપવામાં આવ્યા. તેમના માટે રૂ. ૭.૯૩ કરોડની સહાય મંજૂર કરવામાં આવી. ૩૨ માર્ચ ૨૦૦૬ વખતે કુલ ૮૫૦ ની સંખ્યાને રૂ.૧૨.૪૦ કરોડની નાણાકીય સહાય જાહેર કરવામાં આવી હતી. આ સહાયનો ઉપયોગ સ્વરોજગારીની તકો ઉભી કરવામાટે ગૃહ ઉદ્યોગો, ખેતીકામ, નાના ધંધાએ વગેરે પાછળ કરવાથી ગ્રામ વિકાસ શક્ય બન્યો.

(નાબાર્ડ, એન્યુઅલ રીપોર્ટ, ૨૦૦૬)

સ્વ સહાય જૂથ - બેંક જોડાણ કાર્યક્રમ

© મુકેશ સી. ઠક્કર

આ કાર્યક્રમમાં જોડાયેલ સહુના સહકારથી માર્ચ ૨૦૦૬ સુધી ૨૨ લાખથી વધારે જૂથોને બેંક ધિરાણ અપાયેલ છે. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત દેશના ૩ કરોડ ૩૦ લાખ કુટુંબો બેંકીંગ સંસ્થાઓથી સ્વસહાય જૂથો મારફતે જોડાયેલા છે. ગુજરાત રાજ્યમાં આ કાર્યક્રમ ૧૯૯૫ થી શરુ કરવામાં આવ્યો. ધીરે ધીરે આ કાર્યક્રમનો ફેલાવો નાના વિસ્તારોમાં, ખાસ કરીને બનાસકાંઠા થી ડાંગ સુધીના આદિવાસી વિસ્તારોમાં થતો રહ્યો. પરિણામ સ્વરૂપ માર્ચ ૨૦૦૭ સુધી કુલ ૮૦,૦૦૦ થી વધુ જૂથોનાં બચત ખાતાઓ વિવિધ બેંકોમાં ખોલાયા જે પૈકી ૪૩,૦૦૦ થી વધુ જૂથોને રૂ. ૨૧૩ કરોડ જેટલું ધિરાણ બેંકો મારફત મળેલ છે.

ભારતીય રિઝર્વ બેંકના માર્ગદર્શન મુજબ ૩૧-૧૨-૨૦૦૭ સુધી આ દેશના દરેક કુટુંબને બેંક સાથે જોડવાની પ્રક્રિયા પુર્ણ કરવાની છે. જેને બીજા શબ્દોમાં

, અથવા વિનિત્ય સમાવેશ કહી શકાય. એક સર્વે મુજબ દેશના લગભગ ૪૮% કુટુંબોને બેંક જોડે કોઈ પણ વ્યવહાર ન હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં એક મોટો વર્ગ બેંકીંગ સેવાઓથી વંચિત છે.

રાષ્ટ્રીય કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંકે (નાબાર્ડ) આ દિશામાં અમુક વર્ષો પહેલાજ જરુરી પહેલ કરી હતી. નાબાર્ડની સ્થાપના ૧૯૮૨ માં થયા બાદ આ સંસ્થાએ એના મેનડેટ મુજબ સર્વે હાથ ધર્યા અને પરિણામ સ્વરૂપ એવું જણાયું કે મોટા ભાગના ગ્રામિણ વિસ્તારો, આદિવાસી વિસ્તારો તથા પછાત વિસ્તારોમાં બેંકીંગ સુવિધાઓનો સદંતર અભાવ છે અથવા આ સુવિધાઓ જૂજ લોકો માટેજ ઉપલબ્ધ છે.

ના બાર્ડે હાથ ધરેલ સર્વેમાં અમુક ચોંકાવનારી વિગતો બહાર આવી હતી જે મુજબ આ વિસ્તારોની બેંકીંગ સુવિધાની જરુરીયાતો પુરી પાડવા માટે એ નવા અભિગમની જરુરત જણાઈ.

ગામડાઓમાં તથા આવા દુર-દુરાજના વિસ્તારોમાં વસતા લોકોની જરુરીયાતો નાના, તાત્કાલિક તથા મોટા ભાગે અંગત ઊપયોગો માટેની હતી.

આ જાતની સુવિધાઓ પુરી પાડવા માટે એક તો બેંકો ટેવાયેલી ન હતી તથા આ સુવિધાઓ પુરી પાડવાનો ખર્ચ બીજા વિસ્તારમાં આવીજ સુવિધાઓ પુરી પાડવાના ખર્ચ કરતા ઘણો વધારે હતો.

સરકારી માળખું નબળું થવાને કારણે પહેલા જે સુવિધાઓ પ્રાથમિક સેવા સહકારી મંડળીઓ ગ્રામવાસીઓને પુરી પાડતી હતી તે ધીમે ધીમે સાહુકારો મારફત પુરી પડતી થઈ ગઈ. રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો, સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા તથા તેની સહયોગી બેંકો અને ગ્રામીણ બેંકોએ પોતાનો ફેલાવો આવા વિસ્તારોમાં જરુર વધાર્યો છે. છતાં હજી ઘણા વિસ્તારોમાં તેમણે પગ પેસારો કરેલ નથી.

એવી વ્યવસ્થાની શોધ આરંભાઈ જેમાં લોકોને એમની જરુરીયાત મુજબ, એમનાજ વિસ્તારોમાં, ઓછા ખર્ચે બેંકીંગ સુવિધા મળી રહે. તથા આવી સુવિધા પુરી પાડનાર બેંકોને પણ આ સેવાઓ માટેનો ખર્ચ મર્યાદિત આવે જેથી કરીને આ

ધંધો તેમના માટે નફાકારક બની રહે. ફળ સ્વરૂપે સ્વસહાય જૂથ કાર્યક્રમ નો જન્મ થયો.

સ્વસહાય જૂથ એટલે ૧૫ થી ૨૦ ભાઈઓ અથવા બહેનોનું જૂથ જે એકજ સમુદાય કે જાતિના હોય, જેમની પાસે જીવન નિર્વાહના એક સરખા સાધનો હોય, તેમની એક સરખી રહેણી-કરણી તથા એકજ વિસ્તારમાં રહેતા હોય. કુટુંબ દીઠ એકજ વ્યક્તિ આ જૂથનો સભ્ય હોઈ શકે છે. જૂથની મિટીંગો નિયમિત પણે યોજાય છે. તથા મિટીંગોની કાર્યવાહીની નોંધ લખાય છે. આવા જૂથોની કોઈ પણ કાયદા હેઠળ નોંધણી કરવી જરુરી નથી. આ જૂથોના સભ્યો પોતાની ક્ષમતા મુજબ બચતની એક રકમ નક્કી કરી નિયમિત પણે બચત જમા કરાવે છે. આનો આશય એ છે કે રકમ ભલે નાની હોય, બચત તેના દરેક સભ્યની નિયમિત આદત હોવી જરુરી છે. બચત દ્વારા એકત્રિત કરેલ રકમનું સંચાલન કરવાનું જૂથના સભ્યો શીખે છે. આ બચતની રકમ સભ્યોને ધિરાણ કરવામાં વપરાય છે. જેને આંતરિક ધિરાણ કહે છે. આવા બચત અને ધિરાણનો હિસાબ રાખવામાં આવે છે. ભારતીય રિઝર્વ બેંકે આવા જૂથોના

(લેખક નાબાર્ડમાં એ.જી.એમ છે.)

બેંકને આપેલ છે. આ જૂથની કામગિરીની ખાસીયતમાં જૂથના દરેક નિર્ણય બધા સભ્યો મળીને જૂથની મીટીંગમાં કરે છે. જોકે જૂથમાં બેંક સાથનો વ્યવહાર માટે લિડર તથા ઉપલીડરની પસંદગી કરાય છે. પણ જૂથના દરેક વ્યવહાર માટે જૂથનો દરેક સભ્ય જવાબદાર ગણાય છે.

સમયાંતરે સાધારણતઃ ૬ થી ૮ મહિના પછી આ જૂથનું ગ્રેડીંગ કરવામાં આવે છે. ગ્રેડીંગમાં મુખ્યત્વે જૂથનો બચત તથા મીટીંગની નિયમિતતા, બચતનો ઉપયોગ આંતરિક ધિરાણમાં હિસાબોની જાળવણી, સામુહિક રીતે નિર્ણયો લેવાની પ્રક્રિયા, વિગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં લેવાય છે. આ રીતે સારા ગ્રેડ પામેલ જૂથોને બેંકો દ્વારા ધિરાણ આપવામાં આવે છે. સામાન્યતઃ શરૂઆતમાં આવા ધિરાણ જૂથની બચતના ૧ થી ૪ ગણા પ્રમાણમાં મર્યાદિત હોય છે. જે ધીરે ધીરે બેંકો પોતાના અનુભવના આધારે જૂથના સક્ષમ વહિવટના આધારે વધારતી જાય છે.

બેંક દ્વારા મળેલ ધિરાણને જૂથો પોતાના ભંડોળમાં સમાવેશ કરી આ ભંડોળનો ઉપયોગ સભ્યોને ધિરાણ તરીકે કરે છે. આવા જૂથો પાસે મર્યાદિત ભંડોળ હોવાને લીધે તેઓ દરેક સભ્યની જરૂરીયાતો શરૂઆતના તબક્કે પુરી કરવામાં સમર્થ ન હોવાથી તેઓ લોન આપવા માટેની પ્રાથમિકતાઓ નક્કી કરે છે જેમાં બીમારી, તાત્કાલિક અંગત જરૂરીયાત, વિગેરેને પ્રાથમિકતા અપાય છે. આજૂથો સભ્યોને અપાતી લોન પરનું વ્યાજ, સમય મર્યાદા તથા પરત ચુકવણીની શરતો જાતેજ નક્કી કરે છે. બેંકો તરફથી મળતા ૮ થી ૧૨ ટકાના ધિરાણ પરના વ્યાજ સામે સાધારણતઃ

જૂથો વપરાશ આધારિત ૧૮ થી ૨૪ ટકાનું વ્યાજ સભ્યો પાસેથી લે છે. જૂથને થતા નફાની રકમ પણ જૂથના ભંડોળમાં સામિલ કરાય છે.

અનુભવના આધારે એવું જણાયું છે કે, જૂથના સભ્યો પ્રથમ તબક્કામાં પોતાની અંગત જરૂરીયાતો માટે ધિરાણ લે છે પરંતુ સમયાંતરે ધંધાકીય કામ માટે ધિરાણ લેતા થઈ જાય છે. અને આ રીતે સભ્યો પોતાનો ધંધો વિકસાવે છે અને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારે છે.

નાબાર્ડે સ્વસહાય જૂથનો આ કાર્યક્રમ શરૂઆતમાં પાયલોટ પ્રોજેક્ટ તરીકે દક્ષિણ ભારતમાં “માયરડા” સંસ્થા સાથે ૧૯૯૨ માં શરૂ કરેલ. આ પાયલોટ પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત ૫૦૦ જૂથોનું ગઠન તથા બેંક સાથેનું જોડાણ પાંચ વર્ષની સમય મર્યાદામાં કરવાનું હતું જે એનાથી પણ ઓછા સમયની મર્યાદામાં કરવામાં આવેલ. આ પાયલોટ પ્રોજેક્ટની સફળતાથી પ્રેરાઈ સ્વસહાય જૂથ- બેંક જોડાણ કાર્યક્રમને ૧૯૯૫ થી આખા દેશમાં લાગુ કરવામાં આવ્યો.

સ્વસહાયજૂથના ગઠન માટે નાબાર્ડે સ્વં સેવી સંસ્થાઓ, બેંકો, બિન સરકારી સંસ્થાઓ, વિગેરે નો સહયોગ લેવાનું નક્કી કરી તેમને આ વિષે ની તાલિમ તથા માર્ગદર્શન પુરૂ પાડવામાં આવ્યું. નાબાર્ડે વર્ષ ૨૦૦૭ સુધી ૧૦ લાખ સ્વસહાય જૂથોને ધિરાણ આપવાનો એક કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો તથા આ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા માટે બધીજ સહયોગી સંસ્થાઓ તથા સરકારી વિભાગોનો સહયોગ લીધો.

આ કાર્યક્રમમાં જોડાયેલ સહુના સહકારથી માર્ચ ૨૦૦૬ સુધી ૨૨ લાખથી વધારે જૂથોને બેંક ધિરાણ

અપાયેલ છે. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત દેશના ૩ કરોડ ૩૦ લાખ કુટુંબો બેંકીંગ સંસ્થાઓથી સ્વસહાય જૂથો મારફતે જોડાયેલા છે. ગુજરાત રાજ્યમાં આ કાર્યક્રમ ૧૯૯૫ થી શરૂ કરવામાં આવ્યો. ધીરે ધીરે આ કાર્યક્રમનો ફેલાવો નાના વિસ્તારોમાં, ખાસ કરીને બનાસકાંઠા થી ડાંગ સુધીના આદિવાસી વિસ્તારોમાં થતો રહ્યો. પરિણામ સ્વરૂપ માર્ચ ૨૦૦૭ સુધી કુલ ૮૦,૦૦૦ થી વધુ જૂથોનાં બચત ખાતાઓ વિવિધ બેંકોમાં ખોલાયા જે પૈકી ૪૩,૦૦૦ થી વધુ જૂથોને રૂ. ૨૧૩ કરોડ જેટલું ધિરાણ બેંકો મારફત મળેલ છે.

આ કાર્યક્રમની સફળતાથી આકર્ષાઈ ગુજરાત સરકારે નાબાર્ડના સહયોગથી ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૭ માં સખી મંડળ યોજનાની શરૂઆત કરી. આ યોજના અંતર્ગત આંગનવાડી બહેનો તથા સ્વયં સેવી સંસ્થાઓની મદદથી ગુજરાતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ૧,૪૦,૦૦૦ બહેનોના જૂથો બનાવવાનું અભિયાન હાથ ધરેલ છે. ત્રણ વર્ષ ચાલનારી આ યોજના માટે સરકારે રૂ. ૮૪ કરોડ ફાળવ્યા છે. આ યોજના હેઠળ સ્થપાયેલ સખી મંડળીઓની તાલીમ, ચોપડાઓ તથા આવા મંડળો બનાવનારી આંગનવાડી બહેનો તથા સ્વયંસેવી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહિત રકમ આપવાની જોગવાઈ છે. આ યોજના હેઠળ બનતા દરેક મંડળનું ગ્રેડીંગ કર્યા બાદ બેંક પાસેથી ધિરાણ મળી સક્ષે જેની સાથે સાથે ગુજરાત સરકાર મંડળદીઠ રૂ. ૫૦૦૦/ નું રિવોલ્વીંગ ફંડ અનુદાન રૂપે આપશે.

ગુજરાત રાજ્યમાં સ્વસહાય જૂથોને ધિરાણ પહોંચાડવા માટે નાબાર્ડ માઈકો ફાઈનાન્સ ઈન્સ્ટીટ્યુશન્સને પણ

(અનુસંધાન પેજનં ૪૪ ઉપર)

આર્થિક વિકાસનો આધાર સુક્ષ્મધિરાણ

૭ વિપુલ વાળંદ

આ વખતે ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઘણા બધા વિસ્તારમાં મજબૂતાઈ ના પ્રતિબિંબ પડ્યા. એ પણ સાચું છે. કે મોટાભાગની વસ્તીનું જીવનધોરણ સુધારવાની જરૂર છે. અમુક ટકા વસ્તી ગરીબી રેખા નીચે ઝડપથી આવી રહી છે. ઘણા લોકોની જે પાયાની જરૂરીયાતો સંતોષાતી નથી. તેમાં વિકાસનો ફાળો નહિવત છે. આ મુશ્કેલી ઘણા રાજ્યમાં વધારે છે. અને ગામડાઆમાં સામાન્ય મુશ્કેલી જોવા મળે છે.

પ્રાસ્તાવિક

ભારત દેશ ગામડાઓનો બનેલો દેશ છે. સ્વાતંત્ર્ય ના ૬૩ વર્ષ અને પ્રજાસત્તાકનાં ૫૯ વર્ષ પછી પણ ભારતીય અર્થતંત્ર ગરીબી-બેરોજગારી ના વિષયક માંથી મુક્ત થયેલ નથી. ગ્રામીણ બેન્કોના શાખ વિસ્તરણ પછી પણ ગ્રામીણ ગરીબોનનો વિશાળ વર્ગ, ખાસ કરીને સીમાંત ખેડૂતો, ભૂમિ વેહોણા ખેત-મજૂરો, ગ્રામીણ કારીગરો, અને મહિલાઓ, હજી આજે પણ આર્થિક સહાય અર્થે બિન સંગઠિત સ્ત્રોત પર અવલંબન ધરાવે છે. આવા વર્ગની જરૂરીયાતો ભલે થોડી રકમની, પણ વારંવાર હોય છે. સંગઠિત નાણાકીય સંસ્થાઓ ખાસ કરીને બેન્કોને આ પ્રકારના ધિરાણમાં વહીવટી ખર્ચ અને જોખમના પ્રશ્નો મુખ્યત્વે સતાવતા હોય છે.

સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપક પણે એવો અનુભવ જોવા મળે છે કે, આવા ગરીબોનો સમૂહ સંગઠિત સ્વરૂપમાં ધિરાણપાત્રતા વધુ ધરાવે છે. આ માટે આવા વર્ગની મુખ્ય જરૂરીયાત એકરૂપતાની છે. આ વર્ગ લોકોમાં

‘સ્વેચ્છાએ સંગઠન’ નો આવાજ હેતુથી ‘સ્વમદદ જૂથ’ નો આવો ખ્યાલ વધુ વ્યાપક, વ્યવહારુ અને સ્વીકાર્ય બનતો જાય છે.

‘સ્વમદદ જૂથ’નો અર્થ

સ્વમદદ જૂથ એટલે જેમના સુધી પહોંચી નથી શકાયું એવા ગરીબોનો સમૂહ કે જે આર્થિક રીતે સમાન સ્થિતિ (દારિદ્ર્ય) ભોગવતો હોય અને જેમાં સ્વેચ્છાએ બચત કરવાની વૃત્તિ-ઈચ્છાથી, પરસ્પરની ખાતરીથી જૂથના નિર્ણય માટે સામાન્ય ભંડોળ ના ધિરાણ માટે સંમત હોય. આવાં સ્વસહાય જૂથ ગામડામાં સ્વેચ્છિક સંસ્થા, બિન સરકારી સંગઠન અને / અથવા સહકારી બેન્ક કે ગ્રામીણ બેન્ક, જિલ્લા પંચાયત કે વ્યાપારી બેન્કની સક્રિયતાથી રચી શકાય.

આવા સ્વસહાય જૂથ અનોપચારિક હોવાથી બેન્કો સાથે જોડાણ માટે કોઈ નોંધણીની જરૂર રહેતી નથી. સામાન્ય રીતે આવા સ્વસહાય જૂથની સભ્ય સંખ્યા ૧૦ અને ૨૯ વચ્ચેની ભાગીદારી રાખવામાં આવે છે. કે જેથી

જૂથ માં વ્યક્તિગત સહભાગીદારિતા અસરકારક રહી શકે. અલબત્ત, જે તે બેન્કના મેનેજરને ધંધાકીય યોગ્યતા અને વિશ્વસનિયતા તેમજ નિભાવપાત્રતાની ખાતરી થાય તો થોડા મોટા જૂથને પણ માન્યતા મળે છે.

સ્વસહાય જૂથનો ખ્યાલ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૨ થી નાબાર્ડ (રાષ્ટ્રીય કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેન્ક) દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવેલો છે. આ પ્રકારના જૂથનો મુખ્ય હેતુ સંગઠિત સંસ્થાઓ દ્વારા વણસ્પર્શાયેલ ગ્રામીણ ગરીબોના સમૂહને ધિરાણ અને સહાય માટે આવરી લેવાનો છે. આ જૂથની પ્રક્રિયામાં મુખ્યત્વે નાબાર્ડની ભૂમિકા બેન્ક અને ગ્રામીણ ગરીબો વચ્ચે સેતુરૂપ કામગીરીની છે. રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાએ પણ સ્વસહાય જૂથના જોડાણ કાર્યક્રમને બેન્કીંગ પ્રવૃત્તિની અંતર્ગત જ વિકાસના હેતુથી સમાવિષ્ટ કરવાની ધંધાકીય રીતે જ વિકસિત કરવાની સલાહ પણ આપેલી છે.

સામાન્ય રીતે આ પ્રકારની સ્વસહાય જૂથને ધિરાણ આપતી વખતે

(લેખક અર્થશાસ્ત્રના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થી છે.)

એક સાદા કાગળ ઉપર હસ્તલિખિત અરજી રૂપિયા ૭૦ ના કબૂલાત પાત્ર અને લોન એપ્રિમેન્ટ ના રૂા. ૨૦ ના સ્ટેમ્પ પેપર સાથે કરી શકાય છે. નાબાઈ દ્વારા સ્વસાહય જૂથ ના હેતુથી અપાતા ધિરાણ માટે બેન્કોને ૧૦૦ ટકા પુનર્ધિરાણ કેવળ ૬.૫ ટકા ના વાજબી દરથી કરવામાં આવે છે. બેન્કો દ્વારા સ્વસાહય જૂથની નિશ્ચિત થયેલા જવાબદાર પ્રતિનિધિઓને સ્વસાહય જૂથના ખાથામાં પેશગીની રકમ જમા કરાવવામાં આવે છે.

આ પ્રકારના સ્વસાહયના વિકલ્પને છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર સફળતા મળી છે. આજે આ પ્રકારના ૧,૧૪,૦૦૦ જેટલા સ્વસાહય જૂથો દ્વારા ૧.૯ મિલિયન ગરીબો સુધી બેન્કીંગ સુવિધા પહોંચતી થઈ છે.

૧૯૯૯-૨૦૦૦ ના નાણાકીય વર્ષમાં ૨૬૬ બેન્કોની ૭૫૦૦ શાખાઓ અને ૭૦૦થી પણ વધુ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ (બિનસંગઠીનો) આ વિકલ્પ સાથે જોડાયેલા હતા.

૧૧મી પંચવર્ષીય યોજનાનાં થોડા વર્ષો પહેલા થોડી મજબૂત હતી. તે થોડા વર્ષો પછી એટલે કે ૯મી પંચવર્ષીય યોજનામાં વિકાસનો દર ૫.૫ ટકા રહ્યો હતો.

આ વખતે ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઘણા બધા વિસ્તારમાં મજબૂતાઈ ના પ્રતિબિંબ પડ્યા. એ પણ સાચું છે. કે મોટાભાગની વસ્તીનું જીવનધોરણ સુધારવાની જરૂર છે. અમુક ટકા વસ્તી ગરીબી રેખા નીચે ઝડપથી આવી રહી છે. ઘણા લોકોની જે પાયાની જરૂરીયાતો સંતોષાતી નથી. તેમાં વિકાસનો ફાળો નહિવત છે. આ

મુશ્કેલી ઘણા રાજ્યમાં વધારે છે. અને ગામડાઓમાં સામાન્ય મુશ્કેલી જોવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે આ સુધારણામાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં રોજગારીના વૃદ્ધિ ઓછી દેખાતી હતી. આવી રીતે ૮૦ના સમય દરમ્યાન ગ્રામીણ રોજગારી નો દર ૧ થી ૨ ટકા હતો. જ્યારે જી.ડી.પી. નો દર ૫ થી ૬ ટકા વધ્યો હતો.

૧૯ મી સદીનાં અંતમાં ઓછી વૃત્તિની સાક્ષી હતી. તેના દર ગ્રામીણ રોજગારી માં ૧ ટકા કરતાં ઓછો હતો. જે રોજગારી હતી તે ખેતીમાં નીચે જતી હતી. અને તેની સાથે ખેતી સિવાયની રોજગારી માં વધારો થયો હતો. ગ્રામીણવિકાસમાં બિનખેતી વિષયક નો દર જે વધતો જતો હતો. તે એક પ્રશ્ન બની ને રહી ગયો છે.

ગામડાની ગરીબીનું પ્રમાણ

નાં ૫૫ ટકા સર્વે પ્રમાણે ૨૪ ટકા શહેરમાં અને ૨૭ ટકા ગામડામાં ગરીબીનું પ્રમાણ છે. ભારતમાં મુખ્ય પાંચ શહેરો નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જેમાં (૧) બિહાર (૨) ઓરિસ્સા (૩) ઉત્તર પ્રદેશ (૪) પશ્ચિમ બંગાળ અને (૫) મધ્ય પ્રદેશમાં ગ્રામીણ ગરીબી નું પ્રમાણ ૬૦ ટકા કરતાં વધારે છે. ૮૦ વર્ષના સમયગાળા પછી એટલે કે સ્વરાજના ૬ વર્ષ પછી ‘રાષ્ટ્રીય સેમ્પલ સર્વે’ (૨૦૦૬) પણ આજ વાત વૈજ્ઞાનિક ઢબે કહે છે કે સરેરાશ ૪૮.૬ ટકા ખેડૂત કુટુંબો દેવાદાર છે અને આંધ્ર પ્રદેશમાં ૮૨ ટકા ખેડૂત કુટુંબો દેવાદાર છે.

નાણાંમંત્રી એ ૨૦૦૭ના ફેબ્રુઆરીનાં એમના બજેટ પ્રવચનમાં જણાવ્યું છે કે ‘ખેતીમાંના ધિરાણ ની પ્રગતિ સંતોષ જનક રીતે થઈ રહી છે. ત્રણ વરસમાં ખેતીમાંનું ધિરાણ બમણું

કરવાનું લક્ષ્ય બે વરસમાં જ સિધ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. ૨૦૦૬-૦૭ ના વરસનું રૂપિયા ૧,૯૦,૦૦૦ કરોડ પર પહોંચી જશે ૨૦૦૬ ના ડિસેમ્બર સુધીમાં ૫૩.૩૭ લાખ નવા ખેડૂતો આ ધિરાણ વ્યવસ્થા માં ઉમેરાયા છે. ૨૦૦૭-૦૮ ના વર્ષમાંટે હું રૂપિયા ૨,૨૫,૦૦૦ કરોડના લક્ષ્યાંકની દરખાસ્ત કરું છું. જેનાથી બીજા ૫૦ લાખ ખેડૂતો બેંકીંગ પધ્ધતિમાં પ્રવેશ મેળવશે’

વિકાસ એજન્સીઓની એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા ‘કન્સલ્ટેટિવ ગ્રુપ ટુ આસિસ્ટ ધ પુઅર’ અનુસાર જે વ્યક્તિઓ બચત, લોન, વીમો અને અન્ય નાણાકીય સેવાઓ સુધી પહોંચ ધરાવતા હોય તે રોજિંદી સમસ્યાઓ સામે સારી રીતે લડી શકે છે. ભારતમાં માત્રા ૦.૦૧ ટકા શહેરી ગરીબો બેન્ક સાથે સબંધ ધરાવે છે. ભારતમાં માઈકો ફાઈનાન્સની પહોંચ ૯૫ ટકા ગ્રામીણ વિસ્તાર સુધી નથી, ત્યારે શહેરો માં તો તે ક્યાંય પણ ઉપલબ્ધ નથી.

નોંધપાત્ર વિશેષતાઓ

(૧) ૧૯૯૮-૯૯ વર્ષમાં ધિરાણ કાર્યક્રમ સંલગ્ન સ્વસાહય જૂથોની સંખ્યા ૧૮,૭૬૮ ની હતી. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ ના વર્ષમાં લક્ષ્યાંક ૫૦,૦૦૦ જૂથનો હતો. જ્યારે વર્ષને અંતે વાસ્તવમાં ૮૧,૭૮૦ જૂથો એકલક્ષી ધિરાણ કાર્યક્રમ સાથે સંલગ્ન હતા.

(૨) નાબાઈ દ્વારા બેન્કોએ મેળવેલ પુનઃધિરાણ ની રકમ ૧૯૯૯-૨૦૦૦ ના વર્ષમાં રૂપિયા ૯૮૧ મિલિયન ની હતી. જ્યારે બેન્ક લોનનું કુલ પ્રમાણ રૂપિયા ૧,૩૫૯ મિલિયનનું જોવા મળ્યું હતું.

(૨) ૩૧ માર્ચ ૨૦૦૦ ના વર્ષાન્ત દિને કુલ ૧,૧૪,૭૭૫ સ્વસહાય જૂથો કાર્યરત હતાં. જેમના દ્વારા ૧.૮ મિલિયન લોકોને બેન્કીંગ સુવિધા હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા હતા.

(૪) આ ૧,૧૪,૭૭૫ જૂથો પૈકીનાં ૮૫ ટકા જેટલા ધિરાણ સંલગ્ન જૂથો કેવળ મહિલાઓના હતાં.

(૫) ધિરાણની સરેરાશ રકમ રૂપિયા ૧,૦૦૦ સુધીની જોવા મળી હતી. જે એમ સૂચવે છે કે અત્યંત ગરીબ કુટુંબો ને આ માઈક્રો-કેડિટ અંતર્ગત આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

(૬) સ્વસહાય જૂથ બેન્ક જોડાણ કાર્યક્રમમાં ૪૦ વ્યાપારી બેન્કો ૧૬૫ પ્રાદેશિકગ્રામિણ બેન્કો અને ૬૧ સહકારી બેન્કો પ્રવૃત્ત છે.

(૭) સ્વસહાય જૂથ અને બેન્ક જોડાણ કાર્યક્રમ હેઠળ ૨૪ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના કુલ ૩૬૨ જિલ્લાઓને આવરી લેવામાં આવ્યા હતા.

(૮) મુદત પ્રમાણે પેશગીની વસૂલાતનું પ્રમાણ ૮૫ ટકા જેટલું જોવા મળ્યું છે.

(૯) નાબાર્ડ દ્વારા ૧૯૯૯-૨૦૦૦ ના વર્ષમાં એકલક્ષી ધિરાણના સંદર્ભમાં ૩,૫૦૦ જેટલા બેન્ક અધિકારીઓને તાલીમ આપવામાં આવી હતી. ૧૯૯૧ જેટલા તાલીમાર્થી અધિકારીઓને પણ તાલીમ આપવામાં આવી હતી. ૨૫૦ જેટલા નાબાર્ડના અધિકારીઓને આ અંગેની વિશિષ્ટ તાલીમ આપવામાં આવી હતી.

માર્ચ ૨૦૦૦ ના અંતે સ્વસહાય જૂથમાં દક્ષિણ ભારતના સિહકાળો

૬૭ ટકાથી પણ વધુ રહ્યો હતો. મધ્ય ભારતનો હિસ્સા પાછલા વર્ષ કરતા ૨ ટકા વધુ હતો. જ્યારે પશ્ચિમ ભારતનો હિસ્સો આગલા વર્ષના ૧૦ ટકાથી ઘટીને ૮ ટકા નો થયો હતો. ઉત્તર અને પૂર્વ ભારતનો હિસ્સો ક્રમશઃ ૨ ટકા અને ૪ ટકા જેટલો હતો.

પ્રદેશવાર સ્વસહાય જૂથ બેન્ક જોડાણ કાર્યક્રમની છેલ્લા ૩ વર્ષની સારણી

પ્રદેશ	જોડાણમાં ટકાવારીનો ફાળો		
	માર્ચ ૧૯૯૮	માર્ચ ૧૯૯૯	માર્ચ ૨૦૦૦
ઉત્તર	૦૩	૦૩	૦૨
ઉત્તરપૂર્વ	૮૧	૮૧	૮૧
પશ્ચિમ	૧૦	૧૦	૦૮
પૂર્વ	૧૩	૧૦	૦૯
મધ્ય	૧૧	૧૧	૧૩
દક્ષિણ	૬૨	૬૫	૬૭
કુલ	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦

નાબાર્ડ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલ માઈક્રો ફાઈનાન્સ મૂલ્યાંકનના અભ્યાસના કેટલાંક રસપ્રદ તારણો નીચે મુજબ જોવા મળ્યા છે.

(૧) ધિરાણ સંલગ્ન આવરી લેવાયેલાં કુટુંબોમાં ખત મજૂરો (૩૧ ટકા), સીમાંત ખેડૂતો (૨૩ ટકા) નાના ખેડૂત (૨૯ ટકા) અને અન્ય (૧૭ ટકા) નો સમાવેશ થાય છે.

(૨) માલિકી સંપત્તિના મૂલ્યમાં ૧૩ ટકા વૃદ્ધિ થયેલ છે. સ્વસહાય જૂથની રચના પૂર્વેજ મુલ્ય રૂપિયા ૬૩,૦૦૦ હતું તે વધીને સ્વસહાય જૂથ બાદ રૂપિયા ૭૧,૦૦૦ થયું છે.

(૩) સ્વસહાય જૂથના ગઠન બાદ ૬૨ ટકા કુટુંબો ની સંપત્તિમાં ૨૪.૫ ટકા જેટલો વધારો થયેલો જોવા મળ્યો છે.

(૪) સ્વસહાય જૂથના ગઠન પહેલા બેન્કીંગ માત્ર ૨૩ ટકા કુટુંબોમાં જ હતી, જે આ જૂથ બાદ માત્ર ૧૦૦ ટકા કુટુંબોમાં સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

(૫) સરેરાશ વાર્ષિક બચતનું પ્રમાણ કુટુંબદીઠ પહેલા રૂપિયા ૪૬૦ હતું. તે વધીને ૩૧૪૪૪ જેટલું થયેલું છે.

(૬) કુટુંબ દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક પેશગીનું પ્રમાણ રૂપિયા ૪,૨૮૨ થી વધીને રૂપિયા ૮,૩૪૧ થયેલું છે.

(૭) વપરાશી ખર્ચ માટેની પેશગીનું પ્રમાણ ૫૦ ટકા થી વધીને ૨૫ ટકા જેટલું થયું છે. જ્યારે સ્વસહાય જૂથના ગઠન બાદ ૭૦ ટકા જેટલી પેશગી આવક વૃદ્ધિ ના હેતુથી કરવામાં આવી છે.

(૮) પેશગીની વસૂલાતનું પ્રમાણ ૮૪ ટકાથી વધીને ૯૪ ટકા જેટલું થયું છે.

(૯) કુટુંબ દીઠ ચોખ્ખી આવક વધીને રૂપિયા ૨૦,૧૭૭ માંથી રૂપિયા ૨૬,૮૮૯ થયેલ છે. એટલે કે તે ૩૩ ટકા વધી છે.

(૧૦) સ્વસહાય જૂથના ગઠન પૂર્વ અને પશ્ચાત રોજગારીના પ્રમાણમાં ૩૧૮ દિવસથી વધીને ૩૭૫ માનવ દિવસ એટલે કે ૧૮ ટકાનો વધારો થયેલો જોવા મળેલો છે.

(૧૧) કુલ આવક વૃદ્ધિ પૈકી ૪૩ ટકા આવક વૃદ્ધિ બિન ખેતીક્ષેત્ર માં ૨૮ ટકા આવક વૃદ્ધિ ખેતી સિવાયના ક્ષેત્રમાં થઈ છે.

અનુદાનિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સમાનતા

© સૂર્યકાંત શાહ

માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓની ૩૦ ટકાથી પણ વધારે શાળાઓ બિન અનુદાનિત છે. બિન વ્યવસાયી કોલેજોની ૩૦ ટકા કોલેજો પણ ખાનગી સાહસના કબજામાં છે. ડીમ્ડ અને ખાનગી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવવા માંડી છે. આ પ્રકારનો પ્રસાર કસબાઓ સુધી પહોંચ્યો છે. આવતા દશ વર્ષમાં શૈક્ષણિક માળખાની આ ભાત ગ્રામ વિસ્તારોમાં પણ દાખલ થઈ જશે. ભારતમાં મોટા ભાગની ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનાં અસ્તિત્વ અને વિકાસ માટેનાં બધાંજ નાણાંકિય સાધનો વિદ્યાર્થીઓ આપે છે. પશ્ચિમના દેશોમા આવી પરિસ્થિતિ નથી. ત્યાંની ખ્યાતનામ બિન અનુદાનિત સંસ્થાઓને સ્થાપકો અને દાતાઓ તરફથી એટલા નણાંકિય સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો ઉપયોગ કરીને તેઓ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ઓછા પ્રમાણમાં નાણાંકિય સાધનો મેળવે છે. પરિણામે, ભારતમાં ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ફી ખૂબ વધારે હોય છે. જ્યારે પશ્ચિમમાં તે મધ્યમ હોય છે.

ભારતનો વાર્ષિક આર્થિક વિકાસ દર છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી આઠ ટકા કરતાં વધારે રહે છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે ભારતમાં સંપત્તિનો વધારો ઝડપથી થઈ રહ્યો છે. અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં રોટી મોટી થઈ રહી છે. આર્થિક વિકાસના તરફદાર અર્થશાસ્ત્રીઓનો મત એવો છે કે જો રોટી મોટી થાય તો તેના વિતરણ પ્રસંગે પ્રજાના દરેક વર્ગને વધારે મોટો ટુકડો ભોગવવા માટે મળે. સમાનતાના તરફદાર અર્થશાસ્ત્રીઓનો મત એવો છે કે જે કદની રોટી હોય તે, એના શક્ય એટલા સમાન કદના ટુકડા થવા જોઈએ અને તે પ્રત્યેક પ્રજાજનને પહોંચવા જોઈએ રોટી જેટલા પ્રમાણમાં મોટી થાય તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં મોટો ટુકડો વધારે મોટો થાય અને તે અલ્પસંખ્ય લોકો આરોગી જાય અને બહુ સંખ્ય લોકો મોઢું વકાસીને ઉભા રહે તો તેવો આર્થિક વિકાસ ભૂખ્યા જનના જઠરાગની ઝડપથી ભડકાવશે, એવું કેટલાક ચિંતકો માને છે. એક વાર જો એ ભડકો મહેલાતોને ભસ્મીભૂત કરવા તરફ લપકારા કરશે તો આર્થિક વિકાસ થંભી

જશે. અર્થકરણ કડકભૂસ થશે. સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયવાળા સમાજની સ્થાપના માટે પણ સંપત્તિની સમાન વહેંચણી કરવાનો આગ્રહ સમાનતાનો મત ધરાવતા અર્થશાસ્ત્રીઓ કરે છે.

આર્થિક વિકાસ અને / અથવા સમાનતાની દિશામાં આગળ જવા માટે કેટલાક સાધનો ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેમાંનું એક શિક્ષણ પણ છે. આર્થિક વિકાસ સાધવા અને સમાનતા સ્થાપવા અથવા બેમાંથી ગમે તે એક પ્રાપ્ત કરવા શિક્ષણ ખૂબ ઉપયોગી હોવાનું પુરવાર થયું છે. મેકોલેની શિક્ષણ પદ્ધતિ ભારતમાં સાકાર થઈ તે પૂર્વેનું શિક્ષણ ખૂબ બહોળી અને ઊંડી સામાજિક - આર્થિક અસમાનતા સ્થાપવા અને તેના મૂળિયાં ઊંડા નાખવાનું સાધન હતું. સમાજના ચોક્કસ વર્ગ અને અલ્પસંખ્ય લોકોને વિવિધ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય, જ્યારે બાકીના વર્ગો અને બહુ સંખ્ય લોકોને અક્ષરજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત નહીં થાય તેવું એ શિક્ષણ સમાજમાં દારૂણ એવી અસમાનતાનું એક કારણ હતું. આવી

અસમાનતા સેકંડો વર્ષો સુધી ચાલી છતાં કેટલાક અપવાદો સિવાય બહુમતી ભૂખી પ્રજાનો કોઈ જઠરાગિન ભડક્યો નહોતો. આ ભૂખી પ્રજાની સહનશીલતા ત્યારે પણ અનંત હતી અને આજે પણ છે. આ પરિસ્થિતિમાં દેશ અને પ્રત્યેક રાજ્યની શિક્ષણનીતિ ઘડનારા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને તો રાજકરણીઓની ફરજ થઈ પડે છે કે તેઓજ સ્વયંભૂ શિક્ષણને સમાનતા સ્થાપવાનું સાધન બનાવે.

● શિક્ષણનું ખાનગીકરણ

ઈ.સ. ૧૯૯૨ સુધી મોટા ભાગની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ક્યાંતો સરકારી હતી અથવા સરકારનું અનુદાન લેતી અનુદાનિત સંસ્થાઓ હતી. અનુદાનિત સંસ્થાઓનું સંચાલન મહદ્ અંશે સમાજહિતચિંતકો અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કરતા હતા. અનુદાન મેળવીને તેઓ સમાજને ખૂબ સસ્તુ શિક્ષણ પુરું પાડતા હતા. હમણાં હમણાં વિકાસ કાર્યક્રમોમાં સરકાર અને પ્રજાની ભાગીદારીના જે પડઘમ વગાડવામાં આવે છે તેવી ભાગીદારીનો

શિક્ષણ ક્ષેત્રે સવાસો વર્ષથી અનુદાન નીતિ હેઠળ અસ્તિત્વમાં છે જ. આ નીતિનો સમાજ હિત ચિંતકો અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ પૂરો લાભ ઉઠાવી શિક્ષણના પ્રસાર માટે પુષ્કળ કામ કર્યું છે. મેકોસે શિક્ષણ પધ્ધતિ જ એવી છે કે તેને ખૂબ વિસ્તારી શકાય છતાં તેમાં બિન કાર્યક્ષમતા દાખલ થતી નથી કે તે પોતાનાજ ભારથી તૂટી પડે એવી નથી. અનુદાન નીતિને કારણે મેકોસે શિક્ષણ પધ્ધતિ હેઠળની હજારો શાળાઓ અને સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવ્યા કે જે એમના વંશવેલામાં પહેલા ભણનારા હતા. અનુદાનિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને કારણે શહેરી અને ગ્રામ-બન્ને વિસ્તારમાં ધીમી ગતિએ છતાં સુદૃઢ એવા સમાનતાવાળા સમાજની રચનાની દિશામાં પ્રયાણ શરુ થયું હતું. આ ગાળામાં સરકારે જો ન્યૂનતમ અપેક્ષિત એવો કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનના છ ટકા જેટલો ખર્ચ કર્યો હોત તો આ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાચેજ સમાનતા સ્થાપનની જયોતિધર બની હોત. શાળા સંચાલકો સખી ગૃહસ્થો પાસેથી દાન ઉઘરાવતા હતા. પરંતુ વિકાસ અને સમાનતા-સ્થાપન માટે જરૂરી સાધનો એ દાનમાંથી પ્રાપ્ત થતાં નહોતા.

સરકારે તો કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનના માંડ ત્રણ ટકા ખર્ચથી સંતોષ માનીને ઈ.સ. ૧૯૮૨ થી પોતાની નીતિમાં ઘરખમ ફેરફાર કર્યા. શિક્ષણ ક્ષેત્રમાંથી સરકાર પ્રજાની ભાગીદારીને ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું. માત્ર ખાનગી સાહસ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપે અને સંચાલન કરે તેવી નિતીને સરકારે અપનાવી. સુપ્રીમ કોર્ટના વિવિધ ચુકાદાઓએ આ નીતિને

વધારે સુદૃઢ બનાવવામાં નોંધનિય ફાળો આપ્યો. પરિણામે કુલ વ્યવસાયી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ૮૦ ટકા કરતા પણ વધારે સંસ્થાઓની માલિકી અને સંચાલન ખાનગી સાહસ પાસે આવી ગયાં. શહેરી વિસ્તારોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે પચાસ ટકાથી પણ વધારે સંસ્થાઓ ખાનગી સાહસ હસ્તકની થઈ ગઈ. માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓની ૩૦ ટકાથી પણ વધારે શાળાઓ બિન અનુદાનિત છે. બિન વ્યવસાયી કોલેજોની ૩૦ ટકા કોલેજો પણ ખાનગી સાહસના કબજામાં છે. ડીમ્ડ અને ખાનગી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવવા માંડી છે. આ પ્રકારનો પ્રસાર કસબાઓ સુધી પહોંચ્યો છે. આવતા દશ વર્ષમાં શૈક્ષણિક માળખાની આ ભાત ગ્રામ વિસ્તારોમાં પણ દાખલ થઈ જશે. ભારતમાં મોટા ભાગની ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનાં અસ્તિત્વ અને વિકાસ માટેનાં બધાંજ નાણાંકિય સાધનો વિદ્યાર્થીઓ આપે છે. પશ્ચિમના દેશોમા આવી પરિસ્થિતિ નથી. ત્યાંની ખ્યાતાનામ બિન અનુદાનિત સંસ્થાઓને સ્થાપકો અને દાતાઓ તરફથી એટલા નાણાંકીય સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો ઉપયોગ કરીને તેઓ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ઓછા પ્રમાણમાં નાણાંકીય સાધનો મેળવે છે. પરિણામે, ભારતમાં ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ફી ખૂબ વધારે હોય છે. જ્યારે પશ્ચિમમાં તે મધ્યમ હોય છે. આમ, ૧૯૮૨ પછી શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે એવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે કે જે થકી શિક્ષણ અસમાનતા પેદા કરતું એક પરિબળ બની ગયું છે. ઊંચી ફી ભરી શકે તેવા સાધન સંપન્ન લોકોનાં બાળકો ઉચ્ચતમ શિક્ષણ મેળવવા માંડ્યા છે. મધ્યમ અને

ગરીબ વર્ગનાં બાળકો તેનાથી વંચિત રહેવા માંડ્યા છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે આથી વધુ સરકારી અને અનુદાનિત સંસ્થાઓ ખુલે કેવો નિતિવખચક ફેરફાર કરવાની ઘડી આવી પહોંચી છે. આમ કરવામાં આવશે તોજ વિકાસ અને સમાનતા બન્ને સાથે સાથે સિધ્ધ થશે.

● અનુદાનિત સંસ્થાઓની ભૂમિકા

સમગ્ર શૈક્ષણિક માળખામાં શહેરી પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્તરે નગરપાલિકા અને સરકારી શાળાઓ કરતાં ખાનગી શાળાઓ વાલીઓ માટે વધારે આકર્ષક બની છે. માધ્યમિકથી યુનિવર્સિટી શિક્ષણ સુધી મહદ્અંશે હજી સરકારી અને અનુદાનિત સંસ્થાઓને વાલીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ પહેલી પસંદગી આપે છે. આ અનુકૂળ પરિસ્થિતિનો અનુદાનિત સંસ્થાઆએ લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. એમનું સંચાલન રોજે રોજ વધુને વધુ અસરકારક બનવું જોઈએ કે જેથી આજે જે શહેરી નગરપાલિકા પ્રાથમિક શિક્ષણની દશા છે તે એમની કાલે થાય નહીં. ઉપરાંત કુલ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સરકારી અને અનુદાનિત સંસ્થાઓની ટકાવારી ઘટતી જાય છે. ત્યારે સંસ્થાઓના સંચાલકો, શિક્ષકો, કર્મચારીઓ અને ખાસ તો સરકારે સમજવું જોઈએ કે આ જ સંસ્થાઓ દ્વારા સામાજિક અને આર્થિક સમાનતાની સ્થાપના કરવામાં અગત્યનો ફાળો આપી શકાશે. આ સંસ્થાઓ ખૂબ ઓછી ફી વસુલ કરે છે જેથી તે તરફ ગરીબ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ પણ આકર્ષાય છે. ઉપરાંત, એમની પહેલી પસંદગી વાલીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. તેથી એમને વધારે

સક્ષમ વિદ્યાર્થીઓ મળે છે. સરકારી અને અનુદાનિત સંસ્થાઓ એટલી સરસ પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ છે કે તેમને સક્ષમ અને ગરીબ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાના મળે છે. સાધનો બધાં તત્વો આ સંસ્થાઓની તરફેણમાં છે. આ સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા સૌને એ ખ્યાલ આવવો જોઈએ કે જે હેતુ સિધ્ધ કરવા માટે એમની સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. તે હેતુઓ ખૂબ સરળતાથી સિધ્ધ થાય તેવી પરિસ્થિતિ સરકારી અધિકારીઓ, એના સંચાલકો, આચાર્યો, શિક્ષકો અને બિન શૈક્ષણિક કર્મચારીઓનું એ મિશન બનવું જોઈએ કે એમની સંસ્થાઓમાં ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને ઊંચી ગુણવત્તાવાળુ શિક્ષણ આપી સમાનતાની દિશામાં આગળ વધવાનું છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બેજ હોય છે. વર્ગ ખંડમાં જે આદાન પ્રદાન થાય છે તે થકી વિદ્યાર્થીઓની કારકિર્દી ઘડાય છે. આ આદાન-પ્રદાનની નેતાગીરી શિક્ષક પાસે હોય છે. આથી આ શિક્ષકોનું તો અનિવાયપણે એ મિશન હોવું જોઈએ કે તેમના થકી જ સામાજિક, આર્થિક સમાનતા સ્થપાશે. આ કરવા માટેની બધી અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં જે એક નીતિવિષયક નિર્ણય લેવાયો છે કે 'વિદ્યાસહાયક'નો દરજ્જો આપીને યુવાન, શિક્ષિત અને ઉત્સાહીને પ્રાથમિક જીવન પણ નહીં નિભાવી શકે તેટલો પગાર આપવો તે તત્કાળ રદ કરવો જોઈએ. આ જુવાનિયાઓને રીતસરના

પગાર ધોરણમાં મૂકીને નોકરી સલામતીની ખાતરી અને નિવૃત્તિના લાભો આપવો જોઈએ એના વળતર સ્વરૂપે બધાજ શિક્ષકોએ સમજવું જોઈએ કે તેઓ આર્થિક વિકાસ ઉપરાંત સામાજિક-આર્થિક સમાનતા સ્થાપવા માટેના અભિયાનના મહત્વના ભાગીદારો છે. શિક્ષકો ઉપરાંત સંકળાયેલા અન્ય લોકોએ પણ આ મિશનરી ભાવ કેળવી પોતાની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને સમાજ પરિવર્તન માટેની મશાલચી સંસ્થા બનાવવી જોઈએ.

અનુદાનિત અને સરકારી સંસ્થાઓ જો શૈક્ષણિક ગુણવત્તાના ઊંચા સ્તર દ્વારા સમાનતા સિધ્ધ કરનારી સંસ્થા બનશે તો એક બાજુ લોકો અને બીજી બાજુ ખુદ રાજકરણીઓ વધારે ને વધારે અનુદાનિત સંસ્થાઓ ખોલવા માટે આગ્રહ કરશે. પરિણામે અત્યારે શિક્ષણ જે અસમાનતાનું કારણ બની ગયું છે તેની બદલે તેજ સમાનતાનું કારણ બનશે. અનુદાનિત અને સરકારી સંસ્થાઓમાં વ્યાપારી હેતુઓનું પ્રાધાન્ય ઓછું હોય છે. બિન અનુદાનિત સંસ્થાઓમાં ઊંચી ફી, વિદ્યાર્થીઓ પાસે વારંવારની ઉઘરાણી અને ઊંચી ફી આપવાનો વાલીઓ-વિદ્યાર્થીઓનો ધમંડ અનુદાનિત સંસ્થાઓમાં નથી. પરિણામે, આ સંસ્થાના સંકળાયેલાઓ એમની મિશનરી ભાવનાથી પોતાની સંસ્થાઓને સાચા વિદ્યાધામો બનાવી શકશે.

(અનુસંધાન પેજનં : ૩૮ થી ૪૩)
પ્રોત્સાહન આપી રહેલ છે. કે જે પબ્લિક ટ્રસ્ટ, સહકારી મંડળી, નોન-બેંકીંગ ફાઈનાન્સ કંપની અથવા નફા માટે નહીં એવી કંપનીઝ એક્ટના સેક્શન ૨૫ હેઠળ નોંધાયેલ હોય છે. આવી સંસ્થાઓને ઓછા વ્યાજે નાણા મળી રહે તે માટે નાબાર્ડ પોતાના ભંડોળમાંથી શેરમૂડી / રિવોલ્વીંગ ફંડ ઉપલબ્ધ કરે છે. સ્વસહાય જૂથોના ફેડરેશન માટે પણ નાબાર્ડે સહાય આપવાની તૈયારી દર્શાવેલ છે. પોસ્ટ ઓફિસો પણ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પોતાની સેવાઓ ખાસ કરીને બચત ભેગી કરવા માટે આપી રહેલ છે. આ પોસ્ટ ઓફિસો મારફત જૂથોને ધિરાણ મળે એવી વ્યવસ્થા ઉભી કરવાનો આશય હાલ વિચારાધિન છે.

માઈકો ફાઈનાન્સ વિવિધ સેવાઓ જેમકે બચત, ધિરાણ, વિમો, નાણાંની હેરફેર, વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. નાબાર્ડ હવે આવા જૂથો મારફત વિમા તથા નાણાક્રિય હેરફેરની વ્યવસ્થા ઉભી કરવાનાં પ્રયાસમાં છે. અનુભવે સ્વ સહાય જૂથોના વિવિધ સ્વરૂપો જેમાં સંયુક્ત જવાબદારીવાળા જૂથો વિકાસ પામી રહ્યા છે. સરકારે પણ તેમના વિવિધ કાર્યક્રમોમાં સ્વ સહાય જૂથોની અહં ભૂમિકાને ધ્યાને રાખી જરૂરી ફેરફાર કરેલ છે. ટુંક સમયમાં સ્વસહાય જૂથ-બેંક જોડાણનો આ કાર્યક્રમ દુનિયાનો સૌથી વિશાળ માઈકોફાઈનાન્સ કાર્યક્રમ ઉભરી આવ્યો છે.

શું આપને ઉત્તમ પુસ્તકો સસ્તા દરે જોઈએ છે ?

જો હા, તો સંપર્ક કરો

યોજના કાર્યલય

અંબિકા કોમ્પ્લેક્સ, પાલડી, અમદાવાદ - ૭

શહેરી કરણ

ગુજરાતમાં શહેરીકરણના પ્રવાહો

© પ્રા. પીનલ પટેલ

અમદાવાદ જિલ્લામાં સૌથી વધુ શહેરીકરણ ૮૦.૦૯ જોવા મળે છે. સૂરત અને રાજકોટ જિલ્લામાં પણ ૫૦ ટકા થી વધુ વસ્તી શહેરોમાં વસવાટ કરે છે. ઉપરાંત પોરબંદર, જામનગર, વડોદરા, અને ભાવનગર જિલ્લાઓમાં શહેરીકરણની માત્રા વધતી જાય છે. સૌથી ઓછું શહેરીકરણ સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા, પંચમહાલ, ડાંગ, અને દાહો જિલ્લાઓમાં છે. કારણકે આ જિલ્લાઓમાં વધુ પ્રમાણમાં આદિવાસી વિસ્તારો આવેલા હોવાથી શહેરીકરણ ઓછું છે. ગુજરાતનાં કુલ ૨૨૬ તાલુકાઓમાંથી ૭૯ તાલુકાઓમાં માત્ર ગ્રામીણ વસ્તી વસવાટ કરે છે. આ તાલુકાઓ પૈકી સૌથી વધુ સાત તાલુકાઓ સાબરકાંઠા જિલ્લાના છે. પંચમહાલ અને સુરત જિલ્લાઓ અનુક્રમે છ અને છ તાલુકાઓ સાથે દ્વિતીય ક્રમે છે. આ જિલ્લાઓના વધુ તાલુકાઓમાં આદિવાસી વસ્તી વધુ હોવાથી ત્યાં શહેરી વસ્તી જોવા મળતી નથી.

માનવ ઉત્ક્રાંતિના ઇતિહાસમાં વિકાસના પરિબળોમાં શહેરીકરણ અને ખૂબજ સારી રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે. તેમના ઓદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણ ઓદ્યોગિકરણ અગ્રસ્થાને છે. ઓદ્યોગિક મત અનુસાર 'ઓદ્યોગિકરણ વગર ખૂબજ અગત્યની ઘટનાઓ છે. ક્રાંતિના કારણે વિશ્વના જુદા-જુદા દેશોના શહેરીકરણ શક્ય નથી. વિશ્વનો કોઈ પણ આ ઘટનાઓએ આધુનિકયુગમાં સમસ્ત આર્થિક માળખામાં મોટા ફેરફાર દેશ એવો નથી કે જેણે આર્થિક વિકાસના સાથે શહેરીકરણનો અનુભવ ન કર્યો માનવ જીવનમાં અસાધારણ ઉથલ- હોય' આમ કહી શકાય કે શહેરીકરણ પાથલ મચાવી છે. આધુનિક સમયમાં અને ઓદ્યોગિકરણ બંને એક સાથે ચાલે સામાજિક પરિવર્તન અને આર્થિક સભામાં કિંગ્સલે ડેવિસે આ સંબંધને

ગુજરાતમાં વસ્તીનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક (૧૯૦૧-૨૦૦૧)

ક્રમ	વસ્તીગણતરી વર્ષ	કુલ વસ્તી	શહેરી વસ્તી	શહેરી વસ્તીની ટકાવારી	દાયકાનો વૃદ્ધિદર (શહેરી વસ્તી)
૧	૧૯૦૧	૯૦,૯૪,૭૪૮	૨૦,૩૦,૭૩૮	૨૨.૩૩%	-
૨	૧૯૧૧	૯૮,૦૩,૫૮૭	૧૮,૮૬,૭૭૫	૧૯.૨૫%	- ૭.૦૯
૩	૧૯૨૧	૧,૦૧,૭૪,૯૮૯	૨૦,૫૦,૩૩૯	૨૦.૧૫%	+ ૮.૬૭
૪	૧૯૩૧	૧,૧૪,૮૯,૮૨૮	૨૩,૫૫,૦૦૯	૨૦.૫૦%	+ ૧૪.૮૬
૫	૧૯૪૧	૧,૩૭,૦૧,૫૫૧	૩૨,૫૯,૯૯૫	૨૩.૭૯%	+ ૩૮.૪૩
૬	૧૯૫૧	૧,૬૨,૬૨,૬૫૭	૪૪,૨૭,૮૯૭	૨૭.૨૩%	+ ૩૫.૮૩
૭	૧૯૬૧	૨,૦૬,૩૩,૩૫૦	૫૩,૧૬,૬૨૪	૨૫.૭૭%	+ ૨૦.૦૭
૮	૧૯૭૧	૨,૬૬,૯૭,૪૭૫	૭૪,૯૬,૫૦૦	૨૮.૦૮%	+ ૪૧.૦૦
૯	૧૯૮૧	૩,૪૦,૮૫,૭૪૯	૧,૦૬,૦૧,૬૫૩	૩૧.૧૦%	+ ૪૧.૪૨
૧૦	૧૯૯૧	૪,૧૩,૦૯,૫૮૨	૧,૪૨,૪૬,૦૬૧	૩૪.૪૯%	+ ૩૭.૩૮
૧૧	૨૦૦૧	૪,૮૩,૮૦,૨૭૦	૧,૮૨,૨૭,૫૦૧	૩૭.૬૭%	+ ૨૭.૯૫

માહિતી :

નોંધ : ૨૦૦૧ ની વસ્તી ગણતરીમાં ધરતીકંપના લીધે કચ્છ જિલ્લો તેમજ જામનગર અને રાજકોટના કેટલાક વિસ્તારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

(લેખક શ્રીમતિ આર.કે.વઘાસીયા કોમર્સ કોલેજ, અમરેલીમાં અધ્યાપક છે.)

યોજના

(૪૫)

જાન્યુઆરી - ૨૦૦૮

છે. પરિણામે તેમની વચ્ચે ધન સહસંબંધ છે. આર્થિક વિચારોનો ઇતિહાસ પણ શહેરીકરણ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો ધનિષ્ઠ સંબંધોને સ્વીકારે છે.

આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન ખેતિક્ષેત્રમાંથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં, ગામડાઓમાંથી શહેરમાં, એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં અને એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં વસ્તીનું મોટા પાયે પરસ્થળાંતર થાય છે. ગ્રામીણ વિસ્તારો કે જ્યાં રોજગારીની તકો અપૂરતી હોવાથી ત્યાંના લોકો શહેરોમાં કે જે ઔદ્યોગિક વિકાસના મોટા કેન્દ્રો છે, ત્યાં આવીને વસવાટ કરે છે. પરિણામે શહેરોની વસ્તી દિન-પ્રતિદિન વધતી

ઉદ્ભવતા શહેરીકરણની વિવિધ સમસ્યાઓનું સર્જન થાય છે. જે આજે વિકરાળ પ્રશ્ન બની ચૂક્યો છે. અહીં આપણે શહેરીકરણની સમસ્યાઓ વિશે વાત ન કરતા માત્ર ગુજરાતના સંદર્ભમાં શહેરીકરણ પ્રવાહો (શહેરી વસ્તી) ને તપાસીશું.

● શહેરીકરણના પ્રવાહો

સિંધુખીણની સંસ્કૃતિના અવશેષો ગુજરાતમાં લોથલ, ઘોળાવીરા, રોજડી, રંગપુરમાં જોવા મળે છે. આ નગરોમાં લોથલ પ્રાચીન નગર છે. અમદાવાદ જિલ્લાનાં ધોળકા તાલુકામાં આવેલા આ નગરની રચના આજના નગરોને મળતી આવે છે. આથી આપણે કહી શકીએ કે

૧૯મી સદીના અંતે ગુજરાતમાં પ્રત્યેક દસ વ્યક્તિદીઠ એક વ્યક્તિ નગરો કે શહેરોમાં વસવાટ કરતી હતી. આજે ૨૦ મોટા નગરો કે શહેરોમાં વસવાટ કરે છે. આમ ગુજરાતમાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ દિન પ્રતિદિન વધતુ જાય છે. ગુજરાતમાં અંતિમ દસ દાયકાઓમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ કેટલું છે. તે નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં જઈ શકાય છે કે ગુજરાતમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ઉત્તરો ઉત્તર વધતું ગયું છે. જે દર્શાવે છે કે ગુજરાતમાં શહેરીકરણની પ્રક્રિયા તીવ્ર છે. દેશમાં ગુજરાત શહેરીકરણમાં ચોથા સ્થાન પર છે. ૧૯૧૧ માં શહેરી

ગુજરાતમાં શ્રેણી અનુસાર નગરો / શહેરોની સંખ્યા દર્શાવતું કોષ્ટક (૧૯૦૧-૧૯૯૧)

શ્રેણી	વસ્તીની સંખ્યા	નગરો અને શહેરોની સંખ્યા									
		૧૯૦૧	૧૯૧૧	૧૯૨૧	૧૯૩૧	૧૯૪૧	૧૯૫૧	૧૯૬૧	૧૯૭૧	૧૯૮૧	૧૯૯૧
૧.	૧,૦૦,૦૦૦ થી વધુ	૦૩	૦૨	૦૨	૦૨	૦૪	૦૬	૦૬	૦૭	૧૧	૨૧
૨.	૫૦,૦૦૦ થી ૯૯,૯૯૯	૦૨	૦૨	૦૨	૦૩	૦૪	૦૫	૧૦	૧૮	૨૩	૨૭
૩.	૨૦,૦૦૦ થી ૪૯,૯૯૯	૧૩	૧૪	૧૩	૧૯	૨૪	૩	૪૦	૪૨	૪૬	૫૦
૪	૧૦,૦૦૦ થી ૧૯,૯૯૯	૪૦	૩૧	૩૪	૩૯	૪૨	૩૮	૫૩	૭૩	૭૬	૭૪
૫	૫૦૦૦ થી ૯,૯૯૯	૬૦	૩૫૮	૬૧	૭૦	૭૮	૧૧૮	૫૮	૭૧	૫૩	૪૪
૬	૫૦૦૦ થી ઓછી	૪૭	૪૭	૫૩	૩૭	૩૭	૩૨	૦૮	૦૫	૦૯	૦૯
	કુલ	૧૯૫	૧૫૪	૧૬૫	૧૭૦	૧૮૯	૨૩૩	૧૭૫	૨૧૬	૨૧૮	૨૨૫

માહિતિ: (૧)

જાય છે. ગ્રામીણ લોકો રોજગારીની શોધમાં શહેરમાં આવે છે. ત્યારે તેમની વસ્તીનો પુરવઠો ખૂબજ વધારે હોય છે. પરંતુ તેની સામે તેમની જીવન જરૂરીયાતોની માંગ પૂરતા પ્રમાણમાં સંતોષાતી નથી. આમ, તેઓની માંગ અને પુરવઠા વચ્ચે અસમતુલા

તેની નગરરચના પરથી જ આજના નગરોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હશે. પ્રાચિન યુગમાં દ્વારકા, ભરૂચ, જૂનાગઢ, પાટણ, વલ્લભીપુર, અને ખંભાત જાણીતા નગરો હતા. મધ્ય યુગમાં અમદાવાદ, ચાંપાનેર, સુરત, વડોદરા, તેમજ અન્ય નાના-મોટા નગરોએ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

વસ્તી વધવાનો દર નકારાત્મક રહ્યો હતો. જ્યારે ૧૯૬૧ માં શહેરીની નવી વ્યાખ્યા અમલમાં આવતા આ દાયકામાં વસ્તી વધવાનો દર સૌથી ઓછો (૨૦.૦૭) જોવા મળે છે.

૧૯૯૧માં ગુજરાતમાં નાનામોટા ૨૬૪ શહેરો હતા. નાના નગરને મોટા

ગુજરાતમાં વસ્તીનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક (૧૯૦૧-૨૦૦૧)

ક્રમ	વસ્તીગણતરી વર્ષ	રાજ્યની કુલ શહેરી વસ્તી	પ્રથમ શ્રેણીનાં નગરો	પ્રથમ શ્રેણીના નગરોની વસ્તી	કુલ શહેરી વસ્તીમાં ટકાવારી
૧	૧૯૦૧	૨૦,૩૦,૭૩૮	૩	૪,૦૫,૮૨૩	૧૯.૯૮%
૨	૧૯૧૧	૧૮,૮૬,૭૭૫	૨	૩,૩૧,૬૪૫	૧૭.૫૮%
૩	૧૯૨૧	૨૦,૫૦,૩૩૯	૨	૩,૯૧,૪૪૧	૧૯.૦૯%
૪	૧૯૩૧	૨૩,૫૫,૦૦૯	૨	૪,૧૯,૬૩૯	૧૭.૮૨%
૫	૧૯૪૧	૩૨,૫૯,૯૯૫	૪	૧૦,૧૭,૮૮૭,	૩૧.૨૨%
૬	૧૯૫૧	૪૪,૨૭,૮૯૭	૬	૧૫,૯૭,૩૬૧	૩૬.૦૭%
૭	૧૯૬૧	૫૩,૧૬,૬૨૪	૫	૨૨,૫૫,૫૩૨	૪૨.૪૨%
૮	૧૯૭૧	૭૪,૯૬,૫૦૦	૭	૩૩,૮૦,૬૪૬	૪૫.૧૦%
૯	૧૯૮૧	૧,૦૬,૦૧,૬૫૩	૧૧	૫૩,૧૬,૧૪૨	૫૦.૧૪%
૧૦	૧૯૯૧	૧,૪૨,૪૬,૦૬૧	૨૧	૮૫,૩૯,૫૧૫	૫૯.૯૪%
૧૧	૨૦૦૧	૧,૮૨,૨૭,૫૦૧	૨૭	૧,૩૯,૪૩,૩૧૨	૭૬.૫૦%

માહિતી :

નોંધ : ૨૦૦૧ ની વસ્તી ગણતરીમાં ધરતીકંપના લીધે કચ્છ જિલ્લો તેમજ જામનગર અને રાજકોટના કેટલાક વિસ્તારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

શહેરોમાં સામેલ કરવામાં આવે (દા.ઉધનાને સુરત શહેરમાં જોડી દેવામાં આવે) તો કુલ શહેરોની સંખ્યા ૨૬૪ ને બદલે ૨૨૫ થાય છે. આ રીતે ગુજરાતના નગરો અને શહેરોનું વર્ગીકરણ વસ્તીને છ શ્રેણીમાં વિભાજીત કરીને નીચે પ્રમાણે કરી શકાય.

ઉપરાક્ત કોષ્ટક પ્રમાણે ૧૯૦૧ માં ગુજરાતમાં ૧૬૫ નગરો હતા તે વધીને ૧૯૯૧માં ૨૨૫ થયા. એટલે કે નવ દાયકામાં નવા ૬૦ નગરોનો ઉમેરો થયો છે. તાજેતરમાં ૨૦૦૧ ની નવી વસ્તી ગણતરી અનુસાર રાજ્યમાં ૨૪૨ નગરો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ૧ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરો ૧૯૦૧ માં માત્ર ત્રણ હતા, તે વધીને ૧૯૯૧માં સાત ગણા (૨૧) થયા છે. ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર ૧ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા

શહેરોની સંખ્યા ૩૦ છે. પચાસ હજારથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરો ૩૦ છે. પચાસ હજારથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરો ૧૯૦૧માં ૨ હતા, તે વધીને ૧૯૯૧માં ૨૭ થયા છે. ૧ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા પ્રથમ શ્રેણીના નગરોની કુલ વસ્તી અને કુલ શહેરી વસ્તીમાં તેનું પ્રમાણ નીચે દર્શાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ૧ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા પ્રથમ શ્રેણીના નગરો ૧૯૦૧ માં માત્ર ૩ હતા, જે આજે ૨૦૦૧માં દસ ગણા (૩૦) થયા છે. રાજ્યની કુલ શહેરી વસ્તીમાં પ્રથમ શ્રેણીના શહેરોની વસ્તીનું પ્રમાણ વધતુ ગયું છે. જે ૧૯૦૧માં માત્ર ૧૯.૯૮ ટકા હતું, તે વધીને ૨૦૦૧માં ૭૬.૫૦ ટકા થયું છે.

રાજ્યની કુલ શહેરી વસ્તીમાં માત્ર ૩૦ શહેરોની વસ્તીનું પ્રમાણ લગભગ ૭૮ ટકા જેટલું છે. એનો અર્થ એવો થાય તે બાકીના ૨૧૨ શહેરોની વસ્તીનું પ્રમાણ માત્ર ૨૨ ટકા છે. આ રીતે મોટા શહેરોમાં વસ્તી કેટલી હદે વધતી જાય છે, તે જોઈ શકાય છે. ૨૦૦૧ ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર સમગ્ર ગુજરાત રાજ્યની વસ્તી ગીચતા પ્રતિ ચો.કિમી. દીઠ ૨૫૮ વ્યક્તિઓની હતી. પ્રથમ શ્રેણીનાં ૩૦ નગરો પૈકી અમદાવાદ શહેરના બ્રાહ્મ વિસ્તાર ઘાટલોડિયા નગરની વસ્તી ગીચતા સમગ્ર રાજ્યમાં સૌથી વધારે છે. આ નગરમાં પ્રતિ. ચો.કિમી. દીઠ ૨૪,૦૯૫ વ્યક્તિઓ વસવાટ કરે છે. સૌથી ઓછી વસ્તીગીચતા જેતપુર નગરની છે. જે

જિલ્લાઓ પ્રમાણે શહેરી વસ્તીની ટકાવારી દર્શાવતું કોષ્ટક (૧૯૫૧-૨૦૦૧)

ક્રમ	જિલ્લાનું નામ	દાયકાઓ પ્રમાણે શહેરી વસ્તીની ટકાવારી (%)					
		૧૯૯૧	૧૯૯૧	૧૯૭૧	૧૯૮૧	૧૯૯૧	૨૦૦૧
૧.	અમદાવાદ	૬૧.૬૮	૬૩.૦૭	૬૬.૮૬	૭૧.૭૬	૭૪.૬૯	૮૦.૦૯
૨.	સુરત	૨૭.૧૭	૨૭.૪૪	૩૩.૭૩	૪૨.૭૫	૫૦.૫૬	૫૯.૯૬
૩.	રાજકોટ	૪૧.૨૫	૩૮.૭૨	૩૮.૩૭	૪૧.૨૯	૪૭.૦૯	૫૪.૬૯
૪.	પોરબંદર	-	-	-	-	-	૪૮.૫૯
૫.	જામનગર	૩૨.૬૧	૩૫.૪૫	૩૪.૧૭	૩૭.૪૪	૪૦.૩૫	૪૬.૧૩
૬.	વડોદરા	૨૪.૫૨	૨૬.૦૩	૩૦.૪૩	૩૭.૧૬	૪૨.૯૮	૪૫.૨૬
૭.	ભાવનગર	૩૨.૦૩	૩૧.૪૮	૩૧.૯૯	૩૩.૨૯	૩૫.૧૧	૩૭.૮૫
૮.	ગાંધીનગર	૧૩.૦૭	-	૧૧.૯૯	૨૧.૬૦	૪૦.૮૯	૩૫.૦૦
૯.	જૂનાગઢ	૩૫.૦૫	૨૮.૩૪	૨૯.૩૩	૩૦.૪૨	૩૨.૪૫	૨૯.૦૫
૧૦.	કચ્છ	૨૦.૦૪	૧૯.૩૯	૨૫.૨૪	૨૬.૧૩	૩૦.૭૨	-
૧૧.	ભરૂચ	૧૭.૯૮	૧૫.૦૦	૧૭.૩૯	૧૮.૬૩	૨૧.૨૭	૨૧.૪૯
૧૨.	નવસારી	-	-	-	-	-	-
૧૩.	વલસાડ	૧૩.૧૭	૧૫.૯૭	૧૭.૯૫	૨૧.૯૨	૨૪.૯૭	૨૭.૧૮
૧૪.	આણંદ	-	-	-	-	-	૨૭.૩૪
૧૫.	સુરેન્દ્રનગર	૩૦.૯૬	૨૮.૦૦	૨૭.૦૧	૨૮.૭૨	૩૦.૦૧	૨૬.૫૮
૧૬.	અમરેલી	૨૧.૮૭	૨૧.૩૫	૧૯.૮૮	૨૦.૪૨	૨૧.૫૩	૨૨.૪૬
૧૭.	મહેસાણા	૨૨.૩૫	૧૮.૩૭	૧૮.૫૮	૨૦.૨૭	૨૨.૦૧	૨૨.૪૦
૧૮.	પાટણ	-	-	-	-	-	૨૦.૧૨
૧૯.	ખેડા	૨૮.૭૫	૧૯.૪૧	૧૯.૯૫	૨૦.૧૧	૨૨.૮૦	૨૦.૦૧
૨૦.	પંચમહાલ	૧૨.૧૨	૧૦.૪૧	૧૧.૨૧	૧૧.૦૯	૧૦.૬૧	૧૨.૫૧
૨૧.	બનાસકાંઠા	૬.૭૦	૭.૦૯	૯.૪૫	૮.૬૪	૧૦.૧૯	૧૧.૦૦
૨૨.	સાબરકાંઠા	૭.૧૭	૬.૬૬	૮.૭૫	૯.૯૦	૧૦.૫૧	૧૦.૮૯
૨૩.	નર્મદા	-	-	-	-	-	૧૦.૧૪
૨૪.	ડાંગ	-	-	-	-	૧૧.૦૪	૦.૦૦
૨૫.	દાહોદ	-	-	-	--	-	૯.૫૬

માહિતી :

- નોંધ : (૧) ધરતીકંપના કારણે કચ્છ જિલ્લાની ૨૦૦૧માં વસ્તી ગણતરી થઈ નથી.
 (૨) ૨૦૦૧માં ડાંગ જિલ્લામાં સંપૂર્ણ ગ્રામીણ વસ્તી જોવા મળે છે.
 (૩) પોરબંદર, નવસારી, આણંદ, પાટણ, નર્મદા, અને દાહોદ નવરચિત જિલ્લાઓ હોવાથી ૨૦૦૧ સિવાયના સેન્સસમાં તેમનું સ્થાન નથી.

૨૮૯૮ પ્રતિ ચો.કીમી છે. આ સિવાયના અન્ય નગર-મહાનગરોની વસ્તીગીચતા જોઈએ તો. સુરતમાં ૨૧૬૭૬, અમદાવાદમાં ૧૮૪૧૧, વેજલપુરમાં ૧૭૪૦૫, જામનગરમાં ૧૬૯૬૦, નવસારીમાં ૧૫૭૨૬, જૂનાગઢમાં ૧૨૫૨૩, વડોદરામાં ૧૨૦૬૫, પોરબંદરમાં ૧૦૮૨૦ અને રાજકોટમાં ૯૨૧૬ વ્યક્તિઓ પ્રતિ ચો.કીમી દીઠ વસવાટ કરે છે. આ શહેરોના મધ્યવર્તી વિસ્તારોની વસ્તીગીચતાનો વિચાર કરવાનો થાય તો આ સંખ્યા ઘણી ઊંચી આવે તેમ છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે અમદાવાદ જિલ્લામાં સૌથી વધુ શહેરીકરણ ૮૦.૦૯ જોવા મળે છે. સુરત અને રાજકોટ જિલ્લામાં પણ ૫૦ ટકા થી વધુ વસ્તી શહેરોમાં વસવાટ કરે છે. ઉપરાંત પોરબંદર, જામનગર, વડોદરા, અને ભાવનગર જિલ્લાઓમાં શહેરીકરણની માત્રા વધતી જાય છે. સૌથી ઓછું શહેરીકરણ સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા, પંચમહાલ, ડાંગ, અને દાહોદ જિલ્લાઓમાં છે. કારણકે આ જિલ્લાઓમાં વધુ પ્રમાણમાં આદિવાસી વિસ્તારો આવેલા હોવાથી શહેરીકરણ ઓછું છે. ગુજરાતનાં કુલ ૨૨૬ તાલુકાઓમાંથી ૭૯ તાલુકાઓમાં માત્ર ગ્રામીણ વસ્તી વસવાટ કરે છે. આ તાલુકાઓ પૈકી સૌથી વધુ સાત તાલુકાઓ સાબરકાંઠા જિલ્લાના છે. પંચમહાલ અને સુરત જિલ્લાઓ અનુક્રમે છ અને છ તાલુકાઓ સાથે દ્વિતીય ક્રમે છે. આ જિલ્લાઓના વધુ તાલુકાઓમાં આદિવાસી વસ્તી વધુ હોવાથી ત્યાં શહેરી વસ્તી જોવા મળતી નથી.

તાલુકાઓ પ્રમાણે શહેરી

વસ્તીનું પ્રમાણ જોઈએ તો સૌથી વધુ સુરત સીટી તાલુકામાં ૧૦૦ ટકા છે. ત્યાર બાદ અમદાવાદ સીટી તાલુકામાં ૯૯.૮૯ ટકા, રાજકોટ તાલુકામાં ૮૮.૧૪ ટકા, વડોદરા તાલુકામાં ૮૭.૫૦ ટકા અને ભાવનગર તાલુકામાં ૭૯.૫૯૦ ટકા છે. સુરતના સીટી તાલુકામાં માત્ર શહેરી વસ્તી વસવાટ કરે છે. એટલે કે ગ્રામીણ વસ્તી છેજ નહિ, જ્યારે અમદાવાદના સીટી તાલુકામાં ૦.૧૧ ટકા જેટલી જ ગ્રામીણ વસ્તી જોવા મળે છે. આમ, કહી શકાય કે આ બે તાલુકાઓમાં શહેરીકરણ પ્રક્રિયા કેટલી તિવ્ર છે.

ગુજરાતમાં સૌથી વધુ ઔદ્યોગિક વિકાસ મહેસાણા થી ઉમરગામ સુધીની પટ્ટી પર થયેલો છે. પરિણામે આ પટ્ટી પર શહેરીકરણની પ્રક્રિયા ખૂબજ છે. આ સ્વરૂપની પટ્ટીની રચના મુખ્યત્વે સીધી લીટીમાં ગોઠવાયેલા નાના-મોટા શહેરોની શૃંખલા અને તેમને જોડી આપતી રેલ-રસ્તાની સુવિધાને આભારી છે. આ પટ્ટી પર પેટ્રો-કેલિકલ્સ ઉદ્યોગ, ખાતર ઉદ્યોગ, જંતુનાશક દવાઓષ રંગ અને રસાયણો, સોડાએશ, પ્લાસ્ટિક વગેરે ક્ષેત્રે થયેલા ઔદ્યોગિક વિકાસને પરિણામે આ પટ્ટીને 'સુવર્ણ પટ્ટી' () તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉત્તરે મહેસાણા થી શરૂ કરી દક્ષિણે વલસાડ સુધીના કુલ દસ જિલ્લાઓમાં ૫૦૦ કિમી.ની આ સુવર્ણપટ્ટી પર સૌથી વધુ શહેરીકરણ કેન્દ્રીત થયેલું જોવા મળે છે.

આ સુવર્ણપટ્ટી પર ૧૯૮૧ માં ૫૦.૬૨ લાખની વસ્તી હતી. જે વધીને ૧૯૯૧માં ૭૦.૬૯ લાખ થઈ હતી. ગુજરાતની કુલ શહેરી વસ્તીમાં તેનું

પ્રમાણ ૧૯૮૧ અને ૧૯૯૧માં અનુક્રમે ૫૩.૦૨ ટકા અને ૫૪.૩૨ ટકા હતું એટલે કે રાજ્યની કુલ શહેરી વસ્તીની ૫૦ટકા થી પણ વધુ વસ્તી માત્ર આ પટ્ટી પરજ વસવાટ કરે છે. જે એક ચિંતાજનક બાબત છે. ગુજરાતની જેમ મહારાષ્ટ્રમાં મુંબઈથી પૂના સુધીની પટ્ટીને પણ સુવર્ણપટ્ટી કહેવાય છે. આ પટ્ટી પર ૧૯૮૧ માં ૧૧૦.૦૦ લાખની વસ્તી વસવાય કરતી હતી. તે વધીને ૧૯૯૧માં ૧૫૦.૦૫ લાખ થઈ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની કુલ શહેરી વસ્તીમાં તેનું પ્રમાણ ૧૯૮૧માં અનુક્રમે ૫૦.૫૦ ટકા અને ૪૯.૩૭ ટકા હતું ગુજરાત રાજ્યની અમદાવાદથી ઉમરગામ અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની મુંબઈથી પૂના સુધીની પટ્ટીને એક સાથે સાંકળવામા આવે તો અમદાવાદથી પૂના સુધીની એક સમાંતર સુવર્ણપટ્ટી રચાય છે. જેની વસ્તી ૧૯૮૧ માં ૧૬૦.૭૨ લાખ હતી. તે વધીને ૧૯૯૧માં ૨૨૦.૭૫ લાક થઈ. જે દશવિ છે કે આ પટ્ટી પર શહેરીકરણની માત્રા દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. આ પટ્ટી પર દેશની કુલ શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ જેઈએ તો ૧૯૮૧ માં ૧૦.૪૯ ટકા અને ૧૯૯૧માં ૧૦.૪૭ ટકા હતું તાજેતરમાં એક દાયકા બાદ આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવે તે આ આંકડો ખૂબજ વધુ આવી શકે છે.

આજે મહેસાણાથી પૂના સુધીની સુવર્ણપટ્ટી પર પાયં મેટ્રોપોલિટન શહેરોમાં (૧૦ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા) અમદાવાદ, વડોદરા, સૂરત, મુબઈ અને પૂનાનો સમાવેશ થાય છે. જે દેશના ૨૩ શહેરો પૈકી પાંચ છે. ઉપરાંત એક લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરી સમુદાયમાં મહેસાણા કલોલ, નડિયાદ, આણંદ, ભરૂચ અંકલેશ્વર, નવસારી અને વલસાડનો સમાવેશ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં નાના ઉદ્યોગો જેવા કે ડિઝલ એન્જિન, પોર્સેલીન, અને પોટરી, ઘડિયાળ, અને તેના પાર્ટસ, બ્રાસ પાર્ટસ, રી-રોલીંગ, મશીન ટુલ્સ, ટાઈલ્સ અને રીફેક્ટરીઝ, ત્રાજવા-કાંટા, સાડી-છાપકામ, છીંકણી અને હેન્ડલૂમ, ખેત-ઓજારો, હસ્ત કલા કારીગરી, હીરા ઉદ્યોગ, સિમેન્ટ ઉદ્યોગ, સોડાએશ, તથા ચાંદીના આભુષણો બનાવવાના ઉદ્યોગો વિકસ્યા હોવાથી આ વિસ્તારમાં શહેરીકરણ વધતું જાય છે. અહીં સાગરકાંઠે નાના-મોટા બંદરોની હારમાળા તથા નજીકના નાના-મોટા નગરોની અવસ્થાને લીધે 'રજત પટ્ટી' ()ની રચના આકાર લઈ રહી છે. તેથી આ પટ્ટી પર શહેરીકરણ વધવાની શક્યાને નકારી ન શકાય.

બનાસકાંઠાથી ડાંગ સુધીનો પૂર્વપટ્ટીનો વિસ્તાર ડુંગરાળ અને આદિવાસી વસ્તીથી છવાયેલો હોવાથી ત્યાં વિકાસની શક્યતા નહિવત છે. ઓદ્યોગીક એકમો માટે માળખાકિય સવલતોનો પણ અભાવ જોવા મળે છે. આ બધા પરિબલોને લીધે આ પટ્ટી પર સૌથી ઓછું શહેરીકરણ જોવા મળે છે.

આમ, રાજ્યમાં શહેરીકરણ ઉત્તરોત્તર વધતું જોવા મળે છે. પરિણામે તેમાંથી એનેક ગંભીર સમસ્યાઓનું સર્જન થાય છે. આ સમસ્યાઓને પહોંચી વળવા માટે વ્યવસ્થિત પ્રકારનું આયોજન થાય તે ખૂબજ જરૂરી છે.

માહિતીનો સ્ત્રોત :

(૧) નગર સમાજ શાસ્ત્ર-

(ડૉ. હરીશ દોશી)

(૨) ઔડા અહેવાલ - ૧૯૯૯-૨૦૦૦

કૃષિ ક્ષેત્રે હરિયાણી ક્રાંતિ બાદ આવેલ તબક્કાવાર પરિવર્તન

ૐ શાંતિલાલ ભૈયા

વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં કૃષિની પ્રવૃત્તિ પૌરાણિક રહેવા પામી છે. માનવી વૈચારિક પ્રાણી હોવાથી અનાજની જરૂરિયાત પ્રમાણે કૃષિકીય પ્રવૃત્તિને સંશોધનાત્મક રીતે કરતો આવ્યો છે. શરૂઆતમાં માનવી 'વધુ અનાજ વધુ જમીન' ના પગલે ખેતી કરતો રહ્યો હતો. જમીનની ઉત્પાદકતા સ્થગિત રહેવાથી માનવીએ કુદરતી ખાતરનો ઉપયોગ કરી ઉત્પાદકતા વધારવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેના દ્વારા અનાજની ઉત્પાદકતા વધારવાની માનવીને સફળતા મળી હતી. માનવીએ જમીન પર ઉપરા ઉપરી ફસલો લેવાને કારણે જમીનની ફળદ્રુપતા ન જળવાતાં ખેત ઉત્પાદકતા સ્થગિત રહેતી હતી. પરંતુ જેમ જેમ વસ્તીમાં વધારો થતો ગયો તેમ તેમ અનાજની જરૂરીયાત વધતી ગઈ. આ અનાજની જરૂરીયાતને પહોંચી વળવા માટે કૃષિ ક્ષેત્રે સમયાન્તરે અનેક નોંધનીય પરિવર્તનો આવતા રહ્યા છે. આ તબક્કાવાર પરિવર્તનોની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.

● હરીયાણી ક્રાંતિનો પ્રથમ તબક્કો

કૃષિક્ષેત્રે ઉત્પાદન વધારવા સૌ પ્રથમ સંશોધિત કૃષિ નિક્ષેપ હોય તો તે રાસાયણિક ખાતર છે. ખેતીમાં રાસાયણિક ખાતરનાં ઉપયોગથી ખેત ઉત્પાદનમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો હતો. તેથી રાસાયણિક ખાતરનાં વપરાશને 'પ્રથમ હરિયાણી ક્રાંતિ' સર્જક પરિબળ કહી શકાય. શરૂઆતમાં મુખ્યત્વે બે રાસાયણિક ખાતરોની શોધ થઈ હતી.

(૧) નાઈટ્રોજન ખાતર : ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં બે જર્મન નિષ્ણાતોએ રાસાયણિક નાઈટ્રોજન ખાતર બનાવવાની પધ્ધતિ શોધી હતી. આ રાસાયણિક ખાતરના ઉપયોગથી ૧૯૧૦ સુધીમાં અનાજનાં ઉત્પાદનમાં ૧૦ ટકાનો વધારો થયો હતો.

(૨) ફોસ્ફેટ ખાતર : નાઈટ્રોજન ખાતરનાં સંશોધન પછી ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં એટલે કે ૧૯૧૪માં બીજા એક રાસાયણિક

ખાતર ફોસ્ફેટની શોધ થઈ. આમ, નાઈટ્રોજન અને ફોસ્ફેટ ખાતરોના સહઉપયોગથી અનાજનું ઉત્પાદન લગભગ ૩૦ ટકા વધ્યું હતું. આ ખાતરોના ઉપયોગથી કૃષિ ઉત્પાદન ૧૯૫૦ સુધી સતત એકધારી રીતે વધતુ રહ્યું હતું. આ સમયગાળા દરમિયાન આ ખાતરોનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થયો હતો.

આમ રાસાયણિક ખાતરોનાં સંશોધન અને સફળ ઉપયોગને કારણે હરિયાણી ક્રાંતિ પહેલાનો તબક્કો ૫૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો. ત્યારબાદ કૃષિ ઉત્પાદકતા ફરીથી લગભગ સ્થગિત અવસ્થામાં આવ્યું હતું. આ બાબતે કૃષિક્ષેત્રે હરિયાણી ક્રાંતિ માટેનો દષ્ટિકોણ પુરો પાડ્યો હતો. તેનું મુખ્ય કારણ વસ્તીનાં જે ઝડપી વધારો થતો હતો તેને ધ્યાનમાં રાખી અન્નની જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવી જરૂરી હતું. બીજું કારણ બિયારણોમાં એવા સંશોધન કરવાં કે જેથી રાસાયણિક ખાતરના ઉપયોગ સાથે કૃષિ ઉત્પાદન વધારી શકાય.

● હરીયાણી ક્રાંતિનો બીજો તબક્કો

હરિયાણી ક્રાંતિ પહેલાના તબક્કામાં મળેલી સફળતા પછી બીજા તબક્કામાં કૃષિ બિયારણનાં સુધાર ઉપર વિશેષ ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો.

અમેરીકન જીવશાસ્ત્રી 'નોર્મન બોલોગ' ૧૯૬૫માં સંશોધન કરી સંકર ધાન્યની જાતો રૂપી બિયારણ "હરિયાણી ક્રાંતિ" સર્જક બીજું પરિબળ હતું. આ કૃષિ નિક્ષેપ હરિયાણી ક્રાંતિ સર્જવામાં સૌથી મહત્વનું પરિબળ રહ્યું છે. આ વૈજ્ઞાનિક બે અલગ ઘંઉની જાતોનું આંતર સંવર્ધન કરીને ઘંઉની ત્રીજી જાતી વિકસાવી હતી. તેનાથી ઘંઉ ઉત્પાદનમાં અજોડ સિધ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ત્યાર પછીથી ડાંગર અને મકાઈની અધિક ઉત્પાદન આપતી સંકર જાતો વિકાસાવી હતી. ફળો અને શાકભાજીની જાતો પણ વિકસાવી હતી.

(લેખક એગ્રો - ઈકોનોમિક રિસર્ચ સેન્ટર વલ્લભવિદ્યાનગર સાથે સંકળાયેલા છે.)

હરીયાળી ક્રાંતિના આ બીજા તબક્કામાં અનાજનાં ઉત્પાદનમાં મહલક વધારો થયો હતો. વિશ્વના દેશો ખાસ કરીને કૃષિ આધારિત પણ અનાજની અછત અનુભવતાં રાષ્ટ્રો અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બન્યા હતાં. તેમાથી આપણે પણ બાકાત રહેતા નથી. કૃષિક્ષેત્રની આ અદ્ભૂત સફળતામાં મહત્વા ત્રણ નક્ષેપો જેવા કે રાસાયણિક ખાતર, સંકર બિયારણની જાતો અને સિચાઈની સુવિધાનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળે છે. તેની સાથે સાથે અન્ય મહત્વનું પરીબળ કૃષિ યાત્રિકરણ પણ રહ્યું છે.

કૃષિક્ષેત્રમાં આવતાં પરિવર્તન ના બીજા તબક્કાના હરીયાળી ક્રાંતિની કેટલીક મહત્વનક ત્રૂટીઓ રહેવાથી ક્રાંતિના ત્રીજા તબક્કા માટે દષ્ટિકોણ પરો પજ્યો છે. આ તૃતીય તબક્કાની ચર્ચા કરતાં પહેલાં બીજા તબક્કામાં ઉદ્ભવેલી ત્રૂટી ઓ જોવી જરૂરી છે.

(૧) આંતર સંવર્ધન ટેકનીક સૈધ્ધાંતિક રીતે સરળ હોવાથી પસંદગીના ગુણધર્મો ધરાવતાં સંકર બિયારણો મેળવી શકાતાં નથી. કારણકે આ પ્રકારના છોડ મેળવવાની પ્રક્રિયા અતિ લાંબી છે.

ત્રણ થી ચાર પેઢીઓના સંશોધન પછી ધાર્યા ગુણધર્મો ધરાવતો છોડ મેળવી શકાય છે. જે ખુબ લાંબા સમય માંગી લે છે. જ્યારે માનવીની માંગ ટૂંકાગાળામાં ઝડપથી વધે છે. ત્યારે આટલા લાંબા સમયગાળાની પ્રતિજ્ઞા કરી શકાય નહીં.

(૨) સંવર્ધનની બીજી મર્યાદા એ છે કે લાંબાગાળાનાં પ્રયોગો પછી

મેળવેલા છોડ અમુક નિશ્ચિત ગુણધર્મો ધરાવશે. પણ તેની સામે બીજા મહત્વના ગુણધર્મો ગુમાવી દેતા હોય છે. દા.ત. મોટા ભરાવદાર ઘણાં અને મોટા ડૂંડાં મેળવાનો ગુણધર્મ છોડમાં વિકસે પણ તેની સામે રોગપ્રતિકારક શક્તિમાં ઘટાડો થવો. તેજ પ્રમાણે સંકર ધાન્યોના મૂળ જાતો કીટકોના હુમલાનો પ્રતિકાર કરવાનો ગુણધર્મ ધરાવતાં હોય પણ સુધારેલી જાતો આ પ્રકારની શક્તિ ધરાવતાં નહોય. પરિણામ સ્વરૂપે પાકોના રક્ષણ માટે જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ વધુ કરવો પડશે. ઉપરાંત સંકરની જાતોમાં કુદરતી ધાન્યોમાં જોવા મળતા સ્વાદ મેળવી શકાતો નથી.

(૩) સંવર્ધનની પ્રક્રિયાની મહત્વની અને મોટી ત્રૂટી એ છે કે કોઈ વિશિષ્ટ ગુણધર્મ વિકસાવ્યો હોય તો તેના બે પૂર્વજ પૈકી ગમે તે એકમાં તે ગુણધર્મ હોવો જ જોઈએ. જો ને ગુણધર્મ ન હોય તો તેને સંવર્ધનની પ્રક્રિયાથી વિકસાવી શકાતી નથી.

આમ, ઉપરોક્ત પ્રમાણેની કેટલીક ત્રૂટીઓએ હરીયાળી ક્રાંતિના તૃતીય તબક્કાને વિકસાવે છે.

● હરીયાળી ક્રાંતિનો તૃતીય તબક્કો

આ તબક્કામાં બાયોટેકનોલોજીકલ પરીવર્તન સંશોધન ક્ષેત્રે આવી રહ્યું છે. જે સંવર્ધનની મર્યાદાઓને દુર કરે છે. જેમ કે :

(૧) બાયોટેક પ્રક્રિયાથી એક છોડના સારાં ગુણધર્મના કારક જિન્સને અલગ અલગ તારવી બીજા છોડના

કોષમાં દાખલ કરવાથી તે હંમેશાં માટે જીવીત રહે છે. તે છોડના બીજા ગુણધર્મો ને અસર કરતું નથી. આ સમગ્ર પ્રક્રિયા સમયનાં ટુંકાગાળામાં કરી શકાય છે. દા.ત. ધાન્ય પ્રકારનો છોડ પર નાના ડૂંડા બેસે પણ આ છોડ કીટકો-કુગનો પ્રતિકાર કરવાનું રક્ષણ ધરાવતું હોય તો તેમાં મોટા ડૂંડા બેસતા છોડના કારક જિન્સ દાખલ કરવામાં આવેતો રોગ પ્રતિકારક શક્તિને સહેજ પણ અસર થતી નથી. પરિણામે વધુ ઉત્પાદન મેળવી શકાય છે.

(૨) બાયોટેકનોલોજીનો બીજો લાભ જોઈએ તો છોડમાં જે ગુણધર્મ વિકસાવવો હોય તે ગુણ તેના પૂર્વજ છોડમાં હોવો જરૂરી નથી. અર્થાત અન્ય જાતિના છોડોમાંથી તે ગુણધર્મ મેળવી શકાય છે. દા.ત. લીલી ભીંડાને બદલે લાલ ભીંડા આપતા છોડ વિકસાવવા હોય તો આ ટેકનોલોજીથી ટામેટાંને લાલ રંગ આફતા જિન્સથી ભીંડાનો રંગ લાલ કરી શકાય છે. જે કોસ બ્રીડિંગની પ્રક્રિયામાં શક્ય નથી.

(૩) બાયોટેકની આ પ્રક્રિયા ટુંકાગાળાની છે તેમાં સંવર્ધન પ્રક્રિયાની માફક અતિ લાંબો ગાળો જોવા મળતો નથી.

(૪) સંવર્ધનની પ્રક્રિયામાં સફળતા કે નિષ્ફળતા એમ બંને પ્રકારની સંભાવના હોય છે. જ્યારે બાયોટેક પ્રક્રિયામાં નિષ્ફળતા કરતાં સફળતાની શક્યતાઓ રહેલી હોય છે.

● બાયોટેકની શરૂઆત

આ પધ્ધતિની વાસ્તવિક શરૂઆત ૧૯૬૮માં થઈ હતી. પરંતુ તેનો સફળતા પૂર્વકનો અમલ ૧૯૮૪ માં થયો હતો. અમેરિકન કેલ્જિન કંપનીએ જેનેટિકલી મોડિફાઇડ () અર્થાત જિન્સના આરોપણથી સુધારેલા ટામેટાં બનાવ્યા હતા. આ ટામેટા વેચાણની મંજૂરી સરકારે આપી હતી અને તેનું વેચાણ કરાયું હતું. ત્યાર પછી આ પ્રકારના સુધારા મકાઈ, સોયાબીન, બીટીકપાસ વગેરે પાકોમાં આવી હતી.

આ બાયોટેકનોલોજીકલ પરીબળને હરિયાળી ક્રાંતિનું મહત્વનું પ્રેરક ત્રીજું પરિબળ ગણવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારે આવતા પરિવર્તનને હરિયાળી ક્રાંતિનો ત્રીજો તબક્કો કહી શકાય. કારણકે વિશ્વભરમાં ઉત્પાદન થતી ચીજ વસ્તુઓ જેવી કે અનાજ, ફળો, શાકભાજી વગેરેના કુલ ઉત્પાદનનો લગભગ ૩૩ ટકા હિસ્સો જીવાતોથી નાથ પામે છે. આ પ્રકારે નાશ પામતાં ઉત્પાદનને આ પધ્ધતિ હેઠળ બચાવીને માનવ ઉપયોગી બનાવી શકાય છે.

વિશ્વના ૬ રાષ્ટ્રોએ ૧૯૯૧ માં જેનટીકલી મોડિફાઇડ સીડ્સનો સ્વીકાર કરી લગભગ ૨૦ લાખ હેક્ટર જીવન પર બાયોટેક ફસલો લેવાયા હતા. ૨૦૦૦ના વર્ષ સુધીમાં ૧૩ થી વધુ રાષ્ટ્રોએ તેનો સ્વીકાર કરી ૪.૪ કરોડ હેક્ટર જમીન પર બાયોટેક પાકો કરાયા હતાં. ત્યાર પછી વિકસીત દેશોની સાથે અલ્પવિકસિત દેશો પણ આ દિશા તરફ વળ્યો અને બાયોટેક પધ્ધતિ હેઠળ જુદા જુદા પાકોની ખેતી કરતા થયા છે.

● બાયોટેક મોડિફાઇડ સીડ્સ ખેતીની નોંધપાત્ર સફળતાઓ

- (૧) અમેરીકાના ખેડૂતોએ લગભગ ૯ પાકોની બાયોટેક પધ્ધતિ હેઠળ ખેતી કર્યા પછી કૃષિ આવકમાં ૧૫ અબજ ડોલર્સનો વધારો થયો હતો. કૃષિ ઉત્પાદનમાં ૧૮ લાખ ટનના વધારા સામે ખેતીમાં ૨૧ હજાર ટન જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ ટાળી શકાયો હતો. ટૂંકમાં તેની શરૂઆતથી જ સારાં પરિણામો મેળવી શકાયા હતા. માત્ર કપાસમાં જંતુનાશક દવામાં ૬૦ ટકા ખર્ચ ઘટાડી શકાયો હતો.
- (૨) ચીનો અપનાવેલી બાયોટેક કપાસની નવી જાત બીટીકપાસના ઉપયોગથી આવકમાં નોંધપાત્ર વધારો કરી શક્યું હતું. કારણકે કપાસમાં વપરાતી જંતુનાશક દવાઓનો ૮૦ ટકા ખર્ચ ઘટાડી શક્યું હતું
- (૩) ટામેટાંમાં નક્કર દ્રવ્યોરૂપી ગલનું પ્રમાણ ૫ ટકા હોય છે. બાયોટેક સીડ્સ ની નવી જાતથી આ નક્કર દ્રવ્યોનું પ્રમાણ ૬ ટકા કરી શકાયું છે. અહીં આ બાબત નોંધનીય હોવાનું મુખ્ય કારણ માત્ર ૧ ટકાના વધારાથી અમેરીકાની કેમ્પબેલ સૂપ કંપનીની વાર્ષિક આવકમાં ૮ કરોડ ડોલર્સનો વધારો થયો હતો.
- (૪) કોઈપણ પાક કરવામાં આવે ત્યારે બીનજરૂરી નિંદામણના નાશ માટે દવાઓના છંટકાવ કરવાથી જે તે પાકને પણ નુકશાન થાય છે અને ઉત્પાદન ઓછું મળે છે. આ સમસ્યા બાયોટેક સીડ્સથી ટાળી

શકાય છે. કારણકે આ બિયારણોમાં દવાઓનો પ્રતિકાર શક્તિ જન્માવતા જિન્સ હોય છે. જે દવાઓના આક્રમણને સહન કરી શકે છે.

● બાયોટેકનોલોજીની આડ અસરો

દરેક સંશોધનની બે બાજુ હોય તેમ આ પધ્ધતિની પણ કેટલીક આડ અસરો જોવા મળે છે.

- (૧) કૃષિ કીટકો ઉપદ્રવી અને ઉપયોગી એમ બે પ્રકારના હોય છે. આ કીટકોની લગભગ ૧૦ લાખ જાતોમાંથી માત્ર ૧ ટકો જીવાતો ઉપદ્રવી હોય છે. બાકીના કીટકો ખેડૂતમિત્રો હોય છે. બાયોટેકની નવી જાતો આ બંને કીટકો વચ્ચેનો ભેદ રાખતા નથી. તેથી વિશ્વના કેટલાય ઉપયોગી કીટકો જીવાતો ન્દ થવાની પુરે પુરી સંભાવના રહેલી છે. ટૂંકમાં આ શોધ કીટકસૃષ્ટિ માટે શાપરૂપ બની શકે છે.
- (૨) બાયોટેકની નવી જાતોની ખેતી કરવા માટે તેના દર્શાવેલા સૂચનોનું પાલન કડક પણે થવું આવશ્યક છે. પરંતુ મોટાભાગના અલ્પવિકસિત દેશોના ખેડૂતો અશિક્ષિત અને ઓછી જમીન ધરાવે છે. તેઓ આ સૂચનોની અવહેલનાં કરતાં હોય છે. પરિણામે તેમને યોગ્ય પરિણામો મળતા નથી. દા.ત. નવી જાતોમાં નિંદામણ નાશક દવાઓનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ હોય છે. પરંતુ ખેતરમોમાં બીજા સામાન્ય ખેતીના છોડનું અંતર લગભગ ૬૫૦ ફૂટ અંતર રાખવાનું જણાવ્યું છે. જો તેમ ન કરવામાં આવે તો

(અનુસંધાન પેજનં ૫૪ ઉપર)

દેશમાં સિંચાઈ ક્ષેત્રનો વિકાસ

૭ સંજય કુમાર

ભારતીય ઉપખંડમાં સિંચાઈ હેઠળના વિસ્તારોમાં આઝાદી સમયે બ્રિટિશ અને રજવાડાં હતા. અને ૨.૮૨ કરોડ હેક્ટર જમીન સિંચાઈ હેઠળ આવરી લીધી હતી. દેશના ભાગલા થતાં સિંચાઈ વિસ્તાર પણ વહેંચાયા. ભારતમાં ૧.૯૪ કરોડ હેક્ટર અને પાકિસ્તાનમાં ૮૮ લાખ હેક્ટર વિસ્તાર સિંચાઈ હેઠળ આવરી લેવાયેલો હતો. મહત્વની સિંચાઈ યોજના સતલજ અને સિંધુ નદી આધારિત હતી, જે પાકિસ્તાનમાં ગઈ. પૂર્વ બંગાળ જે ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા નદીના મુખ ત્રિકોણનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ હતો તે પૂર્વ પાકિસ્તાનને મળ્યો. ભારતને ગંગા-યમુના તથા દક્ષિણની નદીઓના ફળદ્રુપ વિસ્તારો મળ્યા પરંતુ સુરક્ષાત્મક પ્રકારના હતા એટલે પાક ઉત્પાદન કરતા અછતગ્રસ્ત વધુ હતા.

દેશમાં સિંચાઈ ક્ષેત્રના વિકાસ પર નજર નાખીએ ત્યારે ઇતિહાસ પર નજર નાંખવી પડે. ભારત જેવા ખેતી પ્રધાન દેશમાં સિંચાઈએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. પ્રાચીન ભારતીય વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં કુવા, નહેર, તળાવ, બંધનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. શાસકો દ્વારા સમાજના લાભમાં તેને અસરકારક રીતે નિભાવવામાં આવતા હતા. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ નદી કાંઠે વિકસી હતી અને જળ એજ જીવન હતું. પ્રાચીન લેખકોના વર્ણન અનુસાર કૂવા કે તળાવ ખોદાવવાએ પ્રતિષ્ઠાનું કામ ગણાતું હતું. વિષ્ણુપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે 'કુવા, બાગ કે બંધનું સમારકામ કરે તેને પુણ્ય મળે છે.' સિંધુ સંસ્કૃતિ દરમિયાન સિંચાઈની પધ્ધતિઓ આજે પણ ભારતમાં જોવા મળે છે. તેનાં નાના મોટા ફેરફારો કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઉપયોગ જોવા મળે છે.

કૃષિ આધારીત વસાહતો ફળદ્રુપ ન હોય તેવા પ્રદેશોમાં વિસ્તારતાં સરોવરો અને નાની નહેરોની વિશાળ સિંચાઈ પધ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી. નાની સિંચાઈ યોજનાઓ ગ્રામીણ

સમુદાય દ્વારા શક્ય બનતી, જ્યારે મોટી સિંચાઈ યોજનાઓ રાજા-રજવાડાં દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવતી હતી. દક્ષિણમાં કાવેરી નદી પર બીજી સદીમાં ચૌલ વંશ દ્વારા નાનાબંધ બાંધવામાં આવ્યા અને બારમાસી સિંચાઈનો આરંભ થયો. સ્થળ અને જગ્યા પ્રમાણે વરસાદી પાણી તળાવો અને સરોવરોમાં એકઠા થતા, તો વહેળાઓ મારફતે બંધમાં પાણી ભરવામાં આવતાં જરૂર જણાય ત્યારે તેના પાળા ખોલીને નીચાણવાળા વિસ્તારમાં સિંચાઈ પૂરી પાડવામાં આવતી. કેટલાંક તળાવોમાં વધારાના પાણીનો સંગ્રહ થતો. મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતની જમીન પર સંખ્યાબંધ તળાવો તૈયાર કરાયાં છે. જે ઈસવીસન પૂર્વે ઘણી સદીઓ પહેલાંથી અસ્તિત્વમાં છે. ઉત્તર ભારતમાં પણ પ્રાચીન નદીઓના ખીણ પ્રદેશમાં નદીઓમાંથી નાની નહેરો કાઢવામાં આવતી હતી.

મધ્યયુગમાં ઘણા ફેરફારો થયા અને પૂરના પાણી રોકવા બંધ બનાવ્યા અને તેમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવી, પરીણામે પાણીનાં સ્તર ઊંચા થયાં અને

ખેતરો સુધીની નહેરો બાંધવામાં આવી.

ગિયાસુદ્દીન તઘલકે (૧૨૨૦-૧૨૫૦) સૌ પ્રથમવાર આ પ્રકારની નહેરો ખોદાવી. જોકે ફિરોઝ શાહ તઘલખે (૧૩૫૧-૧૩૮૬) મધ્ય એશિયાના અનુભવના આધારે ૧૯મી સદી સુધી સૌથી વધુ નહેરો બંધાવનાર તરીકે નામ મેળવ્યું. ખેતી એ કૃષિવિકાસનો પાયો હતો એટલે સિંચાઈને ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું.

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન સિંચાઈ વિકાસમાં આધુનિકરણ આવ્યું તથા જૂની સિંચાઈની પધ્ધતિઓમાં સુધારાઓ થયા. સરકાર દ્વારા ઉપરી ગંગાનહેર, ઉપરી બારીદોઆબ નહેર, કૃષ્ણા અને ગોદાવરી ત્રિકોણમુખ તંત્ર દ્વારા નદીઓનાં સ્વરૂપ ફેરવવામાં આવ્યા. ૧૮૩૬ થી ૧૮૬૬ દરમિયાન આ ચાર યોજનાઓ આકાર પામી. ૧૯૬૭ માં સરકારે કેટલાંક કામો હાથ પર લીધાં અને બાદમાં ઘણા પ્રોજેક્ટ શરૂ થયા તેમાં સરહિન્દ, નિમ્ન ગંગા, આગ્રા અને પિરયાર તથા મુથા નહેરનાં કામો થયા.

દુષ્કાળ અને ભૂખમરાની પરિસ્થિતિમાં ૧૯મી સદીના પ્રથમ ૫૦ વર્ષ દરમિયાન સિંચાઈનો વિકાસ થયો અને પાક નિષ્ફળ ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું. બેતવા નહેર, નિરા ડાબાકાંઠાની નહેર, ગોકાક નહેર, ખાસવાડ તળાવ અને ઋષિકુળ નહેર યોજનાઓ દ્વારા મહત્વનાં કામ થયાં. ઉત્પાદક અને સુરક્ષાત્મક એમ બે પ્રકાર પૈકી ઉત્પાદક પ્રકારને વધુ પ્રતિસાદ મળ્યો. બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ૭૫ લાખ હેક્ટર જમીન વિસ્તારોને સિંચાઈ હેઠળ આવરી લીધો. તેમાં ૪૫ લાખ હેક્ટર વિસ્તાર વધુ સિંચાઈનાં તળાવો અને પૂર આધારીત નહેરો હેઠળ હતો. સુરક્ષાત્મક હેઠળના કામો દ્વારા માત્ર ૧.૨ લાખ હેક્ટર વિસ્તારને લાભ મળ્યો.

ભારતીય ઉપખંડમાં સિંચાઈ હેઠળના વિસ્તારોમાં આઝાદી સમયે બ્રિટિશ અને રજવાડાં હતા. અને ૨.૮૨ કરોડ હેક્ટર જમીન સિંચાઈ હેઠળ આવરી લીધી હતી. દેશના ભાગલા થતાં સિંચાઈ વિસ્તાર પણ વહેંચાયા. ભારતમાં ૧.૯૪ કરોડ હેક્ટર અને પાકિસ્તાનમાં ૮૮ લાખ હેક્ટર વિસ્તાર સિંચાઈ હેઠળ આવરી લેવાયેલો હતો. મહત્વની સિંચાઈ યોજના સતલજ અને સિંધુ નદી આધારિત હતી, જે પાકિસ્તાનમાં ગઈ. પૂર્વ બંગાળ જે ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા નદીના મુખ ત્રિકોણનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ હતો તે પૂર્વ પાકિસ્તાનને મળ્યો. ભારતને ગંગા-યમુના તથા દક્ષિણની નદીઓના ફળદ્રુપ વિસ્તારો મળ્યા પરંતુ સુરક્ષાત્મક પ્રકારના હતા એટલે પાક ઉત્પાદન કરતા અછતગ્રસ્ત વધુ હતા.

કેન્દ્રીય જળ સંપત્તિ મંત્રાલય દ્વારા પાણીના વ્યવસ્થાપન, વિકાસ અને સંરક્ષણ કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું રાજ્યોમાં જળ સંપત્તિ વિકાસ નીતિના આધારે ટેકનિકલ સહાય વડે સિંચાઈ, બહુહેતુક યોજનાઓ ભૂગર્ભ જળ સંશોધન અને સારકામ, જળસ્રાવ વિસ્તાર વિકાસ, ગટર વ્યવસ્થા પૂર નિયંત્રણ, પાણી ભરાવું, સમુદ્રનાં ક્ષારયુક્ત પાણીની અસર, બંધની સલામતિ તથા જળઉર્જાનો સમાવેશ થયો આ ઉપરાંત આંતર રાજ્ય નદી નિયમન અને વિકાસને અગ્રતા આપી. તેમાં કેન્દ્રીય સંગઠનોની મદદથી શહેરી વિસ્તાર પાણી પુરવઠા અને ગટર વ્યવસ્થા તથા ગ્રામીણ પાણી પુરવઠાની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી. જળ ઉર્જા અને તાપ ઉર્જાએ ઉર્જા મંત્રાલય અંતર્ગત તથા પ્રદૂષણ નિયંત્રણ અને પર્યાવરણ જાળવણી પર્યાવરણ મંત્રાલય હસ્તક છે પાણીએ રાજ્યનો વહીવટી વિષય હોવાથી તેના ઉપયોગ અને નિયમનની જવાબદારી રાજ્ય સરકારની બને છે. પાણીના વિકાસ અને નિયંત્રણની જવાબદારી રાજ્યના નિગમોની રહે છે. મોટી અને મધ્યમ સિંચાઈ યોજનાઓ સિંચાઈ વિભાગ સંભાળે છે નાની સિંચાઈ યોજનાઓ રાજ્યનો કૃષિ વિભાગ અથવા જિલ્લા પંચાયત હસ્તક છે શહેરી કે ગ્રામીણ પાણી પુરવઠા યોજનાઓ જાહેર આરોગ્ય વિભાગ કે પંચાયત કે વિકાસ સત્તામંડળ હેઠળ હોય છે. સિંચાઈ દ્વારા પાતાળ કૂવા તૈયાર કરવામાં આવે છે. જળઉર્જા રાજ્યના વિદ્યુત બોર્ડની જવાબદારી બને છે.

(સૌજન્ય: પી.આઈ.બી. અમદાવાદ)

(અનુસંધાન પેજ પર થી શરૂ)

એ શક્તિ અન્ય બીન જરૂરી નિંદામણમાં પણ દાખલ થાય છે. પરિણામે નિંદામણની બીજી પેઢી જંતુનાશક દવાઓથી નાશ પામતી નથી બલકે પ્રતિકાર કરે છે.

(૩) આ ટેકનોલોજી મોટા ભાગે વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં વિકસી છે. અલ્પવિકસીત દેશોએ આ સુધારેલી બાયોટેક જાતો અતિ ઊંચી કિંમતોએ મેળવવાની હોય છે. ઉપરાંત તેમાં દર વર્ષે સુધારાઓને કારણે બીજા વર્ષોમાં પણ વિકસતા દેશોએ વિકસીત દેશો પર આધાર રાખવાનો હોય છે. બીજી તરફ એક વખત ખરીદેલા બિયારણથી થતી ખેતીના ગુણધર્મો નવી પેઢીના બિયારણમાં ઘટી જાય છે. પરિણામે વિકસીત રાષ્ટ્રોની બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓની નફાખોરી અને વિકાસમાં વધારો થાય છે. અર્થાત આ બાયોટેકનોલોજીનો મહત્તમ ફાયદો માત્ર વિકસીત દેશોને થાય છે.

આમ, રાસાયણિક ખાતરે વધારેલી ઉત્પાદકતા કૃષિકાંતિ પહેલાનો તબક્કો હતો. સંકર બિયારણે હરિયાળી કાંતિ સર્જી જે કૃષિનો બીજો તબક્કો હતો. જ્યારે ૨૧મી સદીની શરૂઆતમાં બાયોટેકનોલોજીકલ પ્રક્રિયાથી જેનેટીક મોડીફાઇડ સીડ્સથી થતી ખેતી એ કૃષિનો તૃતીય તબક્કો બની રહેશે.

બાળકો - રાષ્ટ્રની સંપત્તિ

© ડી. સી. મહેન્દરી

બાળકો અને સમાજનું મહત્વપૂર્ણ જૂથ છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રનો વિકાસ એ બાળકોના વિકાસ અને યોગ્ય સંભાળ સાથે સંકળાયેલો છે. કેમ કે રાષ્ટ્રના ભવિષ્યને બાળકો જ નવો આકાર આપે છે અને તેથી જ બાળકોનું કોઈપણ જાતનું શોષણ થતું રોકવાની આપણાં સૌની ફરજ છે.

પરંતુ શું આપણે આ ફરજ બજાવીએ છીએ ખરા? જો આપણે બાળકોની સંભાળ લેવાની આપણી ફરજ યોગ્ય બજાવીએ તો બાળકો વિરુદ્ધના ગુનાઓ ઉપર અંકુશ મુકી શકાય.

આજે બાળકો જે મુખ્ય સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે તેમાં (૧) માતા પિતા દ્વારા બાળકોને શાળાએ નહીં મોકલીને - તે રીતે બાળકોને શિક્ષણના અધિકારથી વંચિત કરી કરાતું શોષણ. (૨) જાતીય સતામણી - જેમાં બાળકોના ભોળપણનો ગેરલાભ ઉઠાવી કરાતી હેરફેર. (૩) બાળકો પાસે મજૂર તરીકે કામ કરાવી - નિયત રોજગારી નહિં ચૂકવીને કરાતું શોષણ. (૪) ગરીબી અને ઉપેક્ષાને કારણે પોષણમુક્ત આહાર નહીં આપીને કરાતું શોષણ. (૫) બાળકોનો વિરુદ્ધ લીંગ ભેદને કારણે કરાતો અન્યાય, ભ્રુણ હત્યા. (૬) શારીરિક સતામણી, અયોગ્ય વર્તાવ (૭) વેઠીયા મજૂર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

જો બાળકો પોતાના જાતે તેમના અધિકારો માટે દાવો કરી શકવા સક્ષમ ન હોય તો તેના બદલે તેમના માતા-પિતા પાલ્ય કે સરકાર પણ તેમના આ અધિકારોના

રક્ષણ માટે આગળ આવી શકે છે.

કાયદાનું પાલન કરનારી સંસ્થાઓની ભૂમિકા બાળકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવામાં કાયદાનો અમલ કરનાર પોલિસ જેવી સંસ્થા મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી શકે છે. ઇંગ્લેન્ડ જેવા કેટલાંક દેશોમાં તો પોલિસને આ માટે ખાસ જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવી છે જે અનુસાર પોલિસ નિયત સમયે શાળાઓની મુલાકાત લઈને બાળકો અને તેમના માતાપિતાઓને મળે છે અને તેમના પ્રશ્નો અંગે ચર્ચા કરે છે. આવા પગલાંથી પોતાના શોષણ સામે બાળકોમાં જાગૃતિ આવે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘમાં સંમંલનમાં બાળકોના અધિકારો અંગે બે મુખ્ય અધિકારોને માન્યતા અપાઈ છે. જેમાં સ્વયત્તતા અને સ્વતંત્રતા સામેલ છે. સંમેલનમાં ભારપૂર્વક અને પસંદગીને પુરતું સન્માન મળવું જોઈએ. પરંતુ કમનસીબે આવું બહું ભાગ્યે જ બને છે.

બાળઅધિકારો માટે નવું પંચ : બાળ અધિકારોના સંરક્ષણ માટની ચિંતાઓને પગલે રેમન મેસેસે પુરસ્કાર વિજેતા - શ્રીમતી શાંતિ સિંહાને બાળ અધિકારોના સંરક્ષણ માટેના રાષ્ટ્રીય પંચના અધ્યક્ષ બનાવાયા છે. બાળ વિકાસ અને બાળકોના શિક્ષણ ક્ષેત્રે પોતાના અસાધારણ યોગદાન માટે જાણીતા શ્રીમતિ શાંતા સિંહા, સિકન્દરાબાદા મામાદીપુડી વેંકટરંગૈયા ફાઉન્ડેશનના સ્થાપક સેક્રેટરી અને ટ્રસ્ટી છે તેમજ અધ્યપ્રદેશમાં માધ્યમિક શિક્ષણના વૈશ્વિકરણ દ્વારા

બાળ મજૂરી નાબુદીના કાર્યક્રમમાં સામેલ રહેલાં છે. તેમની સૌથી મોટી અગ્રતા - શિક્ષકો, મહિલા સંગઠનો યુવક મંડળો, સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને બિન સરકારી સંગઠનો સાથેની ભાગીદારીમાં બાળકો અને વેઠીયા મજૂરીમાં સપડાયેલા બાળકો ઉપર ધ્યાન આપવાની છે.

આ પંચ બાળકોના અધિકારોનું યોગ્ય અમલીકરણ અને બાળકોને સંબંધિત કાર્યક્રમો અને કાયદાઓના અસરકારક અમલીકરણ ઉપર નજર રાખે છે. આ ઉપરાંત આ પંચમાં છ સભ્યો છે. આ સભ્યોમાં બાળ આરોગ્ય શિક્ષણ, બાળ સંભાળ અને વિકાસ તરુણાવસ્થામાં ન્યાય, અસાહ્ય બાળકો, બાળમજૂર નાબુદી, બાળ મનોવિજ્ઞાન કે સમાજશાસ્ત્ર અને બાળકો અંગેના કાયદા જેવા વિષયોના નિષ્ણાંતોનો સમાવેશ થાય છે.

પંચનું કામકાજ: પંચનું કાર્ય બાળકોને સંબંધિત તમામ બાબતો અંગે વ્યાપક રીતે તપાસ કરવી - તેમજ - બાળ અધિકારોના રક્ષણ માટે બંધારણ હેઠળ અથવા કામચલાઉ ધોરણે અમલ, કાયદાઓનું અમલીકરણ કરાવવું અને તેના અસરકારક અમલીકરણ માટે પગલાંઓની ભલામણ કરવાનો સમાવેશ થાય છે. પંચ આવા બાળ સુરક્ષા સંબંધિત પગલાંઓ અંગે જો જરૂર જણાય તો વર્ષે કે કેટલાંક સમયનાં અંતરે કેન્દ્ર સરકારને આનંદ છીનવી લેતાં બાળકો માટેના ભયજનક એવા - પ્રવાસન કોમી હિંસા રમખાણો, કુદરતી આપત્તિઓ, ઘરેલું

હિંસા, અશ્લીલતા અને દેહ વ્યાપાર જેવી બાબતો જેવા મુદ્દાઓ તપાસીને તેમાં સુધારાત્મક ઉપાયો સૂચવે છે.

આ પંચ અન્ય દેસો સાથેના કરારો તેમજ અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય પગલાંઓનો પણ અભ્યાસ કરસે અને દેશની વર્તમાન નીતિ કાર્યક્રમો-તેમજ બાળ અધિકારો ઉપરની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ અંગે સમયાંતરે સમીક્ષા કરશે. તેમજ બાળ અધિકારના ક્ષેત્રે સંશોધનને ઉત્તેજન આપવા તેમજ બાળકોના હિતમાં નવા કાર્યક્રમો, નિતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓની ભલામણ કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

જાગૃતિ : પંચનું કાર્ય બાળ અધિકારો અંગે સમાજના વિભિન્ન વર્ગોમાં જાગૃતિ લાવવાનું છે - તે સામયિક, અખબારો, વિવિધ માધ્યમો કે પછી - સંમેલન અને ગોષ્ઠીઓ દ્વારા તે અંગે સમાજના તમામ વર્ગોમાં જાગૃતિ લાવશે.

એજ રીતે પંચ કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકાર કે અન્ય કોઈપણ સંસ્થાની મદદથી જ્યાં ક્યાંક પણ બાળકોના અધિકારો કેહકોનું શોષણ થતું હોય ત્યાં - તલાશી - લઈ તપાસ કરી શકે છે. અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં યોગ્ય પગલાં સારવાર કે સુધારાઓ સુચવશે - તે બાળ અધિકારોનું હનન થતું હોય કે તે અંગેની નીતિનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તેવા કિસ્સામાં પોતાના રીતે ફરિયાદ દાખલ કરી પગલાં લઈ શકાશે.

પંચની સત્તાઓ : બાળકોને સંબંધિત સમસ્યાઓ સામે કામ પાર પાડવા પંચને પૂરતી સત્તાઓ સોંપવામાં આવી છે. એ સંતોષની વાત છે તેમાં કોઈ વ્યક્તિને બોલાવવો કે હાજર થવા ફરજ પાડવી - તેના નિવેદન તપાસવા કોઈ દસ્તાવેજો - શોધવા કે પ્રાપ્ત કરવા, સોગંદનામાને આધારે પુરાવાઓ મેળવવા, અદાલતો કે

કચેરીઓ પાસેથી કોઈ જાહેર દસ્તાવેજો કે તેની નકલો મેળવવવી તેમજ દસ્તાવેજો કે સાક્ષીઓની તપાસ માટે પંચોની નિમણૂકની સત્તા પણ તેને સત્તા છે..

બાળકોના કલ્યાણ માટે અન્ય પગલાંઓ:

બાળકોના કલ્યાણ માટે સરકારે નીતિ અપનાવી છે. બાળ મજૂર (નિરોધક અને નિયમન ધારો સુધારવામાં આવ્યો છે - જેમાં બાળકના ઘરેલું કામને પણ - ભયજનક મજૂરીના સ્વરૂપમાં ગણવામાં આવ્યો છે. આ સુધારા અનુસાર ઘરોમાં હોટેલ, મોટેલ, ચાની દુકાનો, રીસોર્ટ કે કોઈપણ આનેદ પ્રમોદની જગ્યાએ ૧૪ વર્ષથી નીચેના બાળકોને કામે રાખવો, તેની વિરુદ્ધ પગલાં ભરી શકાશે. અગાઉ- આ કાયદા હેઠળ ૧૪ વર્ષથી નીચેના બાળકોને કારખાનાઓ, ખાણો જેવી સ્વાસ્થ્ય માટે ભયજનક રૂપ ગણાતા સ્થળોએ કામે રાખવા ઉપર જ પ્રતિબંધ હતો, તેમાં ૧૩ જેટલાં પ્રક્રિયાઓ, ૫૭ ધંધા રોજગારનો સમાવેશ થતો હતો. હવે ઘરેલું - બાળ મજૂરીને ૫૮માં ધંધા રોજગાર હેઠળ સામેલ કરવામાં આવેલ છે.

આ કાયદાનો હેતુ ખૂબ જ ઉમદા છે તેમ છતાં - કામ કરતાં કરોડો બાળકો માટે નાની રકમથી ખુશી હજુ પણ ખૂબ દૂર છે. કેમ કે સૌથી મોટી સમસ્યા આ કાયદાના અમલીકરણની છે. કેન્દ્ર સરકારે એક પુનર્વસન યોજના પણ તૈયાર કરી છે. પરંતુ રાજ્ય સરકારો દ્વારા તેનું યોગ્ય અમલીકરણ થતું નથી.

બાળ મજૂરી ઉપર રાષ્ટ્રીય નીતિ :

બાળ મજૂરી ઉપરની રાષ્ટ્રીય નીતિને તેના સાચા પરિપ્રેક્ષ્યમાં અમલી બનાવવાની જરૂર છે. તેમાં ધારાકીય કાર્ય ઉપર ભાર મુકીને બાળકોને લાભકારક એવા સામાન્ય વિકાસ કાર્યક્રમો - તેમજ જેમાં બાળ મજૂરીનું પ્રમાણ અત્યંત વધારે છે, તેવા

ક્ષેત્રોમાં પ્રોજેક્ટ આધારિત કાર્ય યોજના ઉપર ભાર મુકવાની જરૂર છે.

સરકાર દ્વારા ગરીબી નાબુદી રોજગારી સર્જન તેમજ અન્ય સામાજિક ક્ષેત્રના કાર્યક્રમો હાથ ધરવાને પગલે છેલ્લાં કેટલાંક સમયથી બાળ મજૂરીના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે. ગરીબી નાબુદીની વ્યૂહરચનાને સંકલીત બનાવવા અને બાળ મજૂરીને તબક્કાવાર ઘટાડી - અંતે નિર્મૂળ કરવા વૈશ્વિક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવાની જરૂર છે. કેન્દ્રની વર્તમાન સરકારે આ દિશામાં કેટલાંક સાહસિક નિર્ણયો કર્યા છે. અંદાજપત્રમાં શાળા છોડી જતાં બાળકોનું પ્રમાણ ઘટાડવા ખાસ દરખાસ્ત કરાઈ છે.

સર્વશિક્ષા અભિયાન માટે વધુ ભંડોળ

જ્યાં સુધી ૫ કે ૧૪ વર્ષની વયના તમામ બાળકોને તેમના માતા પિતાને તેમજ તેમના કુટુંબના અન્ય પુષ્પ સભ્યોને - મફત - ફરજિયાત ને વૈશ્વિક પાયાનું શિક્ષણ પુરું પાડવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી - બાળ મજૂરીની સમસ્યાનો કોઈ ઉકેલ જણાતો નથી. કેન્દ્ર સરકારે આ દિશામાં - શ્રેષ્ઠ એવી નીતિ ઘડી કાઢી છે. રાજ્ય સરકારોએ તેને સાચા અર્થમાં અમલી બનાવવાની જરૂર છે. સર્વશિક્ષા અભિયાન અને મધ્યાહન ભોજન યોજના - એ આ દિશામાં લેવાયેલા નવાં પગલાંઓ છે.

આ વર્ષે ભારતે સ્વતંત્રતાના ૬૦ વર્ષ પૂર્ણ કર્યા છે ને બાળકોના સંરક્ષણ માટે કાયદાના અમલીકરણની પધ્ધતિ વધુ મજબૂત બને તે દેશ માટે ખૂબ જરૂરી છે. આ માટે તમામ સ્તરે જાગૃતિ, સતર્કતા, સહકાર અને યોજનાઓને સાચી દિશામાં અમલી બનાવવાની જરૂર છે. ચાલો આપણે બાળકોને સ્વસ્થ અને સમૃદ્ધ ભવિષ્ય પુરું પાડવાની દિશામાં કાર્ય કરીએ. (સૌજન્ય : પી.આઈ.બી. અમદાવાદ)